

ТЕРЕНИ

СЕМИНАР ЗА
ДОКТОРАНТИ И
МЛАДИ УЧЕНИ:
АКАДЕМИЧНИ
ТРАЕКТОРИИ 2023

ПОСВЕЩАВА СЕ НА
ПРОФ. ДНК ВЕСЕЛИН
ТЕПАВИЧАРОВ

БРОЙ 8

АКАДЕМИЧНО ЕТНОЛОЖКО СДРУЖЕНИЕ
Катедра Етнология
Исторически факултет
Софийски университет „Св. Кл.
Охридски“
Бул. „Цар Освободител“ 15,
1504 София, България
Северно крило, ет. 2, каб. 26А
<https://periodicals.uni-sofia.bg/index.php/Tereni>

Списание „Терени“ – ISSN: 2738-7674

Брой 8

„Семинар за докторанти и млади учени: Академични траектории.

Посвещава се на проф. днк Веселин Тепавичаров.”

Септември 2023

Исторически Факултет

Съставител: Ина Пачаманова

2023 г.

Редакционна колегия:

Алики Ангелиду, Университет за социални и политически науки „Пантеон“, Атина

Анелия Касабова, ИЕФЕМ – БАН, София

Васил Балтаджиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Виолета Коцева-Попова, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Илиана Страхилова, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Илия Илиев, СУ „Св. Климент Охридски“, София,

Ина Пачаманова, СУ „Св. Климент Охридски“, София – главен редактор

Кремена Йорданова, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Кристина Попова, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Люпчо Ристецки, Университет „Св. Кирил и Методий“, Скопие

Мина Тасева-Бенчева, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Мира Маркова, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Петя Василева-Груева, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Terrains. Online Journal – ISSN: 2738-7674

Issue 8

"Seminar for PhD students and young scholars: academic trajectories.

Dedicated to Prof. Veselin Tepavicharov."

September 2023

Faculty of History

Compiled by: Ina Pachamanova

2023

Editorial Board:

Aliki Angelidu, University of Social and Political Science "Pantheon", Athens

Anelia Kasabova, IEFSEM - BAS, Sofia

Vasil Baltadzhiev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Violeta Kotseva-Popova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Iliana Strahilova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Iliya Iliev, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia,

Ina Pachamanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia - Editor -in -Chief

Kremena Yordanova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Kristina Popova, Southwestern University "Neofit Rilski", Blagoevgrad

Lupcho Ristitsky, St. Cyril and Methodius University, Skopje

Mina Taseva-Bencheva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Mira Markova, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

Petya Vasileva-Grueva, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia

DOI:10.60053/TER2023.8

СЪДЪРЖАНИЕ

За броя.	3
Надя Янкова <i>Фигурата на бабата акушерка – традиции и трансформации.</i>	4
Кристиана Бояджиева <i>Влияние на политическите промени от 9 септември 1944 г. върху жените от малкия български град в тяхната роля на майки и възпитателки в периода от средата на XX в. до 1989 г. (по примера на град Панагюрище).</i>	23
Атанаска Милотинова <i>Феминизъм във Федерална република Германия и Германската демократична република: влиянието на социално-политическия контекст върху женските движения през 80-те години на XX в.</i>	39
Антон Ангелов <i>Поглед отвън: България и Източна Европа на страниците на музикалното списание Billboard (60-те – 80-те години).</i>	58
Бистра Драгойкова <i>Да бъдеш инфлуенсър: цели, трудности и емоции.</i>	86
Оксана Янус <i>Бежанската криза от 2022 г. и нейното влияние върху трансформацията на образите на Украйна и украинците в България.</i>	108
Росица Балтаджиева <i>Теренни проучвания на украинците в България, първоначални наблюдения.</i>	116
Пенка Караджова <i>Синергетиката в обучението като нова образователна парадигма.</i>	136
Дафина Пандин <i>Иновативни програми и програмни системи в организираното предучилищно образование в България в периода 1991-2016 г.</i>	146
Теодора Григорова <i>Функционален анализ на образователни политики на ЦОИДУЕМ (2005 -2016г.) – етнопедагогически аспекти.</i>	156
Иванка Абаджиева-Иванова <i>Ранните „бракове“ и раждания – възможна ли е превенцията? Механизми за овластяване на момичетата от ромски общности.</i>	164
Ивайло Василев <i>Аджарският Свещеномъченик Отец Кънчо Генков (1840-1877) – нови архивни данни за подвига и кончината му.</i>	179
Гален Монеv <i>Ключовото значение на въгледородите в Арктика за Руската федерация в най-ново време.</i>	191
Даниела Рачева <i>Рецензия на ОБРАЗОВАТЕЛНО ПРЕДПИСАНИЕ „Етнология и културна антропология“ Иновативно изследване с цел повишаване социокултурната компетентност на всички адресати в образователния процес (ученици-родители-учители), Съставител: Виолета Коцева</i>	199
Нирен Хасанова <i>Динамика на локалната култура на татарите в градска среда през призмата на сватбената обредност (по примера на Сливо поле).</i>	203

Уважаеми читатели,

Брой 8 на списание „Терени“ представя подбрани доклади от проведения от първи до четвърти септември 2023 година в Център „Родопи“, с. Славейно, общ. Смолян (и онлайн) *„Семинар за докторанти и млади учени: Академични траектории. Посвещава се на проф. днк Веселин Тепавичаров.“*, организиран от катедра „Етнология“ на Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, осъществен по проект на Фонд научни изследвания на СУ (договор № 80-10-77/25.04.2023 г.).

Благодарение на вече утвърдената хибридна форма, в семинара взеха участие изследователи от 13 различни образователни и научни институции от страната и чужбина, работещи в полето на етнологията, културната антропология, историята, педагогиката, психологията, социалната работа, музейното дело... Представените доклади демонстрираха широк спектър на интереси и посоки и бяха поставени на дискусии в интердисциплинарна перспектива, което оценяваме като изключително плодотворно, тъй като сме убедени, че бъдещето на науката е в надскачането на традиционно установените граници и в сътрудничеството.

Благодарим на участниците, а на следващите страници предлагаме част от техните изследвания.

Приятно четене!

От съставителя

ФИГУРАТА НА БАБАТА АКУШЕРКА – ТРАДИЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ

Надя Янкова

докторант към катедра „Етнология“

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Резюме: Основният изследователски проблем, върху който работя, е насочен към съвременните родилни практики и фигурата на *дулата* – жена, която оказва морална и емоционална подкрепа, насочва, предоставя информация и съвети и се грижи за бременните жени преди, по време и след раждането. Дулата не е акушерка, не е и психолог, макар че би могла да бъде. Целта ми е да открия къде точно се позиционира нейната роля в съвременната родилна помощ и дали практиките, с които тя си служи, са продукт на настоящето или по някакъв начин препращат към вече съществуващите в традиционната култура такива. По тази причина първо ще се опитам да направя един обобщен библиографски анализ на това откъде произхожда фигурата на бабата в домодерното общество, какви ритуални функции изпълнява тя, как е възприемана от съвременниците си и с какви изисквания е натоварена. Ще допълня вече съществуващия изворов материал със собствени теренни проучвания, включващи интервюта с възрастни жени от селата в Асеновградско.

Ключови думи: родилна обредност, бабуване, раждане, традиционно акушерство, родилни практики

Nadya Yankova –

PhD student at the Paisii Hilendarski University of Plovdiv, department of Ethnology

The role of the baba in the traditional practices of childbirth

Summary: The main research project I am working on focuses on the contemporary childbirth practices and the figure of the doula – a woman who provides moral and emotional support, guidance, information, advice, and care to pregnant women before, during and after birth. The doula is not a midwife, nor is she a psychologist, although she could be both. My research aim is to position her role in modern maternity care and to discover if the practices she uses are a product of the contemporary culture or they are related to those already existing in the traditional society. According to that, first of all I will try to make a general bibliographic analysis of the figure of the baba in pre-modern society – her origin as a cultural agent, the ritual functions she performs, how she is perceived by her contemporaries and the requirements she has to accomplish imposed by the community. I will amplify the already existing scientific sources with my own research which includes interviews with elderly women from the villages near Asenovgrad.

Key words: birth rites, traditional midwife, traditional maternity care, anthropology of birth

Някои ранни сведения за ролята на бабата акушерка в домодерното общество може да открием още в класическата етнографска литература на автори като Кузман Шапкарев, Димитър Маринов и др. Родилната обредност при тях е разгледана като отделни обичаи с фокус върху забраните за бременната жена, очистителната молитва и кръщенето. На по-късен етап от развитието на етнологичните проучвания родилната обредност започва вече да се изучава като цялостен процес със собствена логика, пространство и време и като част от по-сложната система на семейната обредност. Принос за това имат Михаил Арnaudов (1969) и Стоян Генчев (1985). В по-ново време Анастасия Воденичарова разглежда родилната обредност като културен модел, състоящ се от ритуални и социални функции, „като културно-историческа система и като елемент от един цялостен социално-нормативен механизъм“ (Воденичарова, 1999: 349).

Някои от авторите отделят специално внимание и върху проучването на празника Бабинден, като там подчертават ритуалните функции на бабата като основно действащо лице в празничната обредност (Краев, 1985). Съществуват и проучвания с фокус, насочен върху отделни аспекти от образа на бабата в домодерното общество – Мария Маркова (2006) разглежда ролята на бабата и кръстника в обредната трапеза, Вихра Баева (2017) изследва еротичните аспекти във фигурата на бабата и търси техните митологични корени и основания. В настоящата статия няма да се спирам подробно върху този тип проучвания, а ще разгледам по-скоро такива, които изследват цялостната родилна обредност, за да открия мястото на бабата в нея.

Интересна е употребата на думата баба в домодерното общество, защото е натоварена с множество значения – на първо място, в най-разпространения си смисъл, баба се използва за назоваване на „майката на един от родителите по отношение на техните деца“ (Баева 2017: 1). Оставайки в полето на роднинските връзки, думата се употребява също така и от зетя, когато се обръща към майката на своята съпруга – към тъщата. В традиционната култура „баба“ се добавя често към словосъчетание, което се използва като „епитет на олицетворени като стара жена природни сили“¹ или създания – напр. Баба Марта, Баба Месечинка, Баба Меца и др. Думата традиционно се използва и за назоваване на жена, достигнала до определена възраст и в този смисъл е синоним на старица. Най-често

¹ Речник на българския език (онлайн), Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“ към БАН, <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B1%D0%B0%D0%B1%D0%B0/>>, посл. достъп на 12.01.2024 г.

използването на названието баба се свързва с жени в „напреднала възраст и следователно с асексуалност и инфертилност“ (Баева 2017: 1). В настоящата статия ще обърна внимание на употребата на думата в един строго специфичен смисъл, а именно като на „възрастна жена, която притежава традиционни акушеро-гинекологични знания и умения“ (Манова 2013: 70).

При опит за едно изследване, поставящо фигурата на традиционната акушерка в своя фокус, най-напред трябва да се посочи какви са изискванията към една жена, за да може тя да се нарече баба и да е заслужила доверието на общността. Едно от условията към нея е тя да бъде вече „чиста“, „отродила се“ жена, да не се събира повече с мъж (Генчев 1985: 165; Воденичарова 1997: 265), което пък съответства и на общото определение за баба като за жена в извънфертилна възраст. За да бъде бабата акушерка уважавана от съвременниците си, тя трябва да бъде „праведна“, да спазва правилата и изискванията на православната църква за богоугоден живот, да пости и да се причестява редовно (Воденичарова 1997: 265), да води правилен живот според общоприетите разбирания и ценности (Воденичарова 1997: 265). Важно е също така да няма починали деца и внуци или мъртвородени (Воденичарова 1999: 354), тъй като това се възприема като лоша поличба за родилката, на която такава жена би бабувала. Интересно е да се посочи, че според изследванията на Анастасия Воденичарова, няма изисквания към етническия произход на бабата – тя споделя за случай, в който бабата в с. Голец, Ловешко, е от ромски произход, но въпреки това е тачена и уважавана не само в това село, но и в околните, където е извършвала дейността си (Воденичарова: 1999: 354).

Бабата има различна роля в отделните етапи на родилната обредност. Те условно могат да бъдат разделени на три – предродилна помощ, помощ по време на самото раждане и грижа за родилката и новороденото след раждането. Най-слабо тя присъства в първия етап. По време на бременността бъдещата майка е заобиколена главно с членовете на семейството си, които съблюдават тя да спазва всички забрани и изисквания с цел протичане на лека бременност и сдобиване със здраво дете. Помощ от бабата се търси обикновено по две причини – при проблем със зачеването или при нежелана бременност.

В традиционното общество е възприето веднага след сватбата да се очаква и наследник. Бездетството се възприема като Божие наказание, то не може да бъде съзнателен избор (Воденичарова 1997: 350; Цанева 1994: 120), защото една от най-важните задачи, които стоят пред младоженците, е да продължат рода. Ако булката не е забременяла до

година след сватбата, се смята, че има проблем и че трябва да се търси решение за него. Обикновено се прибегва до помощта на лечителки и баячки, но съществуват и редица религиозни практики, имащи за цел сдобиването с рожба. Такива са преношуване в църква или манастир, пиене на вода от лековито аязмо, четене на молитва от свещеник, даряване на бебешки пелени в църква, изплитане на коланче за рожба и др. (Генчев 1985:165; Цанева 1994:120; Баева: 2012).

Бабата акушерка в случая се явява „последна инстанция“, тъй като тя би могла да помогне с определена магическа практика, която се смята за греховна и поради тази причина се практикува ограничено само от някои от бабите. Лекът против бездетство представлява част от плацента (*последък*) от друга родилка, която бабата е запазила за себе си при ритуалното ѝ заравяне след самото раждане. Арnaudов твърди, че *последъкът* от „първеския има магическа сила да причинява раждане на бездетни жени, затова на баба, която може да го достави, се плаща скъпо“ (Арnaudов 1969: 694). Вярва се обаче, че този акт води до невъзможност за раждане на повече наследници от родилката, чиято плацента не е заровена непокътната, или още по-лошото – предвещава болест и смърт за нея и новороденото ѝ (Воденичарова 1997: 256; Воденичарова 1999: 350).

Докато този тип практика се споменава от почти всички автори, които изследват родилната обредност, ритуалите „завиване“ и „въртене“, извършвани от бабата с цел по-лесно зачеване, са с ограничен обхват – те са разпространени само в някои родопски села. При ритуала *завиване* бабата слага върху корема на жената празно гърне, натиска го и започва да го завърта от дясно на ляво, а след това ѝ дава да пие от пълно ведро отвара с билки с определено наричане: „Както е пълно ведрото, и тя пълна да стане“ (Цанева 1994: 120). При ритуала *въртене*, бабата връзва въже на висока гредка, слага на него да седне бъдещата родилка и я завърта 40 пъти от дясно на ляво, „за да се развият органите на жената“ (Цанева 1994: 120). Най-често използваните билки за лечение са *количево/кольчево биле*, *богородична ръчичка*, *ченгеле*. В редки случаи на съпруга също се дава да пие от същата отвара, защото се вярва, че причината за бездетство е главно у жената.

Предизвикването на аборт се смята за голям грях, защото в традиционното общество е разпространено схващането, че жената повече не би могла да задържи плод в утробата си, дори и да иска. Ако все пак трябва да се направи аборт, се търсят отново услугите на бабата и цялата процедура се извършва тайно. Едно от най-сигурните средства за помятане е

изпиването на отвара от цветовете зокум, но „често предизвиканият кръвоизлив води до смърт на жената“ (Цанева 1994: 123). Друго често използвано средство е трева от *камилек* или *слязов корен*, която бабата пъха в утробата на бременната (Цанева 1994: 123).

Ако в предродилната помощ ролята на бабата не се явява толкова значима, то по време на самото раждане тя е основният действащ персонаж. Тя е тази, която ръководи родилния процес. Бабата е длъжна да се отзове на всяко повикване по всяко време: нейната основна задача е да улесни раждането и да го ускори с разтривка, *напарки*, билкови отвари и др., ако то протича тежко и продължително. Много от жените раждат сами или с помощта на свекървите си, но ако жената е първеския или е имала предишни трудни раждания, се извиква бабата. Това трябва да стане тайно, защото повсеместно е разпространена вярата, че колкото повече хора знаят за настъпването на раждането, толкова по-трудно ще е то. Поради тази причина и бабата идва в дома на родилката като се старае да върви бързо по улиците, да избира заобиколен маршрут до къщата на родилката и се стреми да не бъде забелязана (Воденичарова 1999: 354).

Първата работа на бабата, когато отиде при родилката, е да затвори всички прозорци, да развърже всички възли по дрехите ѝ и да разплете косите ѝ. Разпространена е практиката бабата да пуска сапун или совалка през ризата на родилката, „че както совалката пада бързо, така лесно и бързо да се „изсули“ бебето“ (Каблешкова 2003: 69). Интересен факт е, че в Ловешкия край раждането в легнало положение се смята за противоестественно – родилката стои права, клекнала или полуизправена, понякога се улавя за въже, което виси от тавана (Воденичарова 1999: 354). Когато раждането е тежко, съществуват доста разнообразни ритуални техники, които могат да улеснят процеса – в Сопот и Стефаново, по данни от теренното проучване на Анастасия Воденичарова, бабата връзва червен пояс над корема на родилката много стегнато и нагрива тухла, която увива в платно и поставя на кръста ѝ, за да облекчи болките (Воденичарова 1999: 354). Съществуват данни и за случаи, при които свекървата удря по кръста на родилката с кобилицата и нарича: „Ако си момиче, бързай да вървиш за вода“, а ако е момче – свекървата го праща за дърва. С тези думи се цели подтикването на бебето да излезе по-бързо (Воденичарова 1999: 354). За да се смъкне по-лесно плодът надолу, на родилката се дава да носи чувал с круши или пък тя е завързвана за гредата на къщата, така че да не стъпва по земята (Воденичарова 1999: 354). Разпространена в Пловдивско е и практиката да се постави родилката на черга, а две баби да я търкалят

наляво-надясно (Каблешкова 2003: 69). За да се ускори раждането, също така бабата би могла да намаже влагалището на родилката с шарлан или мас и да ѝ прави специален масаж отгоре надолу (Каблешкова 2003: 69).

Освен познатите навсякъде практики за отвързване на всички възли по дрехите, разплитане на коси, пускане на сапун и т.н. в Родопите има и някои, които са специфични, но отново са натоварени с магически смисъл. Такива, например, са даването на родилката да пие вода от тасче, където са си измили ръцете всички хора от дома; отваря от билката богородична китка; *запойване* от жена, която е родила леко (Цанева 1994: 126). За предизвикване на напъни бабата дава на родилката да захапе плитката ѝ, свежървата я удря три пъти през кръста и казва: „Както аз родих, и ти така да родиш!“ (Цанева 1994: 126). Според Еля Цанева „по-рационален характер има практиката да се поставя родилката върху пара“ (Цанева 1994: 126) – тя сяда върху метла, поставена над котле с вряща вода над огнището, след това бабата „натиска корема ѝ, тръска я няколко пъти, а при неуспех качва я на гърба си и прави с нея няколко крачки из стаята“ (Цанева 1994: 126). Практикува се също слагането на затоплена тухла върху кръста на родилката, люлеенето на родилката в одеяло от бабата и свежървата – за да се обърне бебето; пиенето на вода от бразда, за да „тръгне“ детето (Цанева 1994: 126).

Някои от изброените практики оказват реална, физиологична помощ на раждащата жена, а други са по-скоро с ритуален или магически характер. Различават се и мненията на изследователите относно това доколко в действителност намесата на бабата в процеса на раждането е задължителна. Според Еля Цанева „оптималният вариант за протичане на природния акт за раждане включва минимално количество магически и ирационални елементи“ (Цанева 1994: 145), едно идеално протичащо раждане е това, при което всичко се случва без намеса или с минимална такава – ролята на бабата е да помогне само, ако се установи проблем. Цветана Манова твърди, че бабата директно „*бърка родилката, изважда детето*“ (Манова 2013: 70) – тоест нейната намеса в случая е от основополагащо значение. Анастасия Воденичарова защитава тезата, че „*бабуването е преди всичко морална помощ – иначе бабата не пипа*“ (Воденичарова, 1999 : 354). И още „*тя не пипа по време на раждането, ако то е „зорлем“, „булката не мой се спаси*“. *Важно е самото ѝ присъствие*“ (Воденичарова, 1997: 265). Така както по места някои от практиките се различават, възможно е това да се отнася и до самата роля на бабата по време на родилния

процес. Тъй като все пак всяка баба е имала различен опит и познания, в случая определящ е може би и чисто човешкият фактор – бабата сама да решава докъде се простират възможностите и компетенциите ѝ.

След като се роди бебето, за да е работливо бабата прерязва пъпната връв най-често със сърп, който предварително е изварен и полят с ракия, след това го превързва с конец с бял или червен цвят, за който се вярва, че предопределя добра съдба на новороденото (Цанева 1994: 127). Когато след няколко дни падне пъпчето, то се оставя на място, за което се вярва, че ще донесе късмет и щастие на детето – в училище, за да се изучи детето, в църква, за да стане поп и т.н. Според изследванията на Еля Цанева се вярва, че дори начинът на отрязване на пъпната връв е определящ за бъдещото развитие на бебето – това е трябвало да става отгоре надолу, „за да не се напикава детето“ (Цанева 1994: 126). Ако кръвта след отрязването на пъпчето не може да се спре, бабата изработва „питка от пчелен восък и я налага върху раната“ (Цанева 1994: 126).

Според Воденичарова бабата играе много важна роля и в момента на изпадането на плацентата – по това как изглежда тя се гадае дали родилката ще бъде добре. Бабата следи внимателно за това какво ще се случи с плацентата отгук нататък – тя се е поставяла на място, където не се стъпва, на чисто място; друга възможност е да се остави на ябълково дърво, за да расте детето красиво; в кочината, за да може да спи като малко прасенце т.н. (Воденичарова 1999: 354). Всичко това има за цел да предопредели благоприятна съдба на новороденото. Генчев свързва плацентата с представите в традиционната култура за мъртвородено дете главно по начина, по който се действа с нея – тя се „погребва“ в градината и се прелива с вода, на някои места в България се нарича дори *бабино дете*. Михаил Арnaudов описва и обичай, при който детето, ако е момиче, „се натрива с последъка, за да е красиво“ (Арnaudов 1969: 694). Ако бебе се роди в риза, се смята, че запазена част от нея би могла да спаси него или баща му в случай, че някой ден отиде на война (Воденичарова 1999: 354). За целта това парче от ризата се увива в специално ушита бяла кърпа и се носи в дрехата, до сърцето на войника (Цанева 1994: 129).

В случай на мъртвородено дете се смята, че бабата, ако е веща в занаята си, би могла да го спаси. Тя познава определени практики, с които да го върне към живота – „трие го, надува го и го съживява, и това дете живее отпосле дълги години, както всички други деца и човечи“ (Маринов 1914: 159). За такова дете обаче се вярва, че е „рожда на дявола, защото

по божията воля то е мъртво” (Маринов 1914: 159), но бабата му вдъхва от своята душа или от „душа, която му е дадена от дявола” (Маринов 1914: 159). Смята се, че като порасне детето няма да има добра съдба – ще стане *хайдук* или *изедник*, ако е момче, *магьосница* или *механджийка*, ако е момиче. Маринов твърди още, че в тези случаи, при „изкуствено” съживено дете, на бабата се даряват допълнителни подаръци, за да запази случилото се в тайна, а самите родители никога не говорят за това. Анастасия Воденичарова също съобщава за подобни практики. Ако детето се роди полузадушено от пъпната връв, „бабата го пляска силно по гръбчето, за да изплаче“ (Воденичарова 1999: 367) или „поставя в устата му масура от стана и започва да го надува“ (Воденичарова 1999: 367). Ако бебето не дава признаци за живот, би могло да му се натрие нослето и ръчичките с червен лук. Тя също твърди, че обикновено на тези практики не се гледа с добро око и те се правят само в краен случай – когато преди него има други починали братчета и сестричета. Този пример за намесата на бабата при раждането на дете е доста показателен за определящата ѝ роля за бъдещето на новороденото, но също и за вярата в свръхестествените способности и знания, които тя притежава.

В традиционната култура дните до четиридесетия след раждането на дете се смятат за лиминален период (в смисъла на Арнолд ван Женеп). Вярва се, че майката е „нечиста“ през тези дни – *лауса*, *лехуса*, защото е във властта на зли сили, а за живота на детето съществува най-голям риск. Майката и новороденото през тези четиридесет дни са в социална изолация – за тях се грижат единствено бабата и свекървата (Воденичарова 1997: 266). В цикъла от обреди след раждането на бебето спазването на нормите за поведение от жената пазят не само нея и детето, но и всички, които имат досег с нея. В различните краища на България злите сили, които имат досег с родилката през 40-дневния период след раждането, са изобразени по различен начин – в Северозападна България са неперсонифицирани и са изобразени като най-общо зло, в югозападните райони е тъкмо обратното – те са същества от женски пол – *нави*, а в Източна България се наричат *лаусници*, *полунощници*, *арменки* и т.н. Те са най-често същества, които имат връзка с отвъдното или идват от света на мъртвите с цел да сторят зло: „те са вредители, свързани с починалите от неестествена смърт“ (Генчев 1985: 166). Поради тази причина на родилката се забранява излизането навън след залез слънце, пренощуването на дрехите ѝ или пелените на бебето на открито. Широко разпространено е използването на апотропейни предмети – например

червен конец, чесън и др., които родилката носи пришити към забрадката си, също поставянето на нищелките, метлата и други апотропейни предмети до постелята ѝ (Генчев 1985: 166). Съществува и система, според която на всяко забранено действие има противодействие: ако все пак на родилката ѝ се наложи да наруши някоя от посочените забрани – например, ако трябва да излезе навън по тъмно, тя трябва да ухапе плитката си и т.н. (Генчев 1985: 166).

След самото раждане бабата е тази, която обгрижва родилката – тя ритуално я изкъпва и изхвърля водата в градината на място, където не стъпва човешки крак. Това се случва веднага след раждането, на третия или на седмия ден. Бабата също така следи и за изчистване на мястото, където се е случило раждането – маха окървавената част от сеното, което е използвано, за да легне върху него родилката и замазва пръстта под него, без да я прекрива, изпира дрехите на родилката, суши ги на сенчесто място и ги прекадява, преди да ѝ ги върне обратно да ги облече. След първото изкъпване се сменя и цялото легло на родилката – сеното обикновено се изгаря или се оставя на кръстопът, прекрива се от близките и самата родилка или се изхвърля в реката (Цанева 1994: 128). В Смолянско още при първото изкъпване бабата нарича добри неща за детето, за да изпревари орисниците, които идват на третия ден след раждането. Обикновено наричанията са „да побелее, да остарее, да стане богато, да иде на Божи гроб и т.н.“ (Арnaudов 1969: 697). Според данните от Арnaudов бабата е тази, която осоява детето на третия или четвъртия ден, а после го изкъпва във вода с поставени в нея сребърни пари (да е чисто като сребро), чеснов лук и късче хляб (против уроки), парче желязо (да е здраво), малко памук (да е бяло), малко вино (да е червено) и зелена клонка (да е пъргаво). Прекажда дрехите му със специални треви, подава ги три пъти на огъня и след това ги облича на бебето. Когато вече е облечено, също на три пъти бебето се подава към огъня и чак тогава се дава на майката – огънят в случая също се явява пречистващ елемент. Този вид ритуално къпане се извършва от бабата 40 дни (Арnaudов 1969: 698). Очистителните ритуали, които извършва точно бабата, дават основание да заключим, че тя е единственият човек, който може да се докосва до „нечистотиите“ на родилката, без да е подвластна на дебнещите зли сили, тя е човекът, който изчиства пространството, където се е случило раждането, тя също така прави и първото обредно изкъпване на новия наследник, посрещайки го по този начин в света на

живите. Всички тези нейни действия препотвърждават специфичния ѝ статус в родилната обредност.

На третия ден след раждането вечерта се прави ритуалът *ходульки* или *понуда*. Вярва се, че тогава при новороденото пристигат трите *наречници* (*орисници*) – стари и грозни жени – и в тяхна чест свекървата опича от три до девет на брой хлебчета, чието име дава и названието на целия ритуал. Освен бабата и свекървата на ритуала присъстват и две-три съседки. Бабата разчупва първата питка и я оставя до главата на родилката, а останалите се раздават на гостенките и всяка от тях благославя детето. В сито пред майката гостенките (които трябва да са „чисти“ жени) оставят своите дарове и отново наричат благословии, всяка една от тях също носи собствена пита и оставя парченце от нея в ситото. Ситото е обредният елемент, с който се цели да се предизвика задоволеност в живота на детето – да бъде то сито, нахранено, да притежава различни придобивки и т.н. По места съществуват известни различия в конкретиката на ритуала, но е важно да се спомене, че той е разпространен повсеместно. Според Генчев, обредният комплекс около *питата*, от една страна, има чисто рационален характер – гостите да подпомогнат младото семейство в този момент материално с подаръците, които носят, но в същото време, този обичай е и един вид ритуалното приобщаване на новия член на семейството към родствената група.

Питките се оставят през цялата нощ на трапезата за *наречниците*, за да се омилоствият, защото „според народните представи те винаги са злонамерени, а казаното от тях задължително се сбъдва“ (Воденичарова 1997: 267). На сутринта бабата преглежда телцето на детенцето за червени белези – знаци от наречниците и тълкува по тях каква ще е съдбата му. Обикновено ролята на бабата и на свекървата в част от ритуалите, съпровождащи понудата, са взаимозаменяеми (Генчев: 1985; Цанева:1994).

Именно бабата води родилката на четиридесетия ден в църквата да ѝ се чете „чиста молитва“, а след това заедно с нея отиват на гости в три „цели къщи“ (където няма мъртви близки или деца) и там даряват детето с нещо бяло – кърпа или вълна. Това ритуално ходене на гости, според Генчев, представлява нехристиянския, народния очистителен ритуал, след който вече родилката и новороденото не се смятат за опасни за общуване (Генчев 1985:167).

Анализът на събрания библиографски материал дотук, насочва към няколко извода относно символната натовареност на образа на бабата в домодерното общество. На първо място, бабата се явява една от най-уважаваните личности в общността, на нея се гледа като

на човек, притежаващ големи познания и мъдрост (Генчев: 1985; Цанева:1994; Воденичарова: 1997; Воденичарова: 1999; Манова: 2013). Тя не просто е експерт в своята област, а притежава едва ли не свръхестествени способности, тъй като изпълнява ролята на медиатор между „този“ и „онзи“ свят и това личи най-вече в ритуалите, които имат за цел да предопределят съдбата на новороденото, в очистителните ритуали, както и в ритуала по заравянето на плацентата. По време на раждането и периода след това бабата е един от малкото хора, които имат пряк достъп до родилката и нейното дете – много често тя е по-значима фигура от съпруга или майката на родилката в този момент. Имайки предвид, че тогава и родилката, и новороденото са изключително уязвими не само според традиционния възглед за това, че са подвластни на злите сили, но и в чисто биологичен аспект (раждащата жена *„е с единия крак в гроба“* (Воденичарова 1999: 353), фигурата на бабата се осмисля като натоварена с голяма власт и доверие, тъй като чрез познанията, които притежава, тя има силата да реши дали да помогне, или да напакости (ако например открадне част от плацентата и я предостави на друга жена, „съживи“ новороденото и т.н.). Освен всичко това, бабата има ролята и на медиатор и в социален план – чрез извършените от нея ритуални действия тя подготвя новороденото за включването и приобщаването му към общността и по този начин съдейства за обновяване на поколенията (до момента на кръщенето, когато тази функция вече се изнема от кръстника) (Воденичарова 1997, 1999; Генчев 1985).

Повечето от публикуваните теренни проучвания по темата обхващат данни за периода до началото на XX в., когато традиционната роля на бабата акушерка все още е сравнително запазена. След Освобождението започва да се изгражда здравното законодателство в България, което включва и полагане на специфични грижи за майките и децата – първите сведения за това датират от 1903 г. (Димова: 2019). Една от първите дипломирани акушерки е Райна Попгеоргиева Футекова (1856-1917), която след 1879 г. заминава за Русия и завършва Московския медицински институт. Името на Христина Хранова (1852-1922) също се свързва с началото на професионалната акушерска грижа у нас. Тя завършва Имперския университет „Свети Владимир“ в Киев и през 1882 година започва да работи в София, където е открито и първото родилно отделение у нас (Апостолов, Иванова: 1995).

Въпреки развиващата се държавна политика по здравеопазването и включването на родилната помощ към нея, много от традиционните практики се запазват и в по-ново време, макар и фигурата на бабата да губи постепенно своето първоначално значение. Това доказва и работата ми на терен в с. Добростан и с. Орешец, Асеновградско. Двете села се намират на около 6 км разстояние едно от друго и открай време жителите им споделят общ бит и културни специфики, а по настоящем дори селата се управляват от един кметски наместник. Данните, които представям, са част от проведените от мен две интервюта през август 2023 г. с жени, родени през 40-те години на XX век. Информацията обхваща периода между 40-те и 60-те години на XX век.

По информация и на двете ми събеседнички до края на 40-те години в село Добростан и в съседното Орешец е имало няколко баби, които са помагали на раждащите жени. Като най-тачена от тях споменават баба Велика Маркова, която е разраждала майката и на едната от събеседничките. Тя е била най-уважавана и желана при първа помощ, тъй като в работата на другите е имало случаи на починали родилки. По думите на едната събеседничка баба Велика *„е правила чудеса“*; *„за 10 минути се раждали децата“* при нея. Интервюираните жени смятат, че днес има твърде много случаи на бездетни семейства и твърде много асистирані раждания, а в миналото не е било така. Те съобщават за многодетни семейства и в двете села в онзи период, повечето от които са били с по 6-7 деца. Рядко в селото е имало случаи на невъзможност за зачеване. В такъв случай събеседничките казват, че на жената, която е имала проблем със забременяването, се е давало да пие отвара от *„биле“* – вид лековита билка, която обаче те не познават.

Според разказите на интервюираните много често ражданията в селата са се случвали самостоятелно, без нуждата от баба, най-често свекървите са помагали на родилките. Използва се от тях дори изразът: *„Свекърва ѝ ѝ беше баба“*. Разказаха ми и доста случаи за жени – изброени поименно – отишли на полето бременни и върнали се с рожба, родена там. Двете събеседнички посочиха две основни причини, поради които, според тях, това е така. На първо място жените са извършвали много повече физическа работа на полето и в дома, и това е допринасяло за повече естествени и по-леки раждания. Втората причина, е по-силната вяра: иконата на Света Богородица *„винаги е стояла до родилката“*. За закрилници на раждащата жена тук все още се смятат Света Богородица и свети Мина, като тук светецът получава женско наименование – наричан е и от двете събеседнички *света*

Мина. Вероятно изборът на светец-закрилник е и чисто фонетичната връзка – „да минава всичко добре“².

Събеседничките разказват, че най-често цялото раждане е протичало вкъщи, като за родилката се е приготвяла специална постеля от сено в плевнята. Тук виждаме запазването на вярванията за това, че раждащата жена и всички, близо до нея, са подвластни на злите сили и затова тя остава отделена от останалите членове на семейството. Наблюдават се разлики в отношението към плацентата – в двете села е запазено поверието, че тя трябва да престои под сеното на родилката 3 нощи и след това да бъде заровена.

След раждането на бебето, бабата или свекървата го е повивала с ризата на някой от домашните, над нея се е слагала престилка, а най-отгоре за повой са се ползвали навущата на бащата. От една страна, може да заключим, че използваните „пелени“ имат апотропейна функция – знаем, че в българската традиция престилката, освен чисто практичната си функция, притежава и защитна такава. От друга страна, първото обличане на детето се явява и ритуално приобщаване към членовете на фамилията, към рода, тъй като се използват дрехи на различни родственици. Както и на други места в Родопите, така и тук, бебето е било осоявявано до момента, в който му падне пъпчето. Също неотменима част от грижата за новороденото е било мазането на лицето с масло, а на тялото с мас, задължително произведени от домашните животни. Това се е правело с цел да „се разтяга кожата, да расте бебето“.

В двете села също е разпространена вярата в орисниците, които посещават родилката и бебето малко след като се роди. Тук те биват наречени *юди*. Събеседничките ми твърдят, че до съвсем скоро, докато е имало повече постоянни жители на селото, *юдите*, *таласъмите* и „селското“ са обикаляли по дворовете и къщите и са правели пакости – тропали по вратите, удряли по чановите. Вярата в съществуването на тези свръхестествени същества все още е неотменима за респондентките ми, те твърдят, че има много случаи на хора, които са ги виждали и могат да разкажат и днес за тях. Когато в дадена къща има

² Повече за култа към Света Богородица и свети Мина: Иванов, Д. Армията на Бога, УИ „Св. Климент Охридски“, София, 2004.; Попов, Р. Свети Мина в календарната традиция на балканските народи, В: История, 2004, № 4-5: 79-88.; Маркова, М. Градската локалност и култът към св. Мина, В: MEDIAEVALIA, 2012, 5, 140- 147.; Гергова, Ив. Чудесата на Света Богородица в културата на българското Възраждане, изд. фондация „Покров Богородичен“, София, 2012.; Баева, В. Разкази за чудеса. Локална традиция и опит, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, София, 2013.

родилка с дете, тези т.нар. от тях „духовни същества“ посещават къщата и „*пишат на челото на детето каква ще е съдбата му*“. Според тях, няма начин да се противодейства на този акт – каквото е писано на челото, това ще се случи.

Вярата в *юдите*, „селското“, *таласъмите* е и причината за съществуването на множество забрани, които е трябвало да се спазват след раждането на дете. Разпространена забрана, както и на други места в България, е тази да се простират дрехите на майката и пелените на бебето на открито след залез слънце. Също така майката не трябва да се събира с мъжа си. Тези забрани траят до 40-тия ден след раждането, когато се е правело „*сарандисването*“ – много важен ритуал, според събеседничките ми, който днешните родилки често пропускат. Тогава местният свещеник е прочитал т. нар. „чиста молитва“ в храма и вече на майката с детето е било разрешено да излизат сами навън и да ходят на гости. Някои от забраните за детето продължават обаче и до късна детска възраст. Детето дори и пораснало, и кръстено, след залез слънце, докато е навън, не е трябвало да се вика по име, за да не чуят самодивите, таласъмите, „селското“. Ако все пак се е налагало то да бъде повикано, си е имало някакъв прякор, наричано е с „*грозни*“ имена и дори обидни епитети, за да не чуят юдите.

Наблюдава се и един парадокс – много често жените не са спазвали изцяло забраната за излизане до 40-тия ден. Ако е имало твърде много работа по полето и родилките са се чувствали добре, още преди *сарандисването* са ходили да помагат на останалите от семейството.

Едната от събеседничките сподели и личен разказ за раждането на двете си деца. И двете са родени през 60-те години на миналия век – първото раждане е през 1962 г., а второто през 1964 г. Информаторката ми разказа, че когато започват болките ѝ, е сама вкъщи – всички останали от домашните в този момент са на работа на полето или в града³. Така тя решава да отиде сама до здравната служба в село Орешец, тъй като в Добростан по това време няма такава⁴. Събеседничката ми споделя, че в службата по това време работят лекарка, акушерка и медицинска сестра, но те обслужват и други съседни села – като по-отдалеченото Мостово, например, и при спешен случай се изпращат по места. Жената

³Точно през 60-те години се наблюдава масов отлив на жителите и от двете села – главно към Асеновград, където си закупуват жилища и започват работа там.

⁴Добростан се намира на по-голяма надморска височина в Родопите и в този период е с по-малко жители.

изминава разстоянието от близо 6 км пеша и с родилни болки. При пристигането ѝ в Орешец се оказва, че на място няма нито лекар, нито акушерка. Хората в съседство се опитват да ѝ помогнат и извикват една жена – наричали са я така Лена Любеница, която – по думите на моята събеседничка – е била просто „прислужничка“ в здравната служба. Раждането започва трудно и поради това се налага да се направи епизиотомия, но събеседничката ми отказва. Тъй като е нямало достъпен телефон в селото по това време на деня, единственият вариант да ѝ се осигури медицинска помощ е бил да я качат на автобуса до Асеновград и така да стигне до болницата в града. Докато се направи обаче цялата организация по откарването ѝ към града, тя все пак успява да роди по естествен път. Тъй като родилката не позволява да бъде направена епизиотомия, помощничката в здравната служба решава да прибегне към методи, които са по-скоро народни, отколкото медицински, за да помогне все пак на трудното раждане. Събеседничката ми съобщава за специални масажи, които тя ѝ е правила, натиск върху корема по посока изтласкване на плода надолу. Интересен способ също така е използването на въжета, които в единия си край са здраво вързани за неподвижен предмет като мебел, колона или друг подобен или на гредата на тавана, а свободният им край е трябвало да бъде държан и издърпван от раждащата жена при всеки напън, като междувременно родилката се „прегъва на две“. Събеседничката ми потвърди, че тази техника е позволила усилването на напъните и в следствие и израждането на детето.

На болницата се съобщава за раждането чак на следващата сутрин и тогава тя отива там заедно с новороденото, за да получи първоначална медицинска грижа. При второто раждане на сина ѝ ситуацията е подобна – тя отново тръгва пеша към село Орешец надолу, но този път е придружена от съпруга си и на място успява да заvari лекар и медицинска сестра. Жената, която ѝ помага при първото раждане, в този момент е на полето и обработва тютюн, но като разбира, че тя е в здравната служба, оставя работата и отново се притичва на помощ. За щастие, второто раждане протича доста по-леко и бързо.

Цитираният разказ показва, че въпреки разпада на систематичността на родилната обредност, започнал у нас към началото на XX в., отделни части от нея са съхранени и до по-ново време. В по-отдалечените и по-малки населени места здравната грижа за родилките и бременните е по-труднодостъпна, въпреки целенасочените държавни мерки в средата на миналия век. Вижда се, че дори и в планински и малки по население места има вече

изградени здравни заведения, но обслужващите медицински специалисти са малко на брой и отговарят за няколко села наведнъж. Това извиква нуждата лица без медицинско образование да се опитват да ползват медицински способности, което пък от своя страна води до страх при пациента – в случая родилката отказва да ѝ бъде направена епизиотомия от прислужничката в здравното заведение. Това води до търсене на други способности за оказване на спешна помощ – и тук се явяват частично запазените методи от традиционната родилна обредност като практиката с използването на въжетата, например, която е описана и от други изследователи в по-ранен период на проучване (Воденичарова, 1999). Става ясно, че прислужничката, макар и без медицинско образование, владее медицински методи за родилна помощ, защото иначе едва ли би предложила на родилката да извърши епизиотомия. В същото време, при отказа от нейна страна, тя прилага успешно и традиционните похвати като използването на въжето и масажите, които дават добър резултат. Това дава основание да заключим, че хората, имащи отношение към родилната помощ, се интересуват и от модерните техники, и от традиционните такива. Този личен разказ се явява пример именно за съжителството на двете системи и за взаимната им заменяемост в кризисни ситуации, като все пак показва вече доминиращата роля на медицинската такава.

Разказите на двете събеседнички показват, че към средата на XX в. фигурата на бабата започва да губи своето ритуално значение, много от практиките и дейностите, които в миналото е извършвала само тя, в по-ново време са прехвърлени върху членове на семейството, съседи, медицински специалисти или отделни жени, които практикуват само дадено умение. Информаторките съобщават, например, за жени, занимаващи се с бръснене на новороденото, вадене на червеи от ушите му и т.н., които се извикват при проблем с новороденото, при трудно заспиване, колики и др. Не се търси смисълът и значението на повечето от запазените традиционни практики, те се обясняват с максимата *„старите хора са можели и са знаели защо ги правят“*. Наблюдава се също така запазване на дадени забрани и вярвания, докато други се отменят – така например жената ражда в плевнята и спи в сеното, отделно от останалите в семейството (остатък от вярванията, че тя е мръсна, опасна в този период), но не дочаква 40-дневната забрана за работа на полето, тъй като е била нужна повече работна сила за обработка на нивата.

Грижата за бременната и раждащата жена в средата на века представлява съвкупност от църковни ритуали, примесени с фолклорни представи и практики, но също така и медицински знания – при първа родилна помощ жените вече търсят професионалния опит на лекарите и акушерките на първо място. Народните родилни методи се явяват вторично използвани при липса на адекватна медицинска грижа.

Настъпването на модерността бележи множество промени във всяка една сфера на всекидневието на българина и на неговия социален, културен и духовен живот. Без съмнение това се отразява и на системността на родилната обредност и в частност на ролята на бабата като основна фигура, натоварена със задачата да доведе на бял свят новия живот и да се погрижи за родилката и новороденото в опасния период след раждането. Бабата престава да бъде една от най-важните личности в колектива, на която се гледа с уважение, почит и дори със страх, поради вярата в нейните свръхестествени способности. Тя започва да губи статуса си на медиатор между видимия и невидимия свят. Нейните функции започват да се изземват малко по малко от повсеместно разпространената професионална медицинска помощ за бременните и раждащите жени, но въпреки това някои традиционни вярвания и практики продължават да съществуват и да се прилагат едновременно с научните такива. Отмирането на ролята на бабата не пречи запазването на откъслечно предадени знания и представи, които продължават да съществуват в колективната памет на дадена общност и да се прилагат в случаи на необходимост.

Цитирана литература:

Апостолов, М., П. Иванова 1995 *Христоматия по история на медицината*, София, со Jusautor [Apostolov, M., P. Ivanova 1995 Hristomatiya po istoriya na medicinata, Sofia, со Jusautor]

Арnaudов, М. 1969 *Очерци по българския фолклор*, т. 2, София, Български писател [Arnaudov, M. 1969 Ochertsy po balgarski folklore, t. 2, Sofia, Balgarski pisatel]

Баева, В. 2012 *Нишката на живота. Между коланчето за рожба и Богородичния пояс*, София, Акад. изд. Проф. Марин Дринов [Baeva, V. Nishkata na zhivota. Mezhdru kolancheto za rozhba i Bogorodichniya poyas, Sofia, Akad. izd. Prof. Marin Drinov]

Баева, В. 2017 *Образът на бабата в традиционната култура: еротични аспекти* В: Еротичното в историята, т. 3, Габрово: Етнографски музей на открито Етър, 55-79. [Baeva, V. Obrazat na babata v traditsionnata kultura: erotichni aspekti V: Erotichното v istoriyata, t. 3, Gabrovo: Etnografski muzei na otkritо Etar, 55-79]

Воденичарова, А. 1997 *Бабата – социален статус и ритуални функции (По материали от селата Брод, Голямо Асеново и Странско, Хасковска област)* В: Тракиецът и неговият свят, София, 264-272 [Vodenicharova, A. 1997 Babata – sotsialen status i ritualni funktsii (po materialі ot selata Brod, Golyamo Asenovo i Stransko, Haskovska oblast), V: Trakietsat i negoviyat svyat, Sofia, 264-272]

Воденичарова, А. 1999 *Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на дете* В: Етнографски проучвания на България. Ловешкият край – материална и духовна култура, София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 349-369 [Vodenicharova, A. 1999 Obichai i obredi, svarzani s bremennostta, razhdaneto i otglezhdaneto na dete V: Etnografski prouchvaniya na Balgariya. Loveshtkiyat kray – materialna I duhovna kultura, Sofia, Akad. izd. Prof. Marin Drinov, 349-369]

Генчев, Ст. 1985 *Обичаи и обреди, свързани с бременността, раждането и отглеждането на дете* В: Етнография на България, т. III, София, Изд. На БАН, 163-171 [Genchev, St. 1985 Obichai i obredi, svarzani s bremennostta, razhdaneto i otglezhdaneto na dete V: Etnografiya na Balgariya, t. III, Sofia, izd. na BAN, 163-171]

Димова, Ан., и съав. 2019, *България: Анализи на здравната система*, МУ-Варна [Dimova, An. i saav. 2019, Balgariya: Analizi na zdravnata sistema, MU – Varna]

Каблешкова, Р. 2003 *Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област*, София, Мултипринт [Kableshkova, R. 2003 Narodnata medicina. Etnolozhko prouchvane na Plovdivska oblast, Sofia, Multiprint]

Краев, Г. 1985 *Български празници и обичаи. Бабинден*, София, ДИ Септември [Краев, G. 1985 Balgarski praznitsi i obichai. Babinden, Sofia, DI Septemvri]

Манова, Ц., съст. Минчо Георгиев 2013 *В: Българска народна медицина. Енциклопедия*, София, Акад. изд. Проф. Марин Дринов [Manova. Ts. syst. Mincho Georgiev 2013, V: Balgarska narodna meditsina. Entsiklopediya, Sofia, Akad. izd. Prof. Marin Drinov]

Маринов, Д. 1914 *Народна вяра и религиозни народни обичаи*, Сборник за народни умотворения и народопис, книга XXVIII, София, изд. д-во Балканъ [Marinov, D. 1914 Narodna vyara i religiozni narodni obichai, Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis, kniga XXVIII, Sofia, izd. d-vo Balkan]

Маркова, М. 2006 *Бабата и кръстникът: обредни храни и трапези* В: Обредната трапеза. Сборник доклади от XI-та Национална конференция на българските етнографи – Пловдив, 2005, София, изд. Етнографски институт с музей, 130-141 [Markova, M. 2006 Babata i krastnikat: obredni hrani i trapezi V: Obrednata trapeza. Sbornik dokladi ot XI-ta Natsionalna konferentsiya na balgarskite etnografi – Plovdiv, 2005, Sofia, izd. Etnografski institut s muzey, 130-141]

Цанева, Е. 1994 *Обичаи при бременност, раждане и отглеждане на дете* В: Родопи. Традиционна народна духовна и соционормативна култура, София, Етнографски музей с институт към БАН, 118-146 [Tsaneva, E. 1994 Obichai pri bremennost, razhdane i otglezhdane na dete V: Rodopi. Traditsionna narodna duhovna i sotsionormativna kultura, Sofia, Etnografski institut kam BAN, 118-146]

**ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОМЕНИ ОТ 9 СЕПТЕМВРИ 1944 г.
ВЪРХУ ЖЕНИТЕ ОТ МАЛКИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД В ТЯХНАТА РОЛЯ НА
МАЙКИ И ВЪЗПИТАТЕЛКИ В ПЕРИОДА ОТ СРЕДАТА НА XX в. ДО 1989 г.
(ПО ПРИМЕРА НА ГРАД ПАНАГЮРИЩЕ)**

Кристиана Бояджиева

докторант към катедра Етнология

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Държавната еманципация, настъпила в България след политическите промени от септември 1944 г. и с приемането на Конституцията от 1947 г., налага на жените в България да работят на нормиран работен ден като в същото време продължат да изпълняват своята най-важна роля, а именно на майки и възпитателки. Това води до промени в ежедневните практики, особено в първите години след настъпилите политически промени. Важно значение за справянето с тази двойна натовареност имат осигурените от държавата детски заведения, които да поемат част от грижата за децата във времето, в което жените са на работа. Въпреки това, основната отговорност и ангажимент в отглеждането на децата остава на техните майки. Изискването за активно участие в пазара на труда налага промени в бита на жените във всички населени места в страната. За да проследи механизмите и новите практики, с които жените от малкия български град се справят с новите изисквания за включване в обществения живот наложени от Държавата, настоящото изследване анализира резултатите от реализирана етнологична теренна практика и проведени полу-структурирани интервюта (автобиографичен и биографичен метод) на жители от град Панагюрище, чийто активен живот е преминал в периода от средата на XX в. до 1989 г.

Ключови думи: държавна еманципация, социалистическо семейство, работеща майка, деца

Kristiana Boyadzhieva –

PHD student at the Department of Ethnology at the Faculty of History, Sofia University “St. Kl. Ohridski”

Influence of the political changes of September 9, 1944 on the women of the small Bulgarian town in their role as mothers and educators in the period from the middle of the 20th century to 1989 (following the example of the town of Panagyurishte)

Abstract: The state emancipation that took place in Bulgaria after the political changes of September 1944 and with the adoption of the Constitution of 1947, forced Bulgarian women to work a standard working day, while at the same time continuing to fulfill their most important role of mothers and educators. This leads to changes in daily practices, especially in the first years after the political changes. Important for dealing with this double workload are the childcare facilities provided by the state, which takes over part of the care for the children during the time when the women are at work. However, the primary responsibility and commitment in raising children remains with their mothers. The requirement for active participation in the labor market requires changes in the lifestyle of women in all settlements in the country. To trace the mechanisms and new practices with which women from small Bulgarian town deal with the new requirements for inclusion in public life imposed by the State, the present study analyzes the results of an ethnological field practice and conducted semi-structured interviews (autobiographical and biographical method) of residents from the city of Panagyurishte whose active life spanned the period from the middle of the 20th century to 1989.

Key words: state emancipation, socialist family, working mother, children, a small Bulgarian town.

В средата на XX в. в България настъпват редица промени в резултат от политическия преврат от 9-ти септември 1944 г. Наложеният нов обществен ред води до изменения на всички нива – политически, икономически, обществени, културни и социални. Още с встъпването си на власт новата управляваща „Българска работническа партия – комунисти“ въвежда редица нормативни документи, които регламентират правата на жените (ДВ бр. 227, 1944 г.) и които през 1947 г. са утвърдени и допълнени в Конституцията. Държавната еманципация „признава качеството на личност“ на българката (Михайлова 1975: 10), делегирайки ѝ същите права и отговорности с тези на мъжете, като едновременно с това всичките ѝ досегашни задължения се запазват. От съчетаването на ролите и функциите ѝ в и извън дома зависи правната свобода на жената (Михайлова 1975: 23). Въпреки че официално мъжът вече не е единственият, който „изкарва хляба“ (Брунбауер 2010: 417), а жената има идентичен принос за семейния бюджет, това по никакъв начин не променя отговорността ѝ за отглеждането на децата в семейството и задълженията ѝ в дома. Режимът полага усилия в различни посоки, за да облекчи жените в домакинската им работа, „за да може по този начин тяхната работна сила да се мобилизира от държавата за целите на планираното индустриализиране“ (Брунбауер 2010: 417). Утвърденото в Конституцията на Народна република България от 1947 г. равнопоставе между половете, пропагандната агитация, образованието и трудовата заетост на жената имат за цел да намалят нейното натоварване в дома. Държавата подпомага майките чрез основаване на безплатна дородилна и родилна помощ, гарантира запазване на работното място на жената за периода на майчинството и др. (Конституция на НРБ 1947 г.). Изграждат се детски домове, детски градини и диспансери. Детските заведения – ясли и градини – дневни или седмични, от една страна, осигуряват грижа за децата в рамките на работното време на техните родители, от друга – в тях се прилагат възпитателни модели, които имат за цел още от най-ранна възраст да подготвят поколения лоялни комунисти. Привилегиите за майките включват „платен отпуск по майчинство, детски помощи, закрила при развод, автоматично превеждане на детска издръжка от заплата на бащата. Самотните майки получават предимство при получаване на жилища, настаняване на децата в детски и учебни заведения“ (Павлова 2011: 195). Въпреки идеологическата несъвместимост с предходното „буржоазно“ капиталистическо управление, новата политическа власт следва наследената политика за подкрепа на семействата и повишаване на раждаемостта. В първите десет години на управление се приемат редица нормативни актове, чрез които „се регулира отпускането на нисколихвени заеми на младите новобрачни двойки, дават се еднократни помощи за младоженците, встъпващи в законен брак, както и еднократни помощи при раждане на

живо дете, а също така платен отпуск по майчинство и семейни надбавки. Към тези мерки спадат и законодателното продължение на преддеветосептемврийската практика на безплатни пътувания на многодетната майка и нейните деца с БДЖ и речния транспорт, и безплатното (или с отстъпка, в зависимост от броя на децата) къпане в обществените бани“ (Балуцова 2011: 48).

Паралелно с включването на жените в пазара на труда „на жената майка започва да се налага и сериозна обществена отговорност. Редом с издигането на общественото ѝ значение нараства и нейният дълг и поетата пред обществото и нацията тежест“ (Балуцова 2011: 51). Вменяването на майчинството като обществен дълг, в съчетание със задължителното участие в трудовите процеси прави противоречива „държавната политика от периода на социализма в България по отношение на раждаемостта“ (Пачаманова 2015:124). Държавата се нуждае от работна ръка, но в същото време и от майки, които да раждат и отглеждат бъдещата социалистическа младеж. За нуждите на пропагандата, която да обслужва това е създадена конкретна образност на идеалната социалистическа жена, такава каквато тя трябва да бъде – добър специалист, работеща на нормиран работен ден и в същото време домакиня и майка в свободното си (след работно) време (Павлова 2011: 196). Репрезентирането на този идеален образ на жената се осъществява на всички нива „чрез политическите и научни текстове, професионалните и обществените организации (Национален български женски съюз, Отечествен фронт и други), изкуствата и не на последно място чрез медиите“ (Стоичкова 2009). Пресата не само прокламира лозунгите на Партията, но задава посоката на семейни, социални и културни взаимоотношения, които обслужват държавната политика. „В статиите, посветени на обикновените български жени, давани за пример, е описан и начинът на организация на семейните отношения. Социалистическата жена е превърната в „жената чудо“. Тя е платен работник вън от дома, която е добър професионалист. Участва в публичното пространство /събрания и др./, участва при взимането на решения. Вечер се прибира вкъщи, където започва отново да работи – да готви, чисти, пере; тя е добра домакиня и домът ѝ е винаги за пример. Отделя време и на децата и мъжа си.“ (Павлова 2011: 196). По този начин чрез печатните издания – вестници, списания, брошури и книги, държавата създава стереотипна представа за трудещата се жена, домакиня и общественичка, която във времето се превръща в норма.

Включването на жените като равноправно трудещи се с мъжете, в комбинация с домашните им задължения, прави натоварването им двойно по-голямо. Във връзка с тази двойна ангажираност списание „Жената днес“ вкарва в употреба понятието „втора смяна“, която започва след приключване на трудовите ѝ задължения (Годси 2020: 85).

Въпреки усилията на Държавата за намеса в частния живот и да предизвика по-активно включване на мъжете в дейности в дома, данните сочат, че времето и силите, които влага жената за отглеждане на децата и поддържане на домакинството надвишават значително тези на мъжа, като в резултат на функциите, които тя изпълнява в семейството „става фактически организатор и разпоредител в сферата на семейството и домакинството“ (Михайлова 1975: 38). За повечето жени най-важни остават ангажиментите в дома и семейството. „Те се идентифицират като домакиня която работи (извън дома). ... Основната им задача и цел е домът, а другото се преотстъпва за реализация на мъжа. Жената може и трябва да се реализира въкъщи“ (Павлова 2011: 194). За други „платената работа извън дома, дори когато е задължителна, е форма на себerealизация (...) жените искат да бъдат майки и работнички“ (Годси 2020: 102).

В строежа на новото социалистическо общество попада новото „социалистическо семейство“ като основна обществена единица. Държавата развива „семейна политика“ с която, от една страна, се опитва да контролира прираста на населението, а от друга, за комунистите тя е „важен инструмент, който има за цел да им помогне да наложат социализма в домашната сфера и в бита.“ (Брунбауер 2010: 379). Принципите, върху които стъпва идеята за новото „социалистическо семейство“, изискват от семейните партньори взаимно уважение и равни права, морална подкрепа и обща грижа за децата и на не последно място, от тях се очаква да работят активно за изпълнение на програмата на ОФ (Брунбауер 2010: 387). На практика обаче, основната отговорност за отглеждането на децата и извършването на домакинските дейности остават ангажимент на жената. Дълбоко вкорененият патриархален модел на семейството продължава да функционира въпреки двойната ангажираност на жените. „Съпротивата (съзнавана или не) идва не само от страна на мъжете, но и от страна на самите жени. Намесата в „частното“ пространство се приема трудно; приема се като заплаха срещу жизнения свят и се защитава еднакво както от господстващи, така и от подчинени“ (Павлова 2011: 198). В същото време в българското семейство трябва да се промени не само отношението между съпрузите, но и отношенията родители – деца, които трябва да бъдат „демократични“. Партията отделя особено внимание на младежта като поколенията бъдещи комунисти чрез изграждане на все повече детски заведения и увеличаване времето на престой на децата в тях. Създават се детски и младежки организации, в които децата участват от ранна възраст. По този начин Партията установява пряка връзка и взаимоотношения с подрастващите, „за да засили лоялността на младото население към социализма“ (Брунбауер 2010: 422). Така, чрез изграждането на конкретна образност за семейството

и ролята на неговите членове в и извън дома, държавата създава и налага нов общовалиден модел.

Платеният труд извън дома и ангажиментите в него са основополагащи за ролите и социалния статус на трудещата се жена и нейното ежедневие, свързано изцяло с новото ѝ амплуа на работеща срещу възнаграждение на нормирано работно време. Това ново разпределяне на времето е голяма промяна както за жените от големите градове, така и за тези от малките населени места.

Информация за механизмите на адаптиране на живота на жените между служебните ангажименти и тези за децата и семейството в периода от средата на XX в. до 1989 г. дават разказите на очевидци, хора преживели този исторически период, от град Панагюрище. Спецификата на взаимоотношения в малкия град, която „не позволява радикална иновация, експеримент, рисково поведение – както в икономиката, така и в социалното и културното развитие, които се случват в благоприятната среда на истински големия град. Личното познанство засилва ролята на общественото мнение за ограничаване на този тип поведение не по-малко от липсата на пазар за стоките и пазар на работна ръка“ (Гаврилова 2016: 11). Като място, на което селското и градското ниво на култура се пресичат и взаимодействат, малкият град дава възможност „да се проследят взаимоотношенията между двата типа градска култура на индустриалното общество – „патриархалният“ и модерният.“ (Маркова 2011: 15). Използваният тук етноложки подход на теренно-етноложки анализ, интервюта и наблюдение е предпоставка за представяне на действителността от разглеждания период чрез личния опит и преживяване. В своите истории жени и мъже, родени между 1935 и 1971 г., местни или свързани чрез брак или професия с града, потвърждават механизмите за адаптация и реализацията на майката в контекста на социалистическия начин на живот, изследвани и представени от науката. Фактът, че много от жените в града и преди 1944 г. са част от пазара на труда (учителки, работнички в текстилното фабричното производство в града и др.), прави процеса по включване на жените в обществените процеси след 1944 г. плавен и естествен, а новото поколение следва опита на своите майки. За онези от тях, които политическите промени заварват да работят надомно (повечето килимарки работят в дома си) този вид трудова заетост вече е невъзможна и те трябва да заемат своето място в заводите, като продължат да се грижат за децата и домакинството. Именно това е причината, поради която присъствието на работното място е най-съществената промяна за тях. Новите механизми на труд изискват трансформиране на ежедневния ритъм. Работното време в завода е регламентирано в осемчасови смени шест дни в седмицата, а единственият почивен ден е неделя. Двойната ангажираност налага адаптиране на

досегашните роли в дома и създаване на нови извън него. Друг източник на информация е местната преса, в частност вестник „Оборище“, от страниците на който могат да се проследят механизмите за въздействие и агитация в семейството, които Държавата реализира чрез медиите. От друга страна, статиите отпечатани във вестника засягат конкретни проблеми на децата и младите хора, които са резултат именно от двойната натовареност на жените – в работата им и в дома.

От разказите на жените от Панагюрище става ясно, че натрупаната умора на работното място и тази при изпълнение на домашните им задължения е основна причина за ограничаване на броя на децата в семейството. „Намалената необходимост от работна ръка по селата, условията на живот в градовете, значително завишеното образование, наред с включването на жените в трудовия пазар и обществения живот, довеждат и до сериозен спад в раждаемостта, и постепенно като преобладаващ се налага моделът на семейство с 2 деца“ (Пачаманова 2015: 120). Така, новото семейство вече представлява двама родители и едно, две и все по-рядко три и повече деца. Въпреки по-малобройното семейство и осигурените от държавата услуги за майката и децата, ангажиментите на жените в дома изискват време и енергия. Данните от преброяване на населението сочат категорично намаляване на средногодишния прираст в страната, с изключение на периода 1957 – 1965 година, когато той достига най-високи стойности, за разглеждания период – 0,9%, а 1976 – 1985 г. пада до 0,2%. (Статистически годишник на РБ 1990: 29). Като нагледен пример за отношението на жените към раждането и отглеждането на деца може да бъдат приведени резултатите от репрезентативно социологическо изследване към 15 декември 1969 г., където сред причините работещите жени в градовете да нямат деца или да не желаят да имат повече, на първо място е посочена умората в резултат на комбинацията от служебната ангажираност и домашните задължения. За много от жените фактор да не искат деца е напредналата възраст, а също така и материалната осигуреност на семейството (ЦСУ към МИС 1972: 103). Степента на образование също има отношение към броя на децата в семейството, особено при жените от града. При работещите жени висшистките най-често са с едно дете или без деца, а жените с основно/прогимназиално образование най-често са с две деца. С над три деца са жените с ниска степен на образование – начално и други (ЦСУ към МИС 1972: 92). За жените с полувисше и висше образование най-съществен е проблемът с липсата на сили да работят и гледат деца едновременно. Идентичен е мотивът и за жените със средно специално образование, като за тях недостигът на материални средства, макар и в по-малка степен, също има значение. За жените с професионално техническо, основно /прогимназиално/, начално и друго образование липсата на достатъчно материални

средства е най-съществената причина, определяща броя на децата в семейството (ЦСУ към МИС 1972: 104).

Въпреки осигурените от държавата услуги в помощ на майките, за повечето жени от Панагюрище най-труден е периодът след майчинството. От това, което споделят информаторките за отглеждането на децата си и ходенето на работа става ясно, че техният избор е ограничен между институциите – детски ясли и градини и/или помощ от възрастен член на семейството. Често срещано е и комбинирането на помощ от родителите и държавните институции в семейства, в които служебните ангажименти са на смени, което затруднява взимането и гледането на децата от и след ясла и градина. По времето, в което П. Т. (р. 1941 г.) ражда сина си – 1961 г., майчинството е 6 месеца. Това налага включването на майка ѝ при отглеждането му до възраст за детска градина: *„Той ходеше на детска градина и после се роди и втория ми син. И двамата ходеха на детска градина. С моя мъж бяхме в различни смени. Родителите ми помагаша, но не можехме все на тях да разчитаме.“* Както Ина Пачаманова посочва в книгата си „Предишният преход...“: *„Индустриализацията и колективизацията, изискванията за по-високо образование и професионална квалификация, наред с последвалата ги урбанизация, целят откъсване на младото поколение от възрастното, като носител на патриархалния модел“* (Пачаманова 2015:124). На практика обаче, липсата на жилища, помощ в отглеждането на децата и т.н. водят до това младите семейства да разчитат на родителите си и по този начин да продължат да се поддържат традиционните представи, ценности и начин на живот. Социологическо проучване за 1969 година показва, че за децата до 7 години на заетите жени в градовете, при над половината от анкетираните най-често се грижи някой родственик (ЦСУ към МИС 1972: 106). Малко от информаторките в град Панагюрище обаче споделят за изцяло обгрижени деца от по-възрастните членове от семейството. Информаторката Д.С. (р. 1955 г.) се развежда, когато синът ѝ е на годинка и единствената помощ, на която може да разчита в гледането на детето е тази на родителите ѝ: *„Самотна майка съм и не съм имала от никъде помощ. Само от моите родители и от брат ми. От моите родители, защото майчинството ми беше три месеца и майка ми от три месеца го е загледала. Аз припкам в Хавлиената фабрика“*. В семейството на М.В. (р. 1938 г.) помощ в отглеждането на децата оказва бащата на съпругът ѝ: *„Свекърва нямах. Имах само свекър. Родиха ми са две дъщери. Четири години им е разликата. Половин ден съм на работа, половин ден съм в къщи. Може да си нощно време доработвам някой работи, но децата не съм си давала нито по домове, нито по ясли. Свекърът ми ги гледаше. Никакво водене напред назад.“* Друга информаторка (р. 1945 г.) също е разчитала на родителите на съпруга си: *„Две дъщери*

имам.... Ами аз съм имала много помощ от свекърва ми. (...) Аз съм ги гледала до една годинка да речем. Тогава майчинството беше до 6 месеца ги гледаме и ги оставяме и отиваиш да работиш. И жената ги е гледала.“ В семейството на Д.Г. (р. 1943 г.) от Панагюрище свекървата помага в грижите за първото ѝ дете, но второто дете е записано на ясла: „Синът ми не е бил на градина и на ясли. Свекърва ми го гледаше. (...) После, като разбра, че съм бременна, като че ли намрази детето, без да го знае какво ще е. И много я беше яд. Явно си мислеше, че ще я задължим да я гледа и нея. Не искаше да я види. Макар че се роди и я писах на нея – не. На 11 месеца я дадохме на ясли.“. Помощта, която получават работещите майки от своите или на съпруга родители е изключително важна част от ежедневието на семейството. В голяма степен в този период за децата се грижат именно бабите и дядовците във времето, в което младите родители са на работа. В семействата, в които възрастните родители нямат възможност да помагат, децата се отглеждат основно от държавните институции, както е в случая на анонимна респондентка от Панагюрище: „Ние ходехме на детски градини, детски ясли. Баби не е имало. Самостоятелно сме живеели.“ Д.А. (р. 1942 г.), учител и директор на училище също няма избор в решението за грижата на децата ѝ в работно време: „Аз имам две дъщери. (...) Моите деца от 9 месечна възраст тръгнаха на ясли. (...) Защото половин ден да речем съм си била свободна. Мога да гледам детето, а през нощта да се подготвям за работата си на другия ден. И това съм правила. Обаче никой не можеше да ми го гледа във времето, в което съм на работа.“ П. Д. (р. 1949 г.): „Цецката я гледах 11 месеца, голямата ми дъщеря и се върнах на работа. А Ваня, десет месеца. На единайсетия проходи. Изчаках да се постабилизира и я дадох пак на яслата.“ Ц. П. (р. 1959 г.) разказва за своята майка, родена през 1932 г. и за собственото си детство: „Майка ми е започнала да работи на 16 г. в цеха на „Персийски килими“. Жени се през 1957 г. Тогава не е имало майчинство. Децата са ги гледали в яслите. Доволна беше от грижите на персонала към децата ѝ. Майка работеше редовна смяна.“. Н. К. (р. 1941 г.) от Драгоман, но омъжена в Панагюрище: „Работила съм. Доста предприятия съм сменила и то е във връзка с гледането на децата... После гледахме да сме на смени. Аз едната смяна, баща им другата. Един води на градина, друг взима от градина. Така ги гледахме.“. Задължителното участие в пазара на труда отнема правото на избор на жените да полагат нужните според тях грижи за децата им и единствената възможност, която те имат е работното им време да позволява комбиниране на двамата родители, така че да могат да поемат децата след изтичане на работното време на детското заведение. В онези случаи, в които работата на родителите е обвързана с образователния им ценз, работното време, тяхното и това на детското заведение, съвпадат и въпреки тежката натовареност това дава възможност на семейството да се справя без външна помощ.

В семействата с по-голямо първо дете, помощ за майката е именно то. Такъв е случаят на В.Г. (р. 1935 г.), от Панагюрище, която се омъжва на 19 години и има три деца, най-голям помощник в отглеждането на близнаците ѝ, всъщност е първородната ѝ дъщеря: „Мария се роди. Мъжът ми отиде запас. Три месеца. Тя от родилния дом излезе и той отиде запас. (...) Свекърва ми ми помагаше. Тогава беше така. 63-та година се родиха близнаците. Дадох ми шест месеца да си ги гледам и да ги пратя на ясли. Имаше ясли, но аз направо казах – Петко, не се наемам да ида на работа и да ги носим там и да са връщам... Нямах нито пералня, нито нищо. Даже и чеима нямахме вътре. Стегнахме две стаи колкото да можем да живеем. (...) Мария беше на осем години кога са родиха. (...)Тя помагаше. До четиридесет дена свекърва ми идваше та ги окъпе, опере ги, че всичко на ръка. После свекърва ми като ни остави сама ги гледах. Мария ми помагаше. Аз окъпа едното, тя го увива. После окъпа другото, тя увива него. Аз обличам и тя почва да облича, помагаше ми много. Оперех, нахранех ги.“ Друг подобен случай е на Ц.Ц. (р. 1949 г., в с. Баня), живяла и работила в Панагюрище: „Омъжих се 76-та година. Точно на 100 годишнината се сгодих и юни месец се оженихме. И ми се родиха три деца – момиченце (...) и две момчета. Момичето е най-напред, после е момчето. Две години и десет месеца е по-малък от нея той, а другия е пет години по-малък от нея. Каката ги отгледа, защото моята работа беше ненормирана. Сами бяхме, защото живяхме отделно от свекъра и свекървата. Моята майка работеше в балнеосанаториума. В четири часа следобед хваща автобус и идва. И през нощта в 12 хваща автобуса и си заминава. Ние живяхме на квартира.“ Помощта от другите членове на семейството най-често е във времето след детската градина и докато съпругата свърши домакинските си ангажименти за деня.

Друг труден за семействата момент е в случаите, в които периодът на ранното детство съвпада с приключване на образователна степен за майката, което изисква допълнителен ресурс на време и усилие. Разказите на информаторите от град Панагюрище показват, че в този труден за учещите майки период най-голямата помощ е отново от страна на съпрузите им и по-възрастните членове на семейството. Ето какво разказва респондентката Д.В. от Стара Загора, омъжена и работеща в Панагюрище за първите си години като майка: „Оженихме се 73-та година и може би след половин година аз забременях. Нямах начин, трябваше да остана в майчинство. Тогава майчинството беше 9 месеца, за да гледаш малко дете. По стечение на обстоятелствата забременях и с второто. Сина ми и дъщеря ми са породени, но са едноглави, както се казва, гледала съм ги едновременно. (...) Свекървата ми помагаше много. Тука живеехме заедно. Свекървата и съпруга ми. Съпруга ми беше неотлъчно до мен. Той беше с мен още по

време на обучението ми. Защото аз съм завършила задочно. На 40 дни беше дъщерята аз отивам на изпит в Смолян. Той ще я кълне, той ще я повива, той ще я храни. Абсолютно всичко. Аз съм на лекции или пък на изпит. Единственото нещо, което съм отложила беше, че когато трябваше да се дипломирам, да се явя на защита на дипломната си работа трябваше да родя и сина. Аз съм го родила на 24 май, а някъде началото на юни бяха изпитите. Само тогава не можах да ида. Това забави дипломирането до есента“. За М.Ю. (р.1948 г.), от село Баня, омъжена в Панагюрище, също периодът на завършването ѝ на висшия институт е свързан с компромиси най-вече с децата: „Докато учех и работех едновременно, се криех непрекъснато, за да мога да чета. Ходила съм в градска библиотека да чета, само и само да не бъда в къщи. То (детето) идва и ми тропа на вратата и вика – мамо, само да вляза. Аз викам, не може майко, защото утре съм на изпит. И то по едно време започна да вика – аз съм физико-химия... Толкова ми е било тежко... Синът ми когато се роди ми смениха дипломната работа, защото ме видяха, че съм бременна. Със страшно много отрови работех и през цялото време съм си мислила, Боже какво дете ще се роди сега... Дали нещо няма да му липсва? И когато се роди аз викам на лекаря, сега всичко ли му е наред? Всичко ли си има? Той вика, това което трябва го има! И така. Така че, всичко си има цена.“

Професионалното развитие на жените с висше образование изисква и периодично повишаване на квалификацията и специализации, които неизбежно се отразяват в семейството и най-вече на децата. Именно тези компромиси, които се налагат на учащите майки са един от факторите в основата на решението, определящо броя на децата в семейството. Информаторка от Панагюрище си спомня колко трудно ѝ е било по време на стажа ѝ: „Трябваше да почвам големия стаж от десет месеца. Тогава нямаше майчинство за стажантите. Беше много трудно, защото аз родих пети курс – февруари. За да не прекъсвам помагах ту едната баба, ту другата баба, докато завърши семестриално. След което малко си останах с детето и започнах по-късно стажа, защото нямаше кой да го гледа. (...) Аз започнах стажа, той тръгна на ясли и почна да боледува. И тогава не ми се полагаше нито болничен, нищо... Просто беше кошмарна тая година. Докато взема стажа. (...) Той поизрасна. Съпругът ми почна работа и вече му се полагаша болнични на него. Аз нямаше как да взимам, защото нямаше кой да работи. И болничните ги взимаше татко му за гледане на болното дете.“. По време на специализацията ѝ отново в помощ са съпругът и майка ѝ: „Много ми помагаха и съпругът ми и майка ми. 80-та година, тръгнах на специализация, която се изискваше по системата. Трябваше да съм три месеца в Пазарджик и после три месеца в София. 84-та година. Тогава бях родила и второто дете. 82-ра родих второто дете, вече като работеща. Тогава обаче майка ми помагаше, че вече се беше

пенсионира. “. Този разказ, макар и единствен от интервютата, показва до каква степен „подкрепящата“ държавна политика е создала нефункционална система със съответните допълнителни трудности при жени, които искат да завършат образованието си и в същото време са изпълнили дълга си към държавата ставайки майки.

В тази тройната ангажираност – майчинство, домакинска дейност и образование младите жени трудно се справят сами. Включването на членовете на семейството и най-вече на съпруга, обаче, не винаги е възможно и по обективни причини, каквито са работно време и/или отговорностите на работната позиция на съпруга. Работното време е определящият фактор за поемане на отговорността по водене и прибиране на децата от градина и ясла в семейството на С.П. (р. 1952 г.): *„Работих. Сутрин си ги карах едната на ясла, другата на градина. Вечер ходих та си ги прибирах. Защото съпругът ми работеше на МОК-а (Медет) и там с рейсовете ходеха по-рано на работа. И по-късно се прибираще и не можеше да прибира децата. И аз сутрин ги закарам, ида на работа, от работа се връщам, прибирам ги и почвам къщата си работа.“*. Дори и съпругът да има желание да помага на жена си в ангажиментите с децата, той няма тази възможност, защото работното му време в комбината не му позволява. Отговорността в службата също е причина за някои бащи да останат в страни от отглеждането на децата. П. Д. (р. 1949 г.), чийто съпруг е заместник директор в предприятие, също не може да разчита на неговата помощ, особено в ранната им възраст: *„Много рано се ожених. На 18 години. На 20 вече имах дете, което на 12 години почина. (...) След пет години родих дъщеря ми, която е 74-та година родена. После родих още едно дете, така че имам две дъщерички. (...) По-голямата част от ангажимента за гледане на децата беше на мене. Съпругът ми беше на много отговорна работа – заместник директор. Първо главен технолог на завода Бунай. След това беше заместник директор. Не се знаеше в колко ще се прибере. Докато се прибере отново ще го извикат, че има проблем с даден детайл или матрица. (...) Така че аз съм си ги гледала. Когато започнаха децата ми да учат се грижихме и двамата. (...) Готвя, държа учебника, независимо кой учебник, уж следя нещата, за да изпитвам детето... и си бъркам яденето. По този начин съм ги изпитвала, но не съм имала проблеми. Те много си учеха.“*. В този случай, липсата на помощ е причина за създаване на практика, в която майката комбинира две дейности в едно и също време – приготвяне на храната за семейството и проверка на децата за следващия учебен ден.

Проучването за 1969 г. посочва, че за 29,6% анкетираните жени от градовете, детските заведения поемат грижата за децата в работно време, а в 9,9% от случаите, съпругът помага в отглеждането на децата докато майките са на работа. За 7,2% от децата

до 7 години няма друго решение, освен да бъдат оставени сами в къщи. Платената помощ в отглеждането на децата съществува, но тя е изключително непопулярна, едва 1,5% от семействата ползват такава (ЦСУ към МИС 1972: 106). В голяма степен в Панагюрище майките разчитат на помощ от съпрузите си изключително за водене и прибиране от държавната институция и занимания с децата. *„Ставаме сутрин. Със съпругът ми мъкнем децата в детска градина. Когато бяха малки децата. Това говорях за 75-та, 77-ма, 78-ма година да речем. Закарваме ги в детска градина. Той си отива в Съвета на работа, аз бързам за училището. Директорка съм там. Ще стоя цял ден. Децата са на детската градина, това означава, че са цял ден. Свършвам, обикновено последна ги вземах, ама те стояха горкичките заедно с лелката и учителката. Учителката понякога я нямаше. Или мъжа ми, ако е нямал вечерта заетост отива взема ги и ги довежда у дома, а аз се прибирам в къщи или аз тичам да ги взема и така. До осми клас основно аз се занимавах с децата“* (Д.Г., р. 1942 г.). Съпругът на С.П. (р. 1952) активно помага в отглеждането на децата: *„Мъжът ми даже вечер, като се приберем поемаше децата. Учеше ги да пишат, да се занимават, да рисуват. Аз през това време си гледах домакинската работа. Много се забавляваше той с тях. Учеше ги...“*. Новият начин на живот и патриархалният модел на семейните отношения, въпреки трудностите, които изисква преодоляването му, налагат по-активно включване на мъжете в дейностите в дома. Всъщност нуждата от взаимопомощ в семейството е работещият механизъм за преодоляване на патриархалния модел на семейните взаимоотношения. Като именно нормативно установеното възнаграждение, което е недостатъчно, ако само мъжът работи е в основата на солидаризирането на партньорите в отглеждането на децата.

За повечето работещи родители дневната грижа на децата им се поема от осигурените от държавата институции – ясли и градини. Тези детски заведения имат двойна функция, от една страна, са в помощ на работещите родители (майки), а от друга, чрез тях държавата контролира възпитанието, което децата получават и сама обучава бъдещите си граждани. По този начин детските заведения обслужват политическите интереси на Партията за постоянно попълване на социалистическото общество с отговорни и всеотдайни членове. Това, обаче, не отменя отговорността на родителите във възпитанието на подрастващите, още повече, че от тях се изисква да поддържат и развиват залегналите в училищните институции програми (Брунбауер 2010: 393 – 400). Потвърждение за това колко е важно за Партията „правилното“ възпитание на децата от най-ранна детска възраст може да се види и на страниците на вестник „Оборище“. В брой 4 от 25.01.1969 г., в материал на Радка Керемидчиева, озаглавен „Умственото възпитание на децата от предучилищна възраст“, пише по темата следното: „В периода на

постепенния преход от социализма към комунизма все повече нараства необходимостта от възпитаване на всестранно развити хора. Една от главните задачи на комунистическото възпитание е умственото възпитание на децата. Неговото значение нараства особено сега, когато се извършва огромна крачка по пътя на заличаване съществените различия между умствения и физическия труд. (...) Умственото възпитание на децата се осъществява най-пряко в процеса на обучението в детската градина. Посредством обучението в детската градина, даването на знания и умения, развиването на умствените способности и създаването на навици към умствен труд става най-системно и целенасочено. Там се полага основата на комунистическото възпитание на бъдещия гражданин.“ Тази възпитателна политика се поема от следващата институция – училището, където за най-малките отново има осигурена целодневна грижа. Това са така наречените занимални, където децата да подготвят уроците си за следващия ден и да бъдат обгрижени до края на работния ден на родителите. Д. Г. от Панагюрище (р. 1942 г.), директор на базово училище, в което двете ѝ деца (близнаци) учат, разказва точно за тази целодневна форма на обучение: *„Близнаците учеха в същото училище. (...) Децата си учеха при начална учителка. Те бяха тогава по две. Втората на занималнята. Имаше часове, които се взимат до обяд, а някои часове се взимаха след обед и двама учители в паралелка водеха тогава.“*

Въпреки осигурените държавни грижи за децата след учебно време в рамките на училищната институция, много родители търсят сами решение на проблема с времето след учебните часове. Същото проучване за 1969 г. сочи, че в градовете най-често децата се отглеждат сами. Семействата, в които съпругът си е в къщи докато жена му е на работа са 20,7%, а в 17,4% от случаите ги гледа някой родственик. Едва 3,6% ходят на занималня и 0,3% се отглеждат от наета за целта жена (ЦСУ към МИС 1972: 110). *„Майка ми ни следеше по телефона. С брат ми, вече като ученици си спомням... имахме едно табло – добри и лоши прояви. Беше направила едни червени квадратчета и засичаше кой се държи добре и кой не“* (анонимна респондентка). Собствените ѝ деца също се отглеждат сами докато тя и съпругът ѝ са на работа: *„Децата в къщи. Те са обучени да помагат от ранна детска възраст. Да мият чинии, да чистят и така.“* Времето, което родителите могат да отделят на децата си е силно ограничено в резултат от натовареността на работното място, в комбинация с неизбежните домакински задължения. *„Гледахме да им помагаме в училище. Ние на работа. Прибирахме се, готвим за другия ден да има ядене...“* (Д.Б., р. 1951 г.). Особено трудни са ваканционно-летните месеци, в които по-големите ученици, отглеждащи се сами не са ангажирани и нямат контрол. В отворено писмо до редакцията на в-к Оборище директорът на у-ще „М. Дринов“ пише: *„Учебните*

занятия в училище приключиха и учениците са вече свободни. Това обаче не освобождава както учителите, така и родителите от грижите за правилното възпитание на учениците и през лятната ваканция. Пионерската организация, подпомогната от учителите, организира по кварталите и районите на училищата така наречените „Тимуровски команди“, в които учениците под ръководството на по-големи ученици и под контрола на учителите ще развиват най-разнообразна интересна дейност. За съжаление обаче в тези команди се включиха повече ученички.“. Основен фокус в писмото са противообществените прояви на момчета в училищна възраст, които не са се включили в споменатите организирани групи и са отказали да се включат в трудови инициативи, подпомагащи ДЗС и ТКЗС. „С всички тези наглед „невинни“ постъпки учителите, както и органите на народната милиция няма да се справят, ако родителите не помагат, като упражняват ежедневен контрол върху децата си“ (в-к Оборище, 22.07.1967 г., бр. 29). Държавата следи за това дали семействата се справят със своите функции (репродуктивни и възпитателски) и регламентира своята намеса в частния живот на хората чрез правови и институционални инструменти (Брунбауер 2010: 404). В работата по контрола върху възпитанието на децата в семейството участват и родителски колективи към училищата, за които също четем на страниците на в-к „Оборище“ от 19.04.1969 г., бр. 16: „В тезисите на др. Т. Живков по някои основни въпроси за работата с Комсомола и младежта се обръща внимание, че главната задача на младото поколение е да се учи, да се готви не само за настоящето, но и за бъдещето. От това какво ще бъде възпитанието на ученика, какви качества ще се формират у него зависи дали ще бъдат постигнати целта и поставените задачи на комунистическото възпитание. Въпросът за подобряване работата с учащата се младеж, за възпитанието на едно образовано и културно поколение засяга пряко семейството. (...) В благородната задача да се възпитава младото поколение в духа на комунистическия морал най-важно място заема нашето ново училище. Училището, семейството и обществото са главните фактори за правилното възпитание на младото поколение. Здравата връзка между тези фактори е задължителна. (...) За системно поддържане на връзката с родителите голяма е ролята на действащия родителски комитет. (...) Големи грижи отделя родителския комитет за правилното комунистическо възпитание на учениците в семейството. (...) Дейността на родителския комитет се състои в посещение по домовете на учениците, беседване с родителите на изоставащите ученици, търсене причините за лошото поведение на някои деца. Родителският комитет взема индивидуални мерки за възпитанието на отделни ученици. (...) За педагогическата просвета на родителите се изнасят доклади и беседи за комунистическото възпитание на децата в семейството и борбата срещу лошите прояви. Резултатни се оказаха и беседите, изнесени от членовете на родителския комитет“

(„Родителският комитет при трети клас в училище „Марин Дринов““, П. Ценова). Тъй като Партията разглежда семейството като умален вариант на обществото и в същото време градивен елемент на същото това общество, в което трябва да се интегрира успешно, то и отговорността „непрекъснато да възобновява структурата на социализма“ са вменява на семейството. Родителите са длъжни да възпитават съвестни граждани на социалистическото общество, а държавата осигурява закрила на семейството (Брунбауер 2010: 390). По този начин родителите, и най-вече майките, на които се пада основната грижа по отглеждане и възпитание на децата, са натоварени от една страна, със задължението да работят, от друга, да се грижат за дома и семейството, и от трета – да изпълняват директивите на властта за правилно възпитание на подрастващите в и извън семейството.

В заключение, може да се твърди, че въпреки усилията на Държавата да насърчава жените да бъдат майки, натоварването на работното място и възможността за кариерно развитие възпрепятстват много от жените в решението им дали да имат повече или изобщо деца. Изборът за броя на децата в семейството е трудно решение и за жените с ниска степен на образование, тъй като възможностите за трудова реализация при тях са свързани със сменна система на работното време, което налага друг ежедневен ритъм. Държавната еманципация, въвеждаща нови приоритети, в които жените трябва да бъдат добри специалисти и едновременно с това домакини и майки – отговорност, изискваща много време и енергия, от които децата имат нужда, налага създаването на нови практики за балансиране на задълженията в и извън дома. Това от своя страна, налага и промени в структурата на семейната единица, не толкова съобразно директивите на Партията, а като необходимост за взаимопомощ и подкрепа между неговите членове. Така предизвиканият от Държавата нов модел на взаимодействие в семейството остава траен за дълъг период от време, но въпреки настъпилите промени патриархалният модел се запазва. Съответно и ангажиментите в отглеждането на децата остават основно отговорност на жената.

Цитирана литература:

Балуцова, Светла 2011: *Преход и семейно законодателство на България (30-те – 50-те години на XX в.)*. - В: Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 39 – 52.

Брунбауер, Улф 2010: *„Социалистическият начин на живот“: идеология, общество, семейство и политика в България (1944-1989)*. Прев. от нем. ез. Румяна Станкова. Русе: МД „Елиас Канети“.

Годси, Кристен 2020: *Вторият свят, вторият пол: социалистическият женски активизъм и международната солидарност по време на Студената война*. Прев. от англ. Валентина Миткова, Наталия Афеян. София: Изток-Запад.

Михайлова, Михайлина. 1975: *Жената, нейният социален статус и правото: [Науч.-попул. очерк]*. София: Наука и изкуство.

Павлова, Йоана 2011: *Разширяване на частното пространство в публичното. Списание „Жената днес“ през 1954 – 1958 г.* - В: Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 189 – 199.

Пачаманова, Ина 2015: *Предиданият преход: жената и семейството при социализма (закони, държавна политика и теренно проучване на едно българско село)*. София: Сиела.

Попова, Гургана 2011: *Преодоляване на пола през първото десетилетие след 9 септември 1944 г. – утопичната кулминация на марксисткия комунизъм.* – В Пол и преход 1938 – 1958: сборник доклади от Академична конференция, София 2011 / състав. Красимира Даскалова, Татяна Кметова; [ред. Татяна Кметова]. София: Фонд. Център за изследвания на жените, с. 299 – 311.

Сборници, сборни, енциклопедични и периодични издания:

Държавен вестник бр. 227, 1944 г.: Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола (ДВ. Бр. 227, 1944 г.).

Статистически годишник на Царство България от: 1910 г., 1940 г. С.

Жената в стопанския, обществен, културния живот и в семейството: Резултати от репрезентативно социологическо изследване към 15 декември 1969 г. София: Изд. на М-во на информ. и съобщенията. ЦСУ, 1972.

Вестник „Оборище“ - Панагюрище:

Брой 29/22.07.1967 г., стр. 3: *Петров, Д.*: Писмо до редакцията. И родителите трябва да се намесят.

Брой 4/25.01.1969 г., стр. 3: *Керемидчиева, Р.*: Умственото възпитание на децата от предучилищна възраст.

Брой 16/19.04.1969 г.: *Ценова, П.*: Родителският комитет при трети клас в училище „Марин Дринов“.

Виртуални източници:

Конституция на Народна република България 1947 г., <https://www.parliament.bg/bg/18>, 27.08.2021 г.

Стоичкова, Т. 2009: Жените в социалистическа България - образи и политика. <http://notabene-bg.org/read.php?id=124%C2%A0>, Брой № 12 (2009)

**ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА ФЕМИНИСТКИТЕ ДВИЖЕНИЯ
ВЪВ ФЕДЕРАЛНА РЕПУБЛИКА ГЕРМАНИЯ И
ГЕРМАНСКАТА ДЕМОКРАТИЧНА РЕПУБЛИКА, 1968 – 1980 г.**

Атанаска Милотинова

докторант към катедра “Нова и съвременна история”

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: В настоящото изследване се анализират ключови понятия като джендър, изследвания на пола, изследвания на жените и феминизъм, взаимодействието между тях и се поставя фокус върху феминистките теории във Федерална република Германия (ФРГ) и Германската демократична република (ГДР). Изследването обръща специално внимание на обществените, икономическите и политическите условия в двете държави, които имат значително влияние върху развитието на феминизма в Източна и Западна Германия. В рамките на разработката са използвани емпирични и теоретични методи, които биха могли да разширят познанията за женските движения и влиянието на социалната, икономическа и политическа динамика върху тях. Резултатите от изследването биха помогнали за по-доброто и правилно разбиране на ключовите понятия и тяхното приложение, а анализът на развитие на феминистките движения помага за по-доброто разбиране на историческия контекст на съвременния германски феминизъм и неговото влияние върху живота на германските жени в двете Германия през 80-те години на XX в.

Ключови думи: джендър, феминизъм, феминистка теория, изследвания на жените, икономическа динамика, политическа динамика

Atanaska Milotinoва –

PhD student at the Department of Modern and Contemporary History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Emergence and Development of Feminist Movements in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1968 – 1980)

Abstract: The present study analyzes key concepts such as gender, gender studies, women's studies and feminism, the interaction between them, and focuses on feminist theories in the Federal Republic of Germany (FRG) and the German Democratic Republic (GDR). The research places particular emphasis on the social, economic, and political conditions in both states, which had a significant impact on the development of feminism in East and West Germany. Empirical and theoretical methods were used, which could expand the knowledge of women's movements and the influence of social, economic, and political dynamics on them. The results of the study would help to better and correctly understand the key concepts and their application, while the analysis of the development of feminist movements helps to better understand the historical context of modern German feminism and its influence on the lives of German women in both states during the 1980s.

Keywords: gender, feminism, feminist theory, women studies, economic dynamics, political dynamics

В годините между 1968-1980 г. Федерална република Германия и Германската демократична република са изправени пред ключов момент от своето историческо развитие. Съпътствани от социални, икономически и политически сътресения и промени, в този период се развиват и феминистките движения, които играят важна роля във формирането на новия облик и статут на жената в обществото. Настоящото изследване разглежда събитията и социалните промени от посочения период, които оказват влияние за развитието на женските движения и издигането на въпроси за равното третиране на жените в различните области.

В изследването се поставя фокус върху Федерална република Германия, анализират се социалните движения от 1968 г., тяхното влияние върху обществото на Западна Германия и проследяват развитието им до 1980 г. Изборът на хронологичната рамка е обусловен от социалните трансформации, оказали силно влияние върху *политическия ход на историята* (Klimke, M., Scharloth, J., 2008: 1), както и значимите културни промени, които трансформират динамиката на обществото. Разгледани са политическите и социалните фактори – изразеното недоволство от университетските структури, несъгласието срещу формирането на *Голямата коалиция*, появата на хипи културата, борбата срещу насилието, Виетнамската война и несъгласието с външната политика на САЩ. Разгледано е също как тези събития влияят върху формирането на т.нар. Втора феминистка вълна и помагат на феминистките да привлекат вниманието на обществото към собствените си проблеми и искания. В работата са споменати и основните феминистки течения – либерален, радикален и марксистки феминизъм, като акцент е поставен върху последния като общ за двете Германияи, заради неговия обединяващ характер, а именно разглеждането на половата дискриминация като продукт на икономическата система и патриархалните структури, които поставят жените в икономическо и социално потисничество. Разгледан е също и историческият контекст на 70-те години в двете държави, появата на феминисткото движение в Германската демократична република, в резултат от икономически и социални фактори. Основните използвани източници са трудът на Мери Фулбрук (Fulbrook 2002), който разглежда Източна и Западна Германия в еднаква дълбочина и анализира подробно политическите, социални и икономически аспекти на двете германски общества, Еленор Турк (Turk 1999), която представя историческото развитие на Германия от древността до съвременното, като основен акцент е поставен в историята на Германия след Втората световна война, и предлага актуална и съвременна информация за Федерална република

Германия. За разглеждането на феминизма в двете Германия са използвани книгата на Катарина Карчер (Karcher 2017), в която авторката разглежда и анализира различните стратегии, използвани от феминистките групи в периода между 1968-1990 г., както и трудовете на Ван Гесе (Gosse 2005), Мартин Климке и Йоахим Шарлот (Klimke, M. Scharloth, J. 2008) и Нора Фарик (Farik 2008), чиито изследвания са фокусирани върху периода на студентските протестни движения от 1968 г. и представят ценен анализ на динамиката на последвалите промени, влиянието на студентските движения върху обществата в Западна и Източна Европа и влиянието им върху появата на Втората феминистка вълна. Използваните източници имат важно значение за анализа на посочения период и за по-дълбокото разбиране на феминистките движения в Западна и Източна Германия.

През 1968 г. настъпват фундаментални промени в обществата в Съединените щати и Европа. Именно в този период се зараждат редица интензивни протестни движения, обхващащи различни социални, икономически, политически и културни аспекти. Те формират нова протестна култура и водят до *драматичното преобръщане на политическия ред* (Farik 2008: 7). Тези процеси допринасят за развитието и възхода на масовото женско движение, известно още като Втора феминистка вълна¹ (Gosse 2005: 114).

Протестните идеи, родени в САЩ, бързо достигат до Стария континент. В разделена Европа активистите играят роля на катализатор за промени. На изток от Желязната завеса, студентите отправят критика към бюрокрацията, партийната олигархия и ограниченията и липсата на свобода, настоявайки за обръщане към истинския социализъм (Klimke, Scharloth 2008: 1). По подобен начин, в Западните демократични държави, студентските активисти се обединяват от идеологическото прибягване към марксизма (Farik 2008: 7) и отправят обвинения към капитализма за възхода на технократични и авторитарни структури (Klimke, Scharloth 2008: 1). За Федерална република Германия протестните движения отбелязват и момента, в който обществата се разделят на две (Klimke, Scharloth 2008: vii). От едната страна стои старият ред, традиционните структури и ценности, а от друга – младите активисти, изразяващи несъгласие с консервативните ценности, нагласи и поведение (Karcher 2017: 3). Освен това, в много демократични държави, включително Западна Германия, се появяват нови движения, известни като *Новата левица*, които спрямо различния политически, социален, икономически и исторически контекст се различават, но всички споделят

¹ Първата феминистка вълна започва края на XIX - началото на XX в. и се характеризира със суфражетското движение и борбата за равни изборни права на жените.

загриженост за по-демократично участие в управлението, отхвърляне на ортодоксалния марксизъм, антикомунизъм и недоволството от Студената война, материализма и апатията в обществото (Karcher 2017: 3). В Западна Германия Новата левица намира общи точки с движенията във Франция, Великобритания и САЩ, но поради фашистката си история и геополитическо положение в Студената война, социалният контекст, в който се развива има отличителен характер (Karcher 2017: 3).

Студентското и протестното движение в Западна Германия се формират като форма на бунт на следвоенното поколение срещу властта на този управляващ елит (Karcher 2017: 3). Протестните движения не са еднообразно явление, а неговите последици имат различни форми – хипита и пацифисти, маоистки и троцкистки групи, граждански групи за действие, феминистки проекти. Тези движения се обединяват от идеологическото прибягване към марксизма (Farik 2008: 7) и обвиненията отправени към капитализма за възхода на технократични и авторитарни структури (Klimke, Scharloth 2008: 1).

В края на 60-те години, в Западна Германия се наблюдава икономическа рецесия, увеличаване на безработицата, което от своя страна води до вълна от недоволство, социални напрежения и отправяне на критика към властите. Друга важна характеристика на периода е появата на нова младежка култура и разширяване на висшето образование. Поради липсата на *numerus clausus*, които да ограничават броя студенти и техния достъп до университетите, висшите училища бързо се препълват и не могат да отговорят адекватно на нуждите на студентите (Fulbrook 2002: 227). В резултат през 1966 г. студентите излизат на протест срещу препълнените аудитории и остарелите методи на преподаване (Fink, Grasset., Jenker 1998: 324). От политическа гледна точка няколко фактора обединяват западногерманските младежи. На първо място, това е противопоставянето на решението на Социалдемократическата партия да влезе в *Голямата коалиция* с Християндемократическия съюз. Членовете на Социалистическия немски студентски съюз (*Sozialistischer Deutscher Studentenbund*), както и други леви групи, са призовани от лидерите на левицата да създадат извънпарламентарна опозиция, като по този начин изразяват своето недоволство и желание за по-широко представителство и влияние в политическия процес (Fink, Grasset, Jenker 1998: 324). Следващото събитие, което обединява западногерманските младежи е Виетнамската война, която се превръща в сериозен проблем както за американската младеж, така и за младите германци по няколко причини – от една страна, в този период сред младите се заражда хипи културата, която най-общо може да бъде характеризирана със слогана

Правете любов, а не война (Make love, not war) и като част от тази нова контракултура, западногерманските младежи са силно ангажирани с борбата срещу насилието и войната, дискусиите за мир, свобода и равенство. От друга страна, войната във Виетнам предизвиква голямо обществено недоволство в Западния свят, което ангажира младите с политически въпроси и включването им в протести срещу войната, където изразяват своето несъгласие с политиката на САЩ. Тези фактори създават благоприятна почва за зараждането на редица социални движения и протести, които достигат своя връх на 2 юни 1967 г., когато по време на демонстрации в Западен Берлин, във връзка с визитата на персийския шах, 26-годишният студент Бено Онесборг е прострелян и убит. Това събитие успява да обедини студентите от цялата страна срещу Аксел Шпрингер – западногермански медиен магнат, който притежава около 80% от всекидневниците. Той твърди, че именно провокативното поведение на студентите води до смъртта на Онесборг (Fulbrook 2002: 228). Студентите, от своя страна, обвиняват Шпрингер в очернянето на протестите чрез негативното и погрешното им представяне в медиите. Междувременно западногерманското общество се превръща в силно поляризирано между материалистичното дясно ориентирано старо поколение, живяло в периода на Третия Райх, преживяло тежките времена на терор и лишения на националсоциализма и Втората световна война. Възпитавани в напълно различен социален и културен контекст, във времена на тежки репресии и силна пропаганда, техните ценности, възгледи и мироглед се различават от тези на формиралата се през 60-те години младежка култура. Характерно за нея е, че нейните представители – младите западногерманци, са отгледани и възпитани в условия на социални промени и бурни политически събития. Западногерманските младежи приемат по-либералните леви идеи и се превръщат в агенти на промяната, поставяйки сериозни предизвикателства пред нагласите и ценностите на своите родители.

Друга важна характеристика на периода, резултат от социалните и политически напрежения, е връщането на марксизма в интелектуалните среди. Обръщането към марксистките идеи може да бъде тълкувано като опит за анализ на случващите се обществени промени. В този контекст през 70-те години се наблюдава и връщане към Франкфуртската школа, позната още като Критическата теория. Основана още във Ваймарската република през 1923 г. като Институт за социални изследвания, тя има особено важна роля във възприемането и разбирането на социалните промени от 70-те години, тъй като нейните идеи поставят акцент върху връзката между идеологията и социалната среда.

Франкфуртската школа се свързва с имената на немско-еврейските учени, социолози и философи Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно и Херберт Маркузе, известни най-вече с критичния си поглед към капиталистическото общество и масовата култура. Първоначално Критическата теория се оформя като лява версия на нейната *немска идентичност* – т.е. като изрично марксистко изследване на *съвременния психически състав на хората в различни социални и културни групи* (Buhle 1998: 286). Школата е изградена върху социалната критика, а нейните идеи и анализи имат значително влияние върху области като философията, социологията, историята, икономиката, дори естетиката. Тя предоставя нови гледни точки за настоящето, а моделът ѝ на социална, дори радикална критика са успешно включени в процеса на *помиряване* с нацисткото германско минало (Rigby, Hesse-Beinssen 1996: 3). От друга страна, този интердисциплинарен подход предлага безкрайни възможности за тълкуване, включително в области като политиката, културата и икономиката.

В контекста на студентските движения и желанията за промени от края на 60-те и началото на 70-те години в Западна Германия, друго социално движение намира своето място като обществено значимо – феминизмът. То се развива като реакция срещу стереотипните и традиционни джендърни роли и отразява желанието на обществото за промяна, насочвайки вниманието към несправедливостите, пред които жените са изправени. Ключова роля във формирането на интелектуалната рамка, върху която е изградено женското движение, играят идеите, заложили във Франкфуртската школа. В трудовете на Маркузе могат да бъдат открити различни интерпретации за традиционните полови роли и стереотипи, за това как обществото създава условия за експлоатация и подчинение, базирайки се на социалния статус. Той поставя акцент върху връзките между пола, капитализма и социалните отношения, отправя сериозни критики към патриархалната система, което от своя страна води до разглеждането на половите роли като важен аспект на класовата борба и признаване важността на женското освобождение. Маркузе вижда феминизма като движение с *отворено сърце, надежда, уязвимост и въображение*, и вярва че женското движение би променило *мъжествената радикална политика* и ще внесе революционни идеи (Brown 2006: 1). По този начин той подчертава значението на феминизма като социално движение за борба с джендърните несправедливости, като част от по-голямата борба за освобождаване от различните форми на дискриминация и социални неравенства. В трудовете си той отправя също критики към развитието на разума и рационалността в капиталистическото общество. Наричайки това *нееманципираща реалност*,

представителите на тази школа виждат тези процеси като потискащи свободата и индивидуалността на индивидите, което засилва социалните и икономически неравенства (Rigby, Hesse-Beinssen 1996: 3-8). Така взаимодействието между интелектуалните приноси на Критическата теория и феминисткото движение оформя солидна основа за разбирането на важността от социално равенство и създава интелектуалната среда, в която проблемите могат да бъдат разпознати и решени. Използвайки критичния подход на Франкфуртската школа, западногерманското женско движение успява да насочи вниманието на обществото към джендърните неравенства и допринася за осъзнаването им не като изолирани проблеми, а като тясно свързани със социалните и икономически въпроси. Но макар Критическата теория да отразява желанието за промяна и подобрене на обществото и да подчертава важността от осъзнаване на социалните неравенства и борбата за социална справедливост и равноправие, идеите на нейните основатели не вземат предвид всички аспекти на половото неравенство и джендърната проблематика като цяло, а са концентрирани единствено върху обществените структури и икономическите отношения. Въпреки това, през 70-те години, когато феминизмът придобива все по-широка популярност и влияние сред западногерманското общество, идеите, заложи в Критическата теория са преоткрити и допълнени с разглеждането на културните и социални фактори и характеристики на половата идентичност. През 1976 г. немската феминистка и историчка – Карин Хаузен, публикува есето си *Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ – eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben* (Поляризация на “половите характери” – отражение на дисоциацията на работата и семейния живот), в което разглежда половото разделение като причина за негативните последици за жените, а именно – влошаване на социалния им статус. В исторически контекст Хаузен разглежда взаимодействието между половете в сферите работа и семейство, и развитието на половото разделение. Авторката подчертава неравенството между мъжете и жените в професионалната сфера, разглеждайки и сравнявайки различни исторически периоди. Анализът ѝ разглежда примери от предмодерна Европа, когато идентичността на мъжете и жените се определя от социалната им позиция. Проследявайки тези примери тя стига до извода, че в този период работата на жените е не по-малко важна от тази на мъжете, тъй като според нея домакинството или фермата не могат да оцелеят без женска помощ (Rigby, Hesse-Beinssen 1996: 8-9). За да подкрепи твърдението си, Хаузен цитира Йохан Зедлер, който твърди, че духът на жената, нейните самосъзнание и природа *блестят, за да се отличат във всеки свой вид и състояние на*

земята (Conze 1976: 370). Краят на XVIII в. и започналата модернизация обаче водят със себе си редица промени, отразявайки се особено силно върху икономическите и социални структури, което неизбежно води и до промени в семейството. В този период Германия претърпява дълбока промяна в концепцията за семейството като социално поле. Мъжете и жените започват да бъдат разглеждани *чрез общи характеристики* (Conze 1976: 370-374), а не чрез техните задължения, произтичащи от домакинството, което, освен че омаловажава жената, изтласква социалната роля на семейството на заден план. Представителите на женския пол започват да се дефинират от брака и семейството, отричат се техните красота и достойнство, женската идентичност все повече започва да се идентифицира с биологията и физиологията на жените, а именно техните репродуктивни способности, което се превръща и в тяхно основно задължение. Мъжката идентичност, от своя страна, се свързва с мъжката активност, рационалност, разум, поставяйки жената в пълно подчинение. По този начин се *изработват* нови социални позиции на двата пола, а според новата концепция за половите роли идеята за равенство между половете, както в семейството, така и в обществената сфера, би *противоречало на човешките съдби и участие* и би *унищожило достойния семеен живот* (Conze 1976: 370-376).

Есето на Карин Хаузен играе важна роля за развитието на западногерманския феминизъм, тъй като предоставя солидна основа за разбирането на социалното неравенство. Благодарение на представения историческия контекст и разглеждането на различните периоди, може лесно да се обясни връзката между социалните и икономическите промени и как те заедно повлияват за изграждане на джендърните роли на мъжа и жената. И на последно място – отправената критика на автора към промените в социалната и семейна структура, настъпили в периода на модернизацията, помага на съвременните западногермански феминистки да изградят своята интелектуална рамка и да формулират стратегии за постигане на желаната промяна.

Междувременно, на изток от Желязната завеса, в Германската демократична република, равноправието между половете е част от държавната политика и идеология, както и насърчаването баланса между домашните, социалните и икономически ангажименти на жените. Все пак, не може да се пренебрегне фактът, че интегрирането на жените в икономическия живот е следствие на икономическите нужди на държавата и липсата на работна ръка. И макар старанието на държавната политика да балансира техните задължения, то същевременно ги обременява със социални и културни очаквания за ролята на добра домакиня и майка. Този дуализъм предизвиква поставянето на въпроси, свързани със степента на еманципацията и равноправието, ако изобщо може

да се говори за такива. От една страна, политиката на Германската единна социалистическа партия (ГЕСП) е насочена към насърчаване на работещите жени и осигуряването на специална защита на майките и децата. Като доказателство за това могат да се споменат приетите закони, политики и програми през втората половина на 60-те години, които поставят силен акцент върху помощта за работещите майки – изграждане на детски ясли и градини, напълно субсидирани от държавата, много от които са управлявани от дадено предприятие или фабрика. Приети са също програми за следучилищна грижа, програми за *топъл обяд*, предвиден както за децата, така и за работниците, с което се прави опит да се облекчат традиционните домашни задължения на жената. Предвидени са отпуск по майчинство при бременност и неплатен отпуск без загуба на стаж след раждане на първо дете, и платен годишен отпуск за всяко следващо. Семействата получават и помощи при раждане и месечни надбавки за дете, без значение дали жените са омъжени или не (Herminghouse 1984: 42). Тези политики не само насърчават равенството между половете, но и оказват силна подкрепа на майчинството, признавайки, че основната роля на жените е именно раждането и отглеждането на деца. Чрез предоставяне отпуск по майчинство се признава важността на майката и ѝ се предоставя възможност да се отдаде на грижа за децата си, без обаче това да я лишава от икономическа стабилност или да я лиши от трудови права. Именно тук вероятно се крие и причината за друг важен аспект, който не бива да бъде пропуснат, а именно липсата на официално женско движение до 80-те години на XX в. Разбира се, това може да бъде тълкувано по два начина – от една страна, *успешната* интеграция на жените в различните сфери и постигането равнопоставеност, и от друга – липсата на възможност за изразяване на недоволство и формиране на опозиция.

Разглеждайки първото предположение, все пак трябва да се обърне внимание, че макар в Източна Германия жените да имат активна икономическа роля, то тази роля е ограничена до нископлатени работни позиции и липсата на възможности за професионално издигане (Fulbrook 2002: 192). Така, разглеждайки конкретните условия на труд, се предизвикват въпроси, свързани с реалната степен на еманципацията. От друга страна, разглеждайки второто предположение – липсата на възможност за свободно изразяване на недоволство и формиране на опозиция, е важно да се спомене, че социалистическият режим, установен в ГДР поддържа строг контрол върху обществените организации. Все пак, в рамките на държавата съществува женска организация – *Демократична лига на жените в Германия*, която обаче не може да бъде определена като феминистко движение в смисъла на социално и политическо такова. От

една страна, организацията има за цел да представлява интересите на жените, но от друга – нейната работа е напълно контролирана от държава и се развива единствено в рамките на социалистическата идеология.

Без да се разглежда този проблем подробно, може да се спомене, че в други социалистически държави, в частност България, ситуацията е подобна. След Деветосептемврийския преврат се прекратява дейността на най-голямата българска женска организация – Български женски съюз (БЖС)², а неговата ръководителка – Димитрана Иванова, е арестувана и подложена на репресии (Даскалова 2004: 286). Въпреки подкрепата на Иванова към ОФ, БЖС е разглеждан като потенциална форма на опозиция поради своята популярност и възможност за мобилизация на жените да се противопоставят на режима. Като алтернатива се създава Българският народният женски съюз (БНЖС), който играе ролята на основна масова женска организация. Новата женска организация е изцяло под контрола на партията. И тъй като в основната на партийната политика стои именно идеята за равенство, може да се твърди, че жените вече нямат нужда от феминистко социално движение, което да се бори за техните права. Комунистическото общество предвижда икономическо, социално и политическо равенство за мъже и жени – жените са изкарани от домовете си, предоставен им е равен достъп до образование и професионално развитие, което дава основание на партията да смята, че „женския въпрос“ е решен (Пачаманова 2015: 102). В този контекст може да се каже, че новата женска организация по скоро служи като инструмент, чрез който жените да се подготвят за новите им социални роли (Марчева 2011: 102), но и за мобилизиране на жените в подкрепа на партийната политика.

Връщайки се обратно към ФРГ и ГДР, следва да се отбележи, че през 70-те години и двете Германия претърпяват сериозни социални, политически и културни промени, които, освен че оказват силно влияние върху обществата от двете страни на Берлинската стена, оказват и сериозни последици за развитието на феминизма в двете държави. От една страна, източноевропейското общество е изправено пред предизвикателства и промени, свързани с политическата ситуация и социалните противоречия в страната. Този период се характеризира с подобряване отношенията между ГДР и ФРГ (*Остополитика*), което макар и да не носи преки последици върху социалните и джендърни роли, все пак оказва влияние върху живота на жените в Източна Германия. Една от основните цели на Остополитиката е подобряване личните връзки между хората

² БЖС е основан 1901 г. като реакция срещу ограниченията, които са наложени на жените в сферата на образованието. Освен борбата за равни образователни възможности, Българският женски съюз се бори и за придобиване на равни граждански и политически права (Даскалова 2004: 202-205).

от Източна и Западна Германия което дава възможност на източногерманските жени да бъдат по-информирани по отношение на социалните и културни аспекти на Запада. Това безспорно оказва влияние и върху стиловете и начините на живот в Източна Германия и съответно до искания за промяна, тъй като жените осъзнават, че еманципацията и равенството означават повече от заетост и икономическа независимост (Kranz 2005: 70). Следва приемането на някои на пръв поглед по-либерални политики, като легализирането на аборта (1972 г.), отразяващо значителен напредък в разбирането и признаването правата на жените върху собственото им тяло и репродуктивни решения. Но въпреки привидно щедрата политика, през втората половина на десетилетието някои проблеми стават все по-очевидни – ниската раждаемост, желанието на жените да работят на пълен работен ден, за да задоволят икономическите нужди на семейството си, искания за промяна в политиката към жените, която е по-скоро политика към майките, а не към жените като жени (Kranz 2005: 70). В резултат, източногерманките са лишени от други свои права – майките на две или повече деца са принудени да работят със съкратено работно време, предоставени са им задължителни допълнителни ваканционни дни всяка година, а всички жени, независимо дали са майки или не, получават допълнителен почивен ден всеки месец, в който трябва да отделят време за домакинска работа³. Това неравнопоставено третиране, освен че увековечава патриархалните традиции, води и до недоволство сред жените (Herminghouse 1984:42). В този период ГЕСП въвежда и законодателство, което ограничава участието на жените в пазара на труда – по-кратък работен ден за майки на две или повече деца, платен болничен отпуск, въведена е *година на бебето* – годишен платен отпуск за първите две деца и 18 месеца за трето, а финансовата подкрепа е предвидена единствено за родители на три или повече деца. Много от жените, които работят в тежката промишленост губят работното си място. Тези строги джендърни роли, определени за жените ги лишават от равното третиране, освен на работното място, то и в семейството. Ролите им на домакиня и майка пречат да развият пълния си потенциал в обществото, което силно засяга тяхното самочувствие и

³ Това е така нареченият *Ден за домакинска работа (Der Hausarbeitstag)*, чийто произход датира още от 1891 г. Този ден позволява на служителите да се погрижат за домакинската работа, без да се налага да взимат допълнителен ден за отпуск. През 1943 г. е приета и Заповед за намаляване на работното време за жени, тежко увредени лица и лица с намалена работоспособност (*Anordnung über Arbeitszeitverkürzung für Frauen, Schwerbeschädigte und minderleistungsfähige Personen*), която позволява на жените да се погрижат за семействата и домакинствата си. Според професора по съвременна история – Карола Саксе, този закон представлява по-скоро дисциплинарна мярка, която включва и идеологически аспекти, подчертавайки традиционната роля на жените. След края на Втората световна война мярката не е одобрена от съветските окупационни сили, тъй като в ГДР акцент се поставя върху равното участие на мъжете и жените на пазара на труда. Едва през 1952 г. Денят за домакинска работа отново е въведен в Източна Германия, отнасяйки се единствено до омъжените жени, а от 1977 г. се предоставя и на неомъжени жени, в някои случаи дори и на мъже (Budde 1999: 202-203; *Das Bisschen Haushalt... Der Haushaltstag: Einer für alle?*).

самоуважение. Допълнително за това допринасят и лидерите на ГЕСП, които с действията си демонстрират неуважение към икономическите приноси на жените (Saufley 2005: 11-13). Тази джендърна дискриминация и неравенство, подкрепени от държавата, водят до силно недоволство у жените. Това е ясно илюстрирано в интервю, публикувано през 1977 г., в което респондентката Уте Г. споделя трудностите, пред които се изправя при намирането на работа, преди всичко защото е самотна майка. В интервюто тя изразява още недоволство от задълженията, наложени на нея и сестра ѝ в домакинството, докато братята ѝ имат повече свобода. Уте споделя, че се противопоставя на отредената ѝ от държавата роля на домакиня и се стреми към професионално и личностно развитие, като за целта, заедно с други жени, се включва в доброволчески дейности, което според нея би могло да помогне за промяна в обществото (Saufley 2005: 14-16). Уте не е единичен пример за категоричното отхвърляне на предписаните джендърни роли на жените, но добре илюстрира предпоставките за формирането на активно феминистко движение в Източна Германия в периода на 80-те. Ангажирането на жените в доброволческа работа може да бъде разгледано като алтернатива за тяхната намеса в обществения живот, където могат свободно да изразят своите интереси и умения, и да се стремят към равнопоставеност и преодоляване на социалните ограничения. Това не само поставя предизвикателства пред установените полови роли, но и полага основите за по-нататъшно развитие на феминисткото движение в Германската демократична република.

В периода на 70-те години, западногерманското общество също претърпява процеси на либерализация, за което свидетелстват промените в репродуктивната политика, промяната на традиционните възгледи за сексуалността и свободата на физическото самоопределяне. В политически и икономически план, втората половина на 70-те години се характеризира със силни вълнения и несигурност, породени от икономическата криза, започнала 1973 г. Това от своя страна, води промени в икономическата роля на жената и в семейните отношения. Западният идеал на нуклеарното семейство, с един работещ родител, вече не отговаря на икономическите реалности, пред които са изправени по-голямата част от домакинствата, което налага активното включване на жените на пазара на труда. Все повече популярност набира и идеята за т. нар. *споделено родителство*, в което традиционните джендърни роли се запазват, но все пак, бащата започва да взема по-голямо участие във възпитанието и отглеждането на децата (Roy 2006: 35).

В политически и икономическа план е важно да се отбележат следните неща: през 1974 г., за канцлер на ФРГ е избран Хелмут Шмит, който поема управлението на страната в период, в който световната петролна криза е в разгара си и предизвиква бързо нарастваща инфлация. Решението му да се обърне към ядрената енергия предизвиква редица протести от страна на Зелените. Отново под влиянието на петролната криза производството спада, а безработицата се увеличава (до началото на 80-те години тя е засегнала над 1 млн. души). Наред с това, японската конкуренция по отношение продажби на електроуреди и потребителски стоки расте, а все повече германци излизат на протести и срещу гастарбайтерите – предимно неквалифицирани работници, от Турция, Югославия и Италия, дошли в страната със семействата си, което оказва силен натиск върху училищата и социалните служби. Все пак, Западна Германия успява да устои на бурята, благодарение на гъвкавите си пенсионно-осигурителни схеми и множество социални програми, но въпреки това социалните вълнения продължават и белязват следващото десетилетие (Turk 1999: 159-160). Жените умело използват тези събития като възможност да изразят исканията си и да насочат вниманието на обществеността към проблемите, с които се сблъскват всеки ден. В средата на десетилетието започва отварянето на женски кафенета, издателства и книжарници. В края на 70-те години дори, по примера на Великобритания, са отворени т. нар. *Frauenhäuser* (приюти за жени), предназначение за приютяване на жени, жертви на домашно насилие. Междувременно в този период и Движението за правата на абортите води до увеличаване на участниците и обхвата си (Roy 2006: 31). В края на 70-те, проблемите на жените излизат и на международната сцена. Под външното влияние на Европейската комисия са приети антидискриминационни закони на работното място. Въпреки това жените продължават да бъдат причислявани към т.нар. *Leichtlohngruppen* (леки работни групи) и да получават по-ниско заплащане от мъжете. Тази практика е оспорена от Европейската комисия съгласно чл. 119 от Римския договор, който се отнася до равноправното възнаграждение за равна работа между мъжете и жените и установяване на задължение на държавите членки на ЕИО да гарантират принципа на равно заплащане (Treaty of Rome, adopted on March 25, 1957, Art. 119, p. 33.). През 1979 г. започва процедура срещу Федерална република Германия за нарушаване на договора. В отговор Западна Германия приема Закон за труда, който съответства с разпоредбите на Европейската общност. Законът влиза в сила през 1980 г. и включва разпоредби, отнасящи се до равното заплащане на мъже и жени. Изисква се също представителите на двата пола да бъдат третираны еднакво във всеки един аспект – назначаване,

повишение, уволнение, а в случай на спор работодателят е длъжен да доказва, че липсва дискриминация (Roy 2006: 32).

Междувременно, през 70-те години студентските движения и обхватът им все повече растат, с което се превръщат в значителен фактор в обществената ангажираност, привличайки внимание към социалните, политическите и икономическите проблеми на Западна Германия. Настояването за промени обаче не е единствено в политическите среди, а засяга и джендърни въпроси. В резултат е формирано Новото женско движение (*New Women's Movement*), като част от глобалното феминистко движение. И макар движението да има обединени и всеобхватни цели на жените в Западна Европа, то се различава в зависимост от конкретния политически, културен и исторически контекст на всяка страна, включително и във Федерална република Германия (Clayman 2007).

В хода на 70-те години, Новото женско движение се превръща в масово и мобилизира жените в цялата страна. Централни теми на движението са исканията за промяна в репродуктивната политика, свободното самоопределяне и премахването на Параграф 218 от Наказателния кодекс, който забранява абортите, а наказанието за нелегален аборт е до пет години затвор (Karcher 2017: 30). По примера на френски активистки, през 1971 г. журналистката Алис Шварцер започва провокативна кампания, с която постига голям медиен успех. Шварцер, заедно с още 374 активистки и известни личности, публично заявяват *Wir haben abgetrieben!* (*Направихме аборт!*). През юни 1971 г. в западногерманското списание *Stern* излиза и статия, носеща същото заглавие. ("*Wir haben abgetrieben!*": Als Frauen ihr Schweigen brachen). Само в рамките на няколко седмици хиляди жени в различни градове показват солидарност, разпространяват се листовки, събират се подписи за заличаването на Параграф 218. Последвалата медийна вълна има значителен принос и за възхода на борбата за свобода на физическото самоопределяне. С течение на времето все повече феминистки, но и обикновени жени и домакини се включват към демонстрациите и акциите с имена като *Mein Bauch gehört mir* (*Моят корем ми принадлежи*) (Zweite Welle Feminismus: <https://feminismuss.de/glossar/zweite-welle-feminismus/>). Важно е да се отбележи, че в движението участват и мъже, които, поне на теория, одобряват подобна концепция. И макар на практика репродуктивните въпроси и решаването им да остава в по-голямата си част в ръцете на жените, сякаш това, че представителките на нежния пол не са сами в исканията си и получават подкрепа, им дава сили и възможности да продължат с демонстрациите и в крайна сметка към края на 70-те години да постигнат исканията си (Zweite Welle Feminismus: <https://feminismuss.de/glossar/zweite-welle-feminismus/>). Освен

това, както вече се спомена, Новото женско движение създава разнообразна мрежа от местни и национални организации, социални центрове, приюти за жени, феминистки издателства, книжарници, списания, и други социални платформи, които създават пространство за срещи, дискусии и организиране на кампании (Karcher 2017: 30-31). Това не само обединява жените около общите им искания и цели, но и създава благоприятна среда за формирането на различни феминистки движения, всяко от които с различни акценти и подходи. Според германската историчка Гизела Ноц има три направления на феминизма, които оформят развитието на женските движения в Западна Германия през 70-те години – либералния феминизъм, радикалния феминизъм и марксисткия социализъм (Karcher 2017: 1-2).

Либералният феминизъм се характеризира с идеята, че социалната подчиненост на жените може да бъде решена чрез съществуващите политически процеси в демократичната система. Според английската писателка и философ Мери Уолстънкрафт, от съществено значение е достъпът до образование, аргументирайки се, че равният достъп на мъже и жени ще доведе и до равен достъп в обществото (Pilcher, Whelehan 2017: 54). В Западна Германия либералните феминистки настояват да получат същите права като мъжете и да бъдат по-добре интегрирани в икономическия и политически живот.

Радикалният феминизъм разглежда патриархата като форма на потисничество и основният стремеж на радикалните феминистки е премахването му (Karcher 2017: 2). И на последно място – марксисткият социализъм, познат също като марксистки феминизъм или социалистически феминизъм, разглежда капиталистическите и патриархални структури като основни виновници за потисничеството на жените.

Марксисткият феминизъм се заражда през първата половина на XIX в. и е вдъхновен от утопичните представи за свят, в който липсва икономическа конкуренцията и експлоатацията, а жените и мъжете споделят домашните и битовите си задължения, както и грижата за децата (Worell 2001: 473). Течението е силно повлияно от марксистката теория, а сред основните му цели е да проучи как социалната държава помага за поддържане на зависимостта на жените от семейството и от нископлатените работни позиции в и извън дома. Социалистическата феминистка теория разглежда и анализира взаимодействието между капитализма и патриархата през призмата на социалната държава и се фокусира върху джендърните роли, наложени от нея (Naples 2003: 14-15). В известна степен тази критика към капитализма и исканията за радикални промени дават основание да се предполага, че този феминистки подход има обща основа

и с маоистките, и с троцкистките идеи. От една страна, маоизмът включва в себе си марксистки принципи, изразяващи се в критика към капитализма и насърчава идеята за революция и социални промени. Троцкизмът, от друга, също поставя акцент върху критиката на капитализма и насърчаването идеята за революция. В този смисъл, може да се твърди, че общата критика към капиталистическите системи и стремежите за социални промени свързват марксисткия феминизъм с маоизма и троцкизма в идеологически план.

Според социалистическите феминистки държавата има противоречива роля, произхождаща от това, че изразходва ресурси за противодействие на последиците от структурните неравенства в икономиката, без тези неравенства изобщо да бъдат оспорвани. Според феминистките учени социалната държава е изградена като временна подкрепа за бедните – подкрепа, включваща предимно краткосрочни политически решения, които обаче не успяват да се справят с основните проблеми на бедността. Жените, разчитащи на държавната подкрепа и държавното подпомагане на доходите, грижи за децата, жилище и здравеопазване, изпитват противоречията на държавата във всяка една област на живота си. Социалистическите феминистки отбелязват също и противоречието в социалистическата идеология, която насърчава равенството между мъже и жени и навлизането на последните в икономическата сфера, но същевременно се запазва идеята за традиционното семейство с двама родители – мъж и жена, в което мъжът е главният източник на прехрана и доход. Този акцент върху половете и формата на домакинство възпроизвежда разделението на труда между половете както в дома, така и извън него, държи много семейства в бедност, а жените са изправени пред избора дали да се грижат за деца или да подпомагат семейството си. По този начин марксистките феминистки разглеждат социалната държава и патриархалното семейство като основни виновници за джендърното неравенство, твърдейки, че именно социалната държава служи на интересите на патриархата, насърчавайки неплатения труд на жените у дома, което вместо да им осигури икономическа независимост, засилва тяхната роля като резервна работна сила. Това от своя страна, според социалистическите феминистките учени, насърчава подкрепата към традиционните роли на жените и допринася за укрепване на социалните стереотипи (Naples 2003: 14-15).

За западногерманските феминистки марксисткия феминизъм представлява интерес тъй като предоставя рамка за критика към капитализма и свързването му със социалната несправедливост и половите неравенства. Използвайки марксисткия подход, жените анализират връзката между икономическата експлоатация и половата

дискриминация и се борят за промени в икономическите структури, които да доведат равнопоставяне в икономическия сектор. Този подход им позволява да се фокусират върху въпроси като равното заплащане и равен достъп до пазара на труда. За източногерманско феминистко движение може да се говори едва след 80-те години. То също се фокусира върху икономическата експлоатация, половата дискриминация и исканията за равнопоставяне в различни сфери на живота. Така, през 80-те години, в двете Германия марксисткият феминизъм се превръща във важен инструмент за анализа на и борбата срещу икономическите и социални неравенства. В този контекст могат да бъдат посочени три общи направления в борбата на феминистките движения от двете страни на Берлинската стена: на първо място – исканията за икономическа независимост, равен достъп до пазара на труда, равно третиране на работното място и равно заплащане. Това от своя страна дава възможност на жените да бъдат по-самостоятелни и съответно сами да избират своите роли в семейството и обществото. Това е и второто направление в исканията за равенство – промени в традиционните роли на жените като майки, правото им на избор дали изобщо да бъдат такива, както и възможността да изпълняват разнообразни роли в обществото – в професионалната сфера и в семейството. Неизбежно това води до искания за контрол върху репродуктивните права, свободен достъп до контрацепция и аборт, по-голяма осведоменост и разчупване на социалните ограничения и стереотипи.

Вълненията от 1968 г. изиграват ключова роля в преформулирането на обществата и изграждането на нови норми и ценности. Недоволството и несъгласието на младото поколение, желанието им за промяна и по-голяма свобода, служи като основа за формирането на различни нови социални движения. Жените умело се възползват от тези събития и привличат вниманието на обществото към своите искания за промяна. В резултат, през 70-те години във Федерална република Германия се наблюдава значителен напредък в борбите за женско равнопоставяне и промени в традиционните нагласи и стереотипи. В този период е формирано и Новото женско движение, което обединява жените около теми, свързани с репродуктивната политика, свобода на самоопределянето, искания за промени в законодателството, а кампаниите като *Wir haben abgetrieben!* (Направихме аборт!) се превръщат в символ на смелост и солидарност.

В посочения период се появяват и различни феминистки течения – либерален феминизъм, радикален феминизъм и марксистки феминизъм, който изпъква като едно от основните и най-влиятелни течения в рамките на Втората феминистка вълна. Този

феминистки подход отправя критика към капиталистическото общество, патриархалните структури и социалната държава, заклеявайки ги като източници на социалното потисничество на жените. В рамките на източногерманското женско движение също могат да се открият идеите, заложи в марксисткия феминизъм. Въпреки идеологическите и политически различия на двете страни, източногерманските жени споделят някои трудности и ограничения с жените от Федерална република Германия, свързани с ограничителните практики, най-вече в икономическата сфера, пречещи им да разгърнат целия си потенциал и възможност. Така марксисткият феминизъм се превръща в обща черта на феминистките движения в Западна и Източна Германия и играе ключова роля във формирането на феминистките движения в периода между 70-те и 80-те години. Фокусът, поставен от феминистките от двете страни на Берлинската стена, е върху исканията за равнопоставе в икономическия сектор, равното заплащане и възможности за професионална реализация. Тези искания обединяват феминистките и в стремежите им за промяна в майчинството и традиционно приетите роли на жените, както и желанието за контрол върху репродуктивните им права. Тези идеи допълват исканията на обществото и зародилата се нова младежка култура за разчупване на стереотипите и социална промяна.

Цитирана литература:

Книги и печатни източници:

Даскалова, Красимира. *Женската идентичност на Балканите*. Полис, 2004

Марчева, Илияна. *За опекунското представителство на жените в България 1944-1958 г.* Пол и преход. Център за изследвания и политика за жените. 2011.

Пачаманова, Ина. *Предимният преход. Жената и семейството при социализма (закони, държавна политика и теренно проучване от едно българско село)*. С., Сиела, 2015

Budde, Gunilla-Friederike. *Womens Policies in the GDR in the 1960S/70S: Between State Control and Societal Reaction*. State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945-1989. Distribution, Dept. of History, Uppsala universitet. 1999

Buhle, Mary. *Feminism and its Discontents. A Century of Struggle with Psychoanalysis*. England, London. Harvard University Press. 1998 **Brown**, Wendy. *Feminist Theory and the Frankfurt School: Introduction*. Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies, 2006, Vol. 17, №1

Clayman, Rebecca. *German Feminist Movement (1970s to present day)*. St. Lawrence University. 2015

Conze, Werner. *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Stuttgart, 1976

Farik, Nora. *1968 revisited 40 years of protest movements*. Heinrich Böll Foundation. Belgium. 2008.

Fink, Carole, **Gassert**, Philipp, **Junker**, Detlef. *1968: The World Transformed*. University of Cambridge. 1998

Fulbrook, Mary. *History of Germany 1918-2000: The Divided Nation*. Blackwell Publishing, 2002 (second edition).

Herminghouse, Patricia. *"Legal Equality and Women's Reality in the German Democratic Republic."* In *German Feminism: Readings in Politics and Literature*, SUNY Press, 1984

Karcher, Katharina. *Sisters in Arms: Militant Feminisms in the Federal Republic of Germany since 1968*. Berghahn Books. 2017

Klimke, Martin, **Scharloth**, Joachim. *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*. Palgrave Macmillan. 2008

Kranz, Susanne. *Women's Role in the German Democratic Republic and the State's Policy Toward Women*. *Journal of International Women's Studies*, 2005, Vol. 7, № 1

Naples, Nancy A. *"Feminism and Method: Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research."* Routledge, 2003

Pilcher, Jane, **Whelehan**, Imelda. *Key Concepts in Gender Studies*. Sage, 2017

Rigby, Kate, **Hesse-Beinssen**, Silke. *Out of the Shadows: Contemporary German Feminism*. Melbourne University Press, 1996

Roy, Kathryn. *"German Unification: A Feminist Moment."* History Honors Papers, New London, Connecticut, 2006

Saufley, Liz. *Women's Inequality in the German Democratic Republic: The Discrepancy Between Socialist Rhetoric and Daily Practice*. Student Theses, Papers and Projects. Western Oregon University. 2005.

Treaty of Rome, adopted on March 25, 1957

Turk, Eleanor. *The History of Germany*. Greenwood Press, 1999

Worell, Judith. *Encyclopedia of Women and Gender, Two-Volume Set: Sex Similarities and Differences and the Impact of Society on Gender*. Academic Press, 2001

Интернет източници

Das Bisschen Haushalt... Der Haushaltstag: Einer für alle? 2021.

<https://www.mdr.de/geschichte/ddr/alltag/familie/haushaltstag-hausarbeitstag-washtag-100.html> (09.02.2024)

"Wir haben abgetrieben!": Als Frauen ihr Schweigen brachen. 2022.
<https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Wir-haben-abgetrieben-Als-Frauen-ihr-Schweigen-brachen,abtreibung154.html> (06.10.2023)

Zweite Welle Feminismus. <https://feminismuss.de/glossar/zweite-welle-feminismus/> (06.10.2023)

ПОГЛЕД ОТВЪН: БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА НА СТРАНИЦИТЕ НА МУЗИКАЛНОТО СПИСАНИЕ „BILLBOARD”¹ (60-ТЕ – 80-ТЕ ГОДИНИ)

д-р Антон Ангелов

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

Резюме: Списание *The Billboard* излиза от 1894 г. като седмично издание, насочено към музикалната и развлекателната индустрия и през XX век придобива значително влияние в популярната култура на Съединените щати. На страниците си отразява широк спектър от събития, творци, популярни жанрове, класации, реклами, информация за продуценти и управители от развлекателния бранш и т. н. Въпреки че е концентрирано върху капиталистическия начин на производство, разпространение и консумация на музикална продукция, с различна честота в периода на Студената война помества информации и репортажи, касаещи по един или друг начин актуалната музикална култура в социалистическите страни от Съветския блок. Какво привлича вниманието на дописниците и как критериите/стереотипите на капиталистическата културна индустрия срещат музикалната продукция от страните отвъд „Желязната завеса“ и в частност на България е обект на настоящата работа.

Ключови думи: популярна музика, Източна Европа, списание *Billboard*, Студена война, медийно отразяване

Anton Angelov –

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum– Bulgarian Academy of Science

A Look from Outside: Bulgaria and Eastern Europe on the Pages of The Billboard Music Magazine (1960s – 1980s)

Abstract: Summary: *The Billboard* was founded in 1894 as a weekly music and entertainment industry magazine and during the 20th century it receives an immense influence in the popular culture in the United States – covers a wide range of upcoming and past events, artists, new popular styles, charts, advertisements, useful information for the managers of the entertainment companies etc. Though focused on the cultural industry produced, spread and consumed in capitalist principles, the magazine, with a varying frequency in the time of the Cold war, publishes numerous reports and information articles on the modern music culture in the Soviet bloc socialist countries. The topics that stir the interest of *Billboard* reporters and the way the capitalist cultural industries criteria/stereotypes meet the music production in the socialist countries from behind the „Iron Curtain“ and particularly Bulgaria is the major object of the paper.

Key words: popular music, Eastern Europe, Billboard magazine, Cold war, media coverage

¹ До 1960 г. изданието излиза под името „The Billboard“. В периода 1961-1962 е преименувано на „Billboard Music Week“, след което постоянното му име е „Billboard“.

Текстът опитва да предложи нова посока в изследванията на популярната култура и обмена между двата политически блока в периода на Студената война. Социалният дебат след 1989 г. по отношение на популярната култура в България от периода преди това е в значителна степен съсредоточен върху проникването на културна продукция от Запад и формите на политическото му контролиране – естествена реакция за споделяне на преживяното и неизказаното през годините на социализма (Янев 2004, Тодоров 2007). Тенденцията е видима и в научния интерес на изследователите (Еленков 2008: 262-266, Груев 2014, Барова 2017: 95-168, Ryback 2019).

Същевременно, не дотам известно остава по какъв начин „Западът“ разглежда културната продукция в страните отвъд „Желязната завеса“ – доколко тя представлява интерес за него – както за публиката, така и за културните продуценти; какъв е опитът на социалистическата култура извън Съветския блок; как тя се оценява през критериите на капиталистическата културна индустрия и т. н.

В интерес на откровеността ми към читателя, трябва да спомена, че посягането към тези въпроси не се случи според обичайната за изследванията последователност на работа, при която първичните въпроси насочват към определи извори, а тъкмо обратното. Проучването на източниците по тематиката на популярната музика в България от времето на социализма из Интернет ме отведе към неочакван, но оказа се, доста богат извор, засягащ темата – а именно американското музикално списание *Billboard*, чиито броеве са публикувани в цялост и достъпни като сканирани копия в платформата Google Books. В периода 60-те – 80-те години на страниците му е видимо зачестяването на публикуваните сведения, новини, статии и репортажи, занимаващи се със случващото се в музикалната култура в Съветския съюз и източноевропейските страни, както и формите на сътрудничество между двете геополитически системи в тази област.

Тук следва да се обърне внимание, че недотам ясни остават всички източници на информация, идваща от Източна Европа, която използват редакторите. Всъщност в много от случаите те не са упоменати. В други – в самия текст се изяснява, че става дума например за представител на фирма (звукзаписна, продуцентска или за радиоапаратура) от капиталистическа страна, който е влязъл в отношения с тези държави или пък репортер,

базиран в Западна Европа, който поддържа канали за информация отвъд Завесата. Съществуват и такива статии писани от кореспонденти на списанието в съответната социалистическа страна (например Lubomír Dorůžka от Чехословакия, Roman Waschko от Полша, Вадим Юрченков от Съветския съюз, Octavian Ursulescu от Румъния, Paul Gyöngy от Унгария), които са местни музикални журналисти, музиколози, критици. В хода на времето, особено със задълбочаването на контактите между Изтока и Запада от втората половина на 60-те нататък, зачестяват случаите, когато като извор се посочват представители на съответните социалистически страни – културни аташета в посолства в чужбина (обикновено в западноевропейска държава) или ръководители на звукозаписни фирми. В тези случаи читателят може да очаква, че информацията е форма на официална репрезентация на съответния режим за външна консумация.

Както се вижда от прегледа на източниците, те не биха могли да бъдат ползвани като самостоятелен извор на фактология без предложените сведения да бъдат засечени и от други източници (архиви, интервюта и т. н.). Различните информатори имат свои субективни интереси в представянето на фактите. Затова информацията, която списанието представя, би могла да послужи не толкова като фактологически материал за музикалния живот в социалистическите страни, а по-скоро като опит за обяснение на призмата, през която капиталистическата културна индустрия го вижда – темите и проблемите, които редакторите подбират за статиите или тези, от които не се интересуват, говорят за начина, по който разсъждават мениджърите на западната културна индустрия, от която е част и самото списание *Billboard*. В този смисъл, фокусът на текста е по-скоро върху самата капиталистическа популярна култура.

До края на 50-те години отразяването на случващото се в Съветския съюз и Източна Европа е сравнително нередовно и крайно разнородно като тематика, като например, пропагандни статии за борба с влиянието на комунизма от времето на „маккартизма“ (Atlas 1951), през износа на 10 000 съветски плочи грамофонни плочи в Япония (Reds Attempt to... 1955), до информации за създаването на „ресторанти-автомати“ в Съветския съюз (Moscow Automat... 1955) и др.

Началото на по-интензивното публикуване на материали за Източна Европа отвежда към 1959 г. със статия от първа страница на списанието, озаглавена „*Juke Boom in Red Europe*“ (Anderson 1959). Тя задава първата „източноевропейска“ тема, която списанието отразява последователно в следващите няколко години – засилващият се интерес към

покупката на т. нар. „джукбоксове“ от социалистическите страни². Въпросната статия по сензационен и същевременно наивен начин задава въпроса дали тази „странна“ тенденция не е резултат от едно събитие, възприемано като жест на отваряне на съветската система към Запада – посещението на съветския ръководител Никита Хрушчов на американското изложение в Москва през лятото на същата година, където отпил от набедената за империалистическа напитка „Кока-кола“ и дал своето одобрение за нея. Според статията само няколко седмици по-късно СССР и останалите страни от неговата сфера направили значителни поръчки към западни фирми за внос на джукбоксове. Освен като допълнителен източник на печалби за заведенията за хранене, в текста на джукбоксовете е вменена сериозна роля в опита на властите в източноевропейските страни да създадат нов позитивен образ на комунистическата реалност и да разсеят клиентите от „депресиращите характеристики на комунистическия живот“.

Отразяването на темата за покупката на джукбоксове от социалистическите страни се превръща в тенденция през първата половина на 60-те години. Тя е основният повод за списанието да обръща поглед към Съветския блок. В много от материалите интересът към тези автомати се отдава и на отварянето на тези страни за международния туризъм, включително туристи от капиталистическите страни. Създаването на атрактивна обстановка, наситена с познатите на Запад атрибути на забавление, е залог за привличане на туристи, а от тях и на валутни постъпления за националната икономика. Неслучайно за България и Румъния се поместват немалко статии – от втората половина на 50-те двете страни са започнали да изграждат нови курортни комплекси по черноморското крайбрежие, за чиито хотели и ресторанти е необходимо съответното оборудване (Bulgaria Features... 1960, Bulgars Order... 1961, Bulgarian's Will Swap... 1961, Red Jukes... 1961, Juke Box for... 1962, Romania Buys... 1964).

Макар и предназначени по-скоро за употреба от гостуващи туристи, част от статиите проблематизират и взаимодействието между културата на джукбоксовете с местната публика. Очаквано самите автомати са заредени с плочи с актуални изпълнения на западни певци³, част от които влизат в противоречие с общите стандарти на културната политика по

² Още в броя от 29 септември 1956 г. в статията „USSR Raises Iron Curtain on Jukes“ за пръв път се споменава покупката на три джукбоксове за ресторант в близост до голям завод край Москва. Покупката е поставена в контекста и на интереса за такива машини и в Европа като цяло и в частност Западна Германия (Maslowe 1956)

³ В материал, представящ опита на властите в България да създадат привлекателна за туристите атмосфера, името на Елвис Пресли е използвано като своеобразен символ на западната популярна музика по това време и допускането на неговата продукция в страната е доказателство за отваряне и дружелюбност към западния турист... (Bulgaria Features.. 1960).

отношение на националната аудитория. Оказва се, че освен туристи, към автоматите голям интерес (вероятно и много по-голям) имат местни младежи, за които те представляват източник на популярна музика, до която иначе нямат достъп през останалите държавни канали за културно покритие. Това противоречие между усилието за привличане на чужди туристи чрез осигуряването на атрактивна за тях консумация от една страна и провеждането на държавната идеологизирана културна политика, отричаща тази културна продукция – от друга, е видно в статии, посветени именно на България. В два от материалите е описан показателен случай, в който българско момиче до толкова било запленило от ритъма на звучащия от джукбокса на ресторанта на софийския хотел „Балкан“ нов западен хит „Мустафа“ с ориенталски ритъм⁴, че станала и започнала да танцува кючек сама на дансинга. Във връзка с този проблем е отразено решението джукбоксовете да се зареждат с контролирани и най-вече местни записи (Bulgarian Reds Ban... 1961, Bulgarian Ire Bans... 1961). Списанието отразява връзката на този сюжет с по-общия конфликт между автентичния вкус и интерес на източноевропейските публики към западната поп музика и официалните естетически критерии. Във връзка с това читателят на списанието, пребиваващ в капиталистическата реалност, може да добие известна представа за формите и механизмите на администриране на културата в социалистическите страни.

Тази първа по-редовно отразявана тема на страниците на *Billboard* следва да разположим и в исторически контекст. 50-те и първата половина на 60-те години е времето на възхода на „автоматизирането“ на забавлението. Въпреки, че „златното време“ на джукбоксовете е останало в 40-те години⁵, по това време тяхната популярност е все още висока. До 1957 г. броят на просвирванията на едно или друго произведение от плочите-сингли, с които са заредени джукбоксовете, формира дори отделна класация (*chart*), публикувана на страниците на списанието, което от своя страна влияе на музикалния пазар⁶. Но освен джукбоксовете, в САЩ добива широко разпространение културата на всякакъв друг вид „монетни машини“ („*coin machines*“) – автоматично боулинг оборудване, хазартни игри-автомати, автомати за продажба на напитки и т. н. Като отразяващо популярната и развлекателната индустрия в този период списанието отделя сериозна част от страниците

⁴ Най-вероятно става дума за песента „Mustapha“ на египетския изпълнител Bob Azzam, записана през 1960 г. във Франция с френски текст.

⁵ Един от факторите, които отклоняват вниманието от джукбоксовете, е появата на нова форма на развлечение като телевизията, например. В тази връзка към края на 50-те и началото на 60-те се наблюдава тенденция производителите им да търсят нови пазари извън САЩ (Seagrave 2015: 225-306).

⁶ Последната такава класация е публикувана в броя от 17 юни 1957 г. (Most Played in Juke... 1957).

си за реклами на производители на подобно оборудване, статии относно развитието на продажбите им и навлизането на нови пазари. То свързва конкуриращите се производители с потенциални купувачи, а със статиите си за различни райони по света, дава ценна информация за възможностите за разширяване на една или друга ниша. Именно тук логично идва интересът към отварянето на страните от съветската сфера, у които американската културна индустрия съзира потенциален нов пазар, особено в контекста на тенденцията за намаляване на интереса към тези автомати в САЩ.

За статиите от края на 50-те и първата половина на 60-те години е характерен определен саркастичен и политизиран журналистически жаргон, който може да онагледим начина, по който медиите представят социалистическата система пред публиката. Думи като „*Commyland*“, „*Reds*“, „*Red Riviera*“, „*Red Europe*“, „*Iron Curtain Countries*“, „*Russia*“ (вместо Soviet Union или USSR) оживяват статиите, но и показват клиширания, често снизходителен поглед към идеологическия съперник.

Към средата на 60-те години се появяват и материали, внушаващи увеличаващия се интерес на местните публики към идващата от Запад популярна музика, при което дори официалните власти са започнали да правят отстъпки (Western Music At Peak... 1965). Тези публикации бележат началото на новата тематична тенденция в отразяването на Източна Европа в *Billboard*, а именно проследяването на формите на трайно и системно сътрудничество между двата геополитически блока в областта на културния обмен.

Нарастващият интерес към западната популярна музика и едновременно с това относителното смекчаване на естетическата цензура създава ситуация, в която в социалистическите страни циркулира огромно количество нелицензирани „пиратски“ записи и презаписи на популярна музика. В тази ситуация западните звукозаписни фирми и асоциации за авторски права търсят начини да влязат в контакт с културните власти на Изток и да спрат пропуснатите за тях ползи като уредят правно и финансово възпроизвеждането на тяхната продукция. Звукозаписни концерни като CBS и EMI, както и западногерманската асоциация GEMA сключват договори със съответните звукозаписни фирми в отделни социалистически страни (Anderson 1965, Hennessey 1966, Anderson 1967, Gross 1967). Отразяват се също така отделни междудържавни договори за обмен на звукозаписна продукция (Anderson 1964). Организациите и спогодбите за авторски права върху музикалните произведения, както за чуждестранните, така и за местните, е друга тема, която привлича интерес (Russians Sign... 1974, Bulgaria... 1976). Международните

панаири на грамофонната плоча MIDEM, провеждани от 1967 г. нататък в Кан, Франция, са също голям форум, на който звукозаписните компании от Изток и Запад могат да се срещнат, да договорят отношенията си и да влязат в сътрудничество (MIDEM: Interest... 1967, Hennessey 1968 (1), East Makes Big... 1971, East Europe... 1975). Уреждането на разпространението и излъчването на западна продукция в социалистическите страни е желано от властите им, тъй като това осигурява и реципрочното отваряне на западния пазар за отделни направления от тяхната продукция (най-вече фолклор и класическа музика), разглеждана като форма на национална културна пропаганда в чужбина.

В част от статиите се изказва донякъде наивното мнение, че веднъж сключила договор с дадена социалистическа страна, достъпът на дадена фирма до останалите страни е силно улеснен. Навярно авторите на тези статии възприемат социалистическата система като огледален образ на капиталистическата, в която пазарът и капиталите също лесно преминават националните граници и се формират от свободното търсене и предлагане. Към това се добавя и вероятното слабо познаване на отношенията и спецификите вътре в социалистическата общност и включването към този въображаем „пазар“ на страни като Албания, Китай и Северна Корея (Hennessey 1966), които всъщност дори не споделят „ревизионизма“ на Съветския съюз и неговите сателити по отношение на Запада.

Материалите, помествани в *Billboard*, разкриват и друг начин за осигуряването на присъствието на западната продукция на Изток. В няколко статии от втората половина на 60-те години радио „Свободна Европа“ се разглежда като подходяща платформа със сериозно покритие – голяма част от Източна Европа – за излъчване на популярната музика и по този начин покриване на тази немалка публика. В дописка от 1966 г. се призовават звукозаписните компании, които желаят да постигнат „международен показ“, да изпратят три копия за сингли и две за албуми до офиса в Ню Йорк, откъдето ще бъдат препратени до Мюнхен за излъчване (Vox Jox... 1966). В друга статия се споменава, че представител на радиото пристига в САЩ с цел срещи с представители на местни радиостанции и придобиване на опит за привличане на повече слушатели и успешно да конкурира британски „пиратски“ станции (Cincinnati 1967). В тези материали същността на радио „Свободна Европа“ като рупор на западноевропейската пропаганда, насочена към източноевропейските слушатели, липсва.

Успоредно с темата за регулирането на отношенията в областта на издателските и авторски права на западната популярна музика в страните от Съветския блок през втората половина на 60-те години списанието все по-често обръща внимание на международните музикални фестивали, в които участват представители както от Запад, така и от Изток. Редовно се отразяват фестивалите, организирани в социалистическите страни – най-вече за популярна музика – в Сопот – Полша, „Златен ключ“ в Чехословакия и „Златния Орфей“ в България. За конкретно издание на даден фестивал е възможно да се публикува предварителна информация за заявките участие и техния произход, а след това да се направи и обзор на случилото се на вече отминалия фестивал – видовете конкурси, разпределение на наградите и т. н. Обикновено заглавията на тези материали включват и наблягат на броя страни, представители на които участват в събитието, което навярно е опит да се демонстрира новата „отвореност“ на социалистическите страни към международното участие (Gyongy 1963, 25 Countries in... 1966, 27 Countries In... 1967, Reps From 31 Countries... 1967, Artists From 18 Countries... 1968, Doruzka 1968 (1), Belgian Team... 1968, 27 Countries to... 1969, Song Contest Is... 1971, Over 30 Countries... 1972, Castlebar Entries 1973, Waschko 1977).

Случващото се на европейския континент в областта на музикалните форуми, независимо дали на Запад или на Изток, се следи с интерес от американското издание, тъй като европейската популярна култура и медии, сами по себе си имат принципни различия от северноамериканските. Съжителството на исторически оформили се национални държави, култури, езици и формите на международно сътрудничество и обмен между тях са нещо осезаемо по-далечно от ситуацията в САЩ. Олицетворение на това любопитство е интересът към функционирането на двете международни системи за телевизионен обмен – „Еurovision“ – на западноевропейските капиталистически страни (и Югославия) и „Интервизия“ – на страните от съветската сфера на влияние. Отразяването на фестивалния живот в Европа е пряко свързано с тези две телевизионни системи. От една страна, „Еurovision“ излъчва създадения от нея ежегоден песенен конкурс, а от друга – част от източноевропейските фестивали за популярна музика също се организират като събития под името на „Интервизия“, като се излъчват пряко или на запис в страните-членки. В статията от април, озаглавена „150-200 Mil. to See Eurovision. 5 Red Nations Get Fest; Tunisia Tapes“ (Hennessey 1968 (2)) се твърди, че освен в страните-участнички на предстоящия конкурс на „Еurovision“, събитието ще бъде предавано пряко и в системата на „Интервизия“

в Чехословакия, Унгария, България, Полша и Румъния, а като запис ще бъде излъчено и в Източна Германия и Съветския съюз. Извън фестивалите, американските читатели научават и за съществуващия постоянен обмен на телевизионни материали между „Еurovision“ и „Интервизия“, като например, през първите девет месеца на 1969 г. 103 от излъчваните от „Интервизия“ програми са взети от „Еurovision“ (Intervision to Mark... 1969).

Въпреки че отразява ключовите музикални събития в социалистическите страни, списанието не прави по-задълбочен анализ на самата продукция, липсва оценка от музикални специалисти, а остава в сферата на брой участници, спечелени награди, участие на звукозаписни фирми и численост на обхванатата публика. Един от редките случаи, в които мимоходом е направена своеобразна „оценка“ на самия музикален материал е статия за Международния фестивал „Златен ключ“ в Карлови вари, Чехословакия от юни 1968 г. (Doruzka 1968 (2)), който се представя като целенасочен отговор на конкурса „Еurovision“ от самите му организатори⁷. Според автора, 15-те представени песни не са били по стандартите на „Еurovision“ и не е имало песен с очевиден потенциал да се превърне в „хит“, както участвалите на „Еurovision“ преди това „*Congratulations*“ и „*La, la, la*“. Това все пак внушава у читателя принципната разлика между критериите в западноевропейската поп музика, отговарящи на комерсиалния вкус и тези на социалистическите страни, в по-голяма степен контролирани естетически от музикални експерти и политически съображения, които е възможно да са по-далеч от автентичния вкус на публиката. Комерсиалната призма, през която *Billboard* гледа на музиката, се потвърждава и в отразяването на музикалните фестивали, организирани в капиталистически страни (напр. в Рио, в Токио, в Каракас), на които също участват представители на страните от Източна Европа. В репортажите за тези събития освен наградите, като важна част се упоменават и паричните възнаграждения в долари (Johnson 1970, \$1M Onda Nueva... 1971, Eguchi 1973), съпътстващи самите награди – елемент, който липсва при дописките за фестивалите в социалистическите страни⁸.

⁷ Сътрудничеството между двете телевизионни системи през 1968 г. трябва да се разположи и в контекста на либерализацията на режима в Прага – градът, който е и седалище на структурите на „Интервизия“. Желанието за демонстрация на новия политически курс обхваща и международния фестивал, който до този момент включвал само участници от страните-членки на „Интервизия“, въпреки поканите към страните-членки на „Еurovision“ също да участват. През 1968 г. за пръв път на фестивала участват и представители на западноевропейските страни. В същото време конкурсът за песен на „Еurovision“ продължава неизменно да бъде затворен за други представители освен тези на страните-членки (Vuletic 2021).

⁸ Изключение се забелязва при фестивалите за класическа музика – на Шопеновия фестивал в Полша през 1965 г., например, се посочва, че са раздадени парични награди, които обаче не са предоставени от организаторите, а от външни за фестивала чуждестранни организации и лица, подкрепящи развитието на класическата музика и

Освен фестивалите за популярна музика, изданието следи и джаз фестивалите, които също представляват своеобразно поле за контакт на музиканти и вокалисти. Редовните форуми в Монтрьо, в Западен Берлин, в Прага и Международното джаз джамборе във Варшава привличат вниманието на редакторите (Montreux Jazz... 1967, Doruzka 1967, Waschko 1967 (1), Berlin Jazz... 1972). Олицетворение на оптимизма за преодоляване на границата между двете геополитически системи представлява и организиранят в Нюрнберг в края на март 1968 г. фестивал „Джаз Изток и Запад 1968 г.“ (Jazz East and West 1968), който ще събере джаз оркестри от Западна Германия, Чехословакия, България и Полша (Nuremberg's Jazz...1968).

От материалите, публикувани в списанието, американският читател научава, че източноевропейските държави са сред основателите на международната федерация на организаторите на фестивали (FIDOF) с първоначално седалище в Сплит, Югославия. Показателно за активното участие на България в организацията е сведението за домакинството на съвещанието на административния ѝ съвет през лятото на 1971 г. в Слънчев бряг по време на фестивала „Златния Орфей“ (FIDOF Festival... 1971).

Темата за фестивалния живот и обвързването му със сътрудничеството между двете политически системи е най-плътено представяна от края на 60-те до края на 70-те години. Успоредно с това се публикуват и информации, показващи и развитието на общия обмен на артисти от двете страни на „Желязната завеса“. В редовната рубрика „От световните музикални столици“ („*From the Music Capitals of the World*“) все по-често присъстват некратки сводки за актуалните събития от музикалната сцена в социалистическите страни, а в тях намират място и гостуванията и турнетата на западни музиканти или пък на местни в западни страни. При последните обикновено става въпрос за изпълнители в областта на класическите жанрове (опера, хорова, симфонична, камерна музика) и фолклор, докато в обратното направление от Запад на Изток – гостуват представители на всякакъв вид жанрове, включително и популярна музика. За разлика от източноевропейските, които по правило репрезентират страната си, нерядко в тези дописки западните изпълнители са описани като артисти представители на звукозаписната си фирма (Steinman 1963, *From the*

възпитанието на нови музиканти (Chopin Contest... 1965). В стойност в долари е пресметната и наградата на победителката Джейн Маш (САЩ) на Международния фестивал „Чайковски“ в Москва през 1966 г. (U.S. Soprano Wins... 1966).

Music Capitals of the World 1967 (1); 1967 (2); 1972). Този обмен на изпълнители е виден и в обособени статии за даден музикант/състав, в чиито планове предстои обиколка на отделни страни в Източна Европа или на СССР или пък се отразява наскоро завършило турне там (Herman on Tour... 1966, Duke's Old... 1971, East Europe... 1979). Може да се забележи, че в някои случаи през 60-те години често става дума за изпълнители с изявена левичарска политическа позиция, която може да се открие и в репертоара им. Относно планираното турне на американския изпълнител на банджо Пийт Сийгър в Съветския съюз и Източна Европа през 1963 г., се посочва дори, че той е съгласен да не получи пряко възнаграждение от местните концертни организации, а единствено отстъпки в разноските по пътуването и настаняването, които той сам ще поеме. От описанието на другите му изяви е видно, че Сийгър е пътуващ бард, който носи с репертоара си идеите за социална справедливост. Посветеността на тази негова кауза обяснява, например, че събраните от изявите му в Африка доходи, ще бъдат предадени за нуждите на местните общности (Grevatt 1963).

Все пак, такова алтруистично отношение на гостуващите западни изпълнители на Изток е по-скоро рядкост, отколкото правило. На няколко места из статиите през годините може да се усети чисто техническата проблематичност в договарянето на западни изпълнители в социалистическите страни. Това е видно в публикувани мнения на представители на западни продуцентски фирми. Красноречив пример е дългото договаряне гостуването на „АББА“ в Съветския съюз, планирано за времето на олимпийските игри в Москва през 1980 г., което поради бойкота на Запада след началото на войната в Афганистан, така и не се реализира. В интервю за *Billboard* музикалният мениджър на групата Стик Андерсон обяснява, че организаторите на игрите планират концерт само в навечерието на откриването, което за него би било финансово нерентабилно. Друг проблем, който изтъква мениджърът, е този с уреждането на формата, под която изпълнителите получават печалбата от договорените за издаване техни музикални албуми в Съветския съюз. Според особеностите на финансовата политика в социалистическите страни, за купуване на западни записи имало само предварително определено и обикновено недостатъчно количество валута. Това създавало ситуация, в която броят на издадените и разпространените албуми не отговарял на интереса на публиката, което отваряло място за огромен черен пазар за тези плочи и презаписи. Сериозните пропуснати ползи за продуцентите ги предизвикали да търсят алтернативен вариант, при който заплащането за издаваните в Съветския съюз и другите източноевропейски страни плочи на „АББА“ да се

извършва чрез някаква форма на бартер. Мениджърът разкрива, че към момента правата за преиздаването в СССР грамофонни плочи се изплащат в петрол, както предложили съветските администратори (Grein 1979)⁹. Подобен проблем се появява и по-рано в статия, посветена на международния фестивал за популярна музика в Сопот, Полша през 1973 г. Според публикацията на това издание на фестивала за първи път изпълнителите участват в качеството им на представители на звукозаписни фирми, а в рамките на фестивала се провежда и панаир на грамофонната плоча. Във връзка с това по време на пресконференция западни продуценти споменали, че основният проблем при обмена на звукозаписи и артисти със социалистическите страни е валутната им политика, според която твърда валута не може да се изнася извън съответната страна, което създавало проблем в получаването на прихода от осъществяваната сценична или търговска дейност. Продуцентите изказали виждането си, че местните власти все още трябва да бъдат убеждавани, че „музикалният бизнес си струва като търговска дейност и източник на валута на двустранна основа“. Източна Европа се привива на западните продуценти и мениджъри като „пазар с огромен потенциал“ стига да се улесни достъпа до него. Един от интервюираните от *Billboard* – представител на марката „Eurocassette“ от Мюнхен – споделя, че сключването на договорите, с които работел до този момент, му било отнело 12 години тежки преговори и лични срещи. Според него в предстоящите 5-10 години предстоял още по-голям интерес към западната музика в Източна Европа, имайки предвид израстването на новото следвоенно поколение, а в обратна посока – някои полски групи също, смята той, могли да бъдат успешни на Запад (Waschko 1973).

Все пак сравнително по-редки са случаите на информации в списанието за изяви на артисти от социалистическите страни на Запад, а когато ги има, те се отнасят повече за класическите жанрове (D.C. Bow for... 1969) и фолклорната музика (Waschko 1967 (2)). Отразяването на концертни изяви на изпълнители на популярна музика е изключение и обикновено то се появява на страниците на списанието, когато става въпрос за обвързване с договор за издаване на записи от местна западна звукозаписна фирма. Така например, през 1967 г. чешкият певец Карел Гот започва да работи със западногерманската фирма „Polydor“ (Czech ‘Frank’... 1967), което, наред с постоянните му ангажименти в Чехословакия и целия социалистически лагер, му осигурява дълготрайна кариера и в ФРГ и Австрия, а на

⁹ Според Андерсон формално „АББА“ продават записите си срещу западна валута, но след това със същата валута купуват предложения петрол.

конкурса на „Евровизия“ през 1968 г. той е представителят на Австрия с песента „*Tausend Fenster*“ (Schuegraf 1968). Според представените дописки в списанието отделни полски изпълнители като Кристина Конарска и Анна Герман в известни периоди също имат договорености със западноевропейски музикални продуценти (Waschko 1967 (2))...

Читателят на *Billboard* остава с впечатление, че музиката на Източна Европа, доколкото присъства на Запад, се разпространява по-скоро чрез звукозаписи – най-вече чрез грамофонни плочи, издадени от местни звукозаписни фирми, съдържащи откупени от съответната източноевропейска страна записи с право за преиздаване. За това свидетелства редовната рубрика с анонси за нови плочи на пазара, в чийто списък сравнително нерядко намират място компилации с фолклорна музика от тези страни¹⁰. Интересно е да се отбележи, че една от плочите със съдържание на български фолклор е коментирана от водещ на американска радиостанция, като пример за оригинална музика, която е добре да разнообразява ефира (Chicago MOR... 1971).

Неочакван момент по темата Източна Европа може да открие читателят в поредица от броеве от периода юли-ноември 1970 г. в редовната рубрика „Хитове от света“ („*Hits of the World*“) – наред с публикуваните чартове от различни страни по света се помещават и такива от Полша и Югославия. Полската класация, според оставената уточняваща бележка е съставена по данни на „Съвета за координация на фен-klubовете“ („*Fan Clubs' Coordination Council*“), структура, която остава неизяснена. За източник на югославската класация е посочен „Радио-телевизионен преглед“ („*Radio-TV Revue*“) – навярно югославско издание, поддържащо своя музикална класация, чийто принцип на съставяне остава също загадка. Основната част от класираните в тези чартове песни са на западни състави и изпълнители, а единици са на музиканти от съответната страна (Hits of the World 1970). Дори и тези чартове да изглеждат като конвергенция на източноевропейските страни към капиталистическия модел на комерсиализацията ѝ чрез поддържане на класации, други

¹⁰ Примери със записи на българска народна музика са:

„Music of Bulgaria“ на фирма „Elektra“ – EXL 282 (New Album Releases 1964);

„Dance Along With Hot Horo From Bulgaria. Bulgarian Dance & Song Ensembles of Sofia“ на фирма „Bruno“ – BR 50207L (Album Reviews 1965);

„The Pennywhislers“ на фирма „Nonesuch“ – H 2007 / H72007 (Album Reviews 1966 (1));

„Bulgarian National Folk Ensemble of Sofia – This is Bulgaria“ на фирма „Bruno“ – BR 50163 L (Album Reviews 1966 (2));

„Music of Bulgaria – Ensemble of the Bulgarian Republic (Koutev)“ на фирма „Nonesuch“ – H 2011 / H 72011 (New Album Releases 1966);

„Various Artists – Village Music of Bulgaria“ на фирма „Nonesuch“ – H 72034.

материали подсказват за все още сериозната проблематичност на достъпа на източноевропейците до актуалната западна музика. През същата 1970 г., в броя от 19 декември измежду дописките с прегледа на сценичния живот в Чехословакия е поместено каре „*Czechoslovakia Calling!*“, предаващо под формата на обява молбата на чехословашки студент да му бъдат изпратени американски плочи със записи по негов избор. В отговор студентът щял да изпрати чехословашки записи, каквито би поискал американският подател. Следва точно име и адрес (*Czechoslovakia Calling!* 1970).

Сфера, която видимо също занимава редакторите на списанието по отношение на социалистическите страни, е развитието на радиоелектронната им промишленост. Епизодично се появяват сведения за нарастващия обем продукция, за закупени западни лицензи за производство на радиоапаратура и електронни музикални инструменти, за брой телевизионни приемници в отделните страни и т.н. Вниманието към тези факти е неслучайно и изглежда като рефлекс на начина на мислене на капиталистическия мениджър – обемът произведени грамофони, например, пряко влияе върху броя продадени плочи (Waschko 1967 (2), Poland Will Make... 1967, Czech Stereo Cos.... 1972, Yurchenkov 1972, Waschko 1973, Ursulescu 1979, Bulgarian Label... 1980, Volcic 1981, Yurchenkov 1982 (1), Balkanton's 30th... 1982). Търсенето на количествен показател за „измерване“ на музиката е забележима нишка, която постоянно се появява в материалите от списанието. През 70-те години зачестяват статиите, отразяващи източноевропейските звукозаписни фирми, където фокусът е количеството произведена продукция и плановете за тяхното увеличаване (Bulgarian Disk... 1971, Bulgarian Co.... 1972, Yurchenkov 1973, Polish Disk... 1974, Bulgarian Exports... 1978, Miller 1979). Друг показателен момент е опитът, например, да се определят „върховете изпълнители или песни“ на съветската сцена („*top artists or songs*“) по броя продадени плочи. Оказва се, че в СССР не се води подобен тип статистика, а дори и да имаше такива данни, критерият за върхови постижения най-вероятно не би бил количествен...¹¹

Музикалният живот в самите социалистически страни също присъства в дописките и информациите. Споменават се имена на изпълнители и състави, на

¹¹ Документацията на „Балконтон“, например – българската монополна звукозаписна фирма, аналогична на съветския издател „Мелодия“, показва друг начин на оценка на продукцията в социалистическите страни. Пускането на големи тиражи с реално популярна сред публиката музика, с която ръководството се опитва да изпълни финансовия план и да се субсидират скъпите записи от класическите жанрове, често е критикувано, тъй като насища пазара с оценена като естетически слаба продукция. Пример за това е сведението за пускането на голям брой плочи с песента „Балалайка“ през 1966-1967 г. (Ангелов 2014: 314-317).

композитори и техните песни (Yurchenkov, Doruzka 1970, Yurchenkov 1971, Waschko 1972, Ursulescu 1977, Yurchenkov 1978). Видим за американския читател е интензивният обмен на артисти между социалистическите страни, отразяват се гостувания, турнета, фестивали... Новостите във формите на потребление на музика, като например развитието на дискотеките също не убягва на кореспондентите на *Billboard* (Yurchenkov 1982 (2)).

В стилистично отношение, след средата на 60-те години е видима определена промяна в тона на статиите, касаещи Източна Европа. Саркастичните клишета и епитети, познати от края на 50-те и началото на 60-те години почти напълно изчезват в материалите. Тези, които остават, като например „*Red nations*”, „*Curtain countries*” се ползват по-скоро за краткост в заглавията. Изчистени от тези оценъчни нюанси, в съчетание с увеличаващата се информация, която достига до *Billboard*, статиите показват по-скоро любопитство към непознатия музикален живот на страните от Източна Европа и най-вече към жестовите на нейното отваряне, предизвикващи дори нотки на оптимизъм за преодоляване на досегашното разделение. Точки на кулминация в това отношение са споменатите събития на „Еurovision” и „Интервизия” през 1968 г., когато, според публикуваните материали, двете събития са предавани и в двете телевизионни системи, а фестивалът на „Интервизия” е отворен за първи път за участници от западноевропейските страни¹². Предвид, че фестивалът на „Интервизия” (със седалище в Прага), е инициатива на Чехословашката телевизия, събитията около нахлуването на войските на Варшавския договор през лятото на същата година спират процесите на либерализация и отваряне към Запада. През следващите няколко години фестивалът не се провежда. Забележително е, че въпреки международното напрежение по повод събитията в Чехословакия, в следващите години в статиите на *Billboard* не се забелязва политизиране на отношението към страните от съветската сфера и представянето на информациите, идващи оттам. Дори напротив, най-много материали за България и останалите страни (15 за 1971 г. и 18 за 1973 г.) се откриват именно в броевете от първата половина на 70-те години – при това политически неутрални. Другият важен момент на криза в имиджа на Съветския съюз и неговите сателити – започналата война в Афганистан през декември 1979 г., също не изглежда да е повлияла на отношението на изданието към Източна Европа, поне не директно. Материали с

¹² Любопитно е, че реципрочният жест на отваряне на конкурса на „Еurovision” за участие на представители на страните-членки на „Интервизия” никога не е направен, въпреки постъпките от Изток това да се случи (Vuletic 2021: 146-147).

информация, свързана с Източна Европа, продължават да се публикуват, същевременно обаче, през 80-те години е видима тенденцията на плавно намаляване на интереса към тези страни, като през втората половина на десетилетието статиите със споменаване на България, например, почти липсват... Причина за това може да бъде предполагаемото канализиране на контактите между западните продуцентски и издателски фирми с представители на тези страни, а също и вероятната поява на нови и по-директни източници за специализирана информация за източноевропейския пазар за интересующите се мениджъри, при което списанието вече няма смисъл да заема ролята на посредник и залага на по-широка аудитория. Не без значение все пак е и новият курс на американската администрация към засилване противопоставянето със СССР и окончателното свиване на международния му престиж.

Прегледът на публикациите със споменаване на източноевропейските социалистически страни показва, че доколкото те присъстват, са възприемани като потенциален нов *пазар* за продукцията – музикална или техническа – на американските издатели и производители. Интересът към тези страни се появява основно когато става дума за лансиране на западна продукция там – отначало джукбоксове, а след това договаряне за издаване и разпространение на музикални продукти, уреждане на авторски права, лицензи, гостуващи изпълнители, обем на радиоелектронната промишленост и численост на радио и телевизионната публика... Устойчивата тенденция на влизане в двустранни отношения на сътрудничество през пролуците на „Желязната завеса“ оставя идеологическата реторика на втори план и превръща контактите в прагматични търговски отношения с взаимна изгода. Интересът към музикалните произведения, създавани на Изток, е концентриран върху класическите жанрове и фолклора. Музикантите и съставите на популярна музика от източноевропейските страни също присъстват по страниците на списанието, но ако се публикуват сведения за тяхна евентуална дейност на Запад, то те почти винаги са обвързани със споменаването на някаква договореност за издаване от местен продуцент. Рядко се прави анализ на идейното и естетическото съдържание на източноевропейската продукция. Такъв, впрочем, трудно се намира и в статиите, касаещи американски и други изпълнители от западния свят. Фокусът на редакторите е пазарната стойност на продукцията, която е ключова характеристика за капиталистическия модел на популярна култура. Привеждането само на един конкретен източник, като броевете на списание *Billboard*, далеч не настоява,

че може да изгради пълноценни заключения по темата за западния поглед върху популярната музика в социалистическите страни. Още повече, че изданието е само едно от многото американски списания, всяко от които има свой подход към популярната култура и е ориентирано към определена публика¹³. Разглеждането на този източник може, обаче, да постави отделни посоки, които в бъдеще да бъдат по-детайлно разработени с различни методи и извори.

Цитирана литература:

Ангелов, Антон 2014 *Продукцията на грамофонни плочи като отражение на музикалните вкусове през 50-те и 60-те години*, В: Докторантски сборник 2014. Традиции и новаторство. Традиционни и нови подходи в изследванията в социалните и хуманитарните науки. Том 1. София, Изток–Запад, 303-320.

Барова, Вихра 2017 *Субкултурната идентичност: поглед отвътре навън*. София: Парадигма.

Гаджев, Владимир 2011. *Седемте изкушения на Златния Орфей*. София, Изток-Запад.

Груев, Михаил 2014 *Младежките субкултури в България през 70-те и 80-те години на XX век*. Критика и хуманизъм, 43 (1/2), 49-71.

Еленков, Иван 2008 *Културният фронт: Българската култура през епохата на комунизма - политическо управление, идеологически основания, институционални режими*. София: Институт за изследване на близкото минало; Институт Отворено общество.

Тодоров, Веселин 2007 *Rock’N’Roll от тъмната страна на земята: Бяхме момчета 16-годишни...* София, Ciela.

Щерев, М.Г., 2010. *Забравих си часовника на пианото*. София, Прес.

Янев, Румен 2004 *Есента на патриарсите*. София, РИК Китира

Angelov, Anton 2019 *Inventing Bulgarian Estrada Music: Concepts, Institutions and Practice (1950s-1970s)*. In: Popular Music in Communist and Post-Communist Europe. Berlin, Peter Lang, 2019, 77-88.

Pajala, Mari 2013 *Intervision Song Contests and Finnish Television between East and West*. In: Airy Curtains in the European Ether: Broadcasting and the Cold War. Baden-Baden, Nomos-Verlag, 215–239.

Ryback, Timothy 2019 *Rock Around the Bloc Revisited: Researching Pop Culture in Eastern Europe and the Soviet Union Then and Now*. In: Popular Music in Communist and Post-Communist Europe. Berlin, Peter Lang, 13-20.

¹³ От списание с контракултурна насоченост като *Rolling Stone*, например, може да се очаква различна гледна точка към същия проблем, в случай, че изобщо го засяга на страниците си.

Segrave, Kelly 2015 *Jukeboxes: An American Social History*. Jefferson, North California, McFarland & Co.

Vuletic, Dean 2018 *Postwar Europe and the Eurovision Song Contest*. London/New York, Bloomsbury.

Vuletic, Dean 2021 *The Intervision Song Contest: Popular Music and Political Liberalization in the Eastern Bloc*. In: Kölbl, M. and Trümpi, F. (eds.). *Music and Democracy: Participatory*, Wien: mdwPress, 2021, 141-156.

Статии от списание *Billboard*

\$1M Onda Nueva... 1971 \$1M Onda Nueva Fest Attracts World Interest. *Billboard*, 30 January, 51.
<https://books.google.bg/books?id=7ggEAAAAMBAJ&pg=PA51&dq=Billboard+1971+30+january+onda&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwimjM2u7umCAxWXSfEDHQbaDy8Q6AF6BAGFEAI#v=onepage&q=Billboard%201971%2030%20january%20onda&f=false> (29.11.2023)

25 Countries In... 1966 25 Countries In Polish Music Fest. *Billboard*, 17 September, 42.
<https://books.google.bg/books?id=SA8EAAAAMBAJ&pg=RA1-PA42&dq=Billboard+1966+17+september+polish&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjg7-rBtemCAxVAavEDHWHuCx8Q6AF6BAGNEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

27 Countries In... 1967 27 Countries In Sopot Fest Aug. 17 to 20. *Billboard*, 15 July, 7.
https://books.google.bg/books?id=LigEAAAAMBAJ&pg=PA7&dq=Billboard+1967+15+july+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj97iXtumCAxULS_EDHWLZCe8Q6AF6BAGMEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2015%20july%20sopot&f=false (29.11.2023)

27 Countries to... 1969 27 Countries to Vie In Poland Popfest. *Billboard*, 16 August, 74.
<https://books.google.bg/books?id=qSkEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA74&dq=Billboard+1969+16+august+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiSidm5uemCAxVSRvEDHTHMBPMQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q=Billboard%201969%2016%20august%20sopot&f=false> (29.11.2023)

Album Reviews 1965 Album Reviews. *Billboard*, 10 July, 31.
<https://books.google.bg/books?id=UykEAAAAMBAJ&pg=PA31&dq=Billboard+1965+horor+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjTo7ynlOqCAxW0SvEDHCwSC8UQ6AF6BAGHEAI#v=onepage&q=Billboard%201965%20horor%20bulgaria&f=false> (29.11.2023)

Album Reviews 1966 (1) Album Reviews. *Billboard*, 26 March, 42.
<https://books.google.bg/books?id=5SgEAAAAMBAJ&pg=PA42&dq=Billboard+1966+march+26+nonesuch&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwixt4PgleqCAxViSfEDHRUXD8AQ6AF6BAGMEAI#v=onepage&q=Billboard%201966%20march%2026%20nonesuch&f=false> (29.11.2023)

Album Reviews 1966 (2) Album Reviews. *Billboard*, 25 June, 53.
https://books.google.bg/books?id=MikEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA53&dq=Billboard+1966+25+june+bulgarian&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiCqZ3JluqCAxU3Q_EDHblNBp8Q6AF6BAGHEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Anderson, Omer 1959 Red Europe Bows to Juke Box Passion. *The Billboard*, 7 December, 1, 81, 89. <https://books.google.bg/books?id=5QcEAAAAMBAJ&pg=PA1&dq=the+Billboard+1959+december+juke+boom&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwipw9Cb7-iCAxXFRvEDHWQaDAEQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Anderson, Omer 1965 Bonn-Bulgaria Enter Trade Pact. *Billboard*, 24 October, 6. <https://books.google.bg/books?id=TyAEAAAAMBAJ&pg=PA6&dq=billboard+1964+bonn-bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwianIr15-yCAxUZYPEDHdHCCMEQ6AF6BAGIEAI#v=onepage&q=billboard%201964%20bonn-bulgaria&f=false> (29.11.2023)

Anderson, Omer 1965 GEMA Draws Closer 'Curtain'. *Billboard*, 28 August, 28. <https://books.google.bg/books?id=SSkEAAAAMBAJ&pg=PA28&dq=Billboard+1965+28+august+curtain&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwis4P2Im-mCAxWcZ EDHc4CDuEQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Anderson, Omer 1967 EMI Thaws East-West Cold War With Jugoton Contract. *Billboard*, 16 September, 67. <https://books.google.bg/books?id=XygEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA66&dq=Billboard+1967+16+september+cold&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiIwvbjpemCAxUiQ EDHTsKBb8Q6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Artists From 18 Countries... 1968 Artists From 18 Countries Signed for Sopot Festival. *Billboard*, 4 May, 50. <https://books.google.bg/books?id=qggEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA50&dq=Billboard+1968+4+may+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwje773gt-mCAxULRvEDHUekDFAQ6AF6BAGCEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Atlas, Ben 1951 Washington, Paris Agree: Propaganda Lays an Egg. *The Billboard*, 3 March, 3. <https://books.google.bg/books?id=3h4EAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=the+Billboard+1951+3+march&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiuvqTP6eiCAxX6cPEDHXrXDqgQuwV6BAGHEAg#v=onepage&q=propaganda&f=false> (29.11.2023)

Balkanton's 30th... 1982 Balkanton's 30th Anniversary. *Billboard*, 16 October, 75. <https://books.google.bg/books?id=miQEAAAAMBAJ&pg=PT112&dq=Billboard+1982+Balkanton%E2%80%99s+30th+Anniversary&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjFtveJxuyCAxWxSPEDHXxqBh8Q6AF6BAGIEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Belgian Team... 1968 Belgian Team Is Chosen for Song Contest. *Billboard*, 15 June, 55. <https://books.google.bg/books?id=zAoEAAAAMBAJ&pg=PA55&dq=Billboard+1968+15+june+belgian&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi7nanVuOmCAxXGSvEDHQ9IBAAQ6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Berlin Jazz... 1972 Berlin Jazz Festival Sparks Disk Activity. *Billboard*, 15 January, 65. <https://books.google.bg/books?id=uigEAAAAMBAJ&pg=PA65&dq=Billboard+1972+15+january+berlin&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjAucqk8umCAxUqQfEDHTGICLAQ6AF6BAGBEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Bulgaria... 1976 Bulgaria. Jusautor. *Billboard*, 6 November, C-14, C-26. <https://books.google.bg/books?id=pSQEAAAAMBAJ&pg=PT69&dq=Billboard+1976+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi7nanVuOmCAxXGSvEDHQ9IBAAQ6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false>

[l=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj1yrXLwOyCAxXJXvEDHVBIBW0Q6AF6BAGKEAI#v=onepage&q=Billboard%201976%20bulgaria&f=false](https://books.google.bg/books?id=wR4EAAAAMBAJ&pg=PA73&dq=the+Billboard+1960+august+29+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj1yrXLwOyCAxXJXvEDHVBIBW0Q6AF6BAGKEAI#v=onepage&q=Billboard%201976%20bulgaria&f=false) (29.11.2023)

Bulgaria Features... 1960 Bulgaria Features Juke Boxes As Top-Billed Tourist Attract'n. The *Billboard*, 29 August, 73

https://books.google.bg/books?id=wR4EAAAAMBAJ&pg=PA73&dq=the+Billboard+1960+august+29+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi3k6u_8uiCAxVKQvEDHb8DCX8Q6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Bulgarian Co.... 1972 Bulgarian Co. Hits 7 Million. *Billboard*, 13 May, 56.

<https://books.google.bg/books?id=fkUEAAAAMBAJ&pg=PA56&dq=Billboard+1972+13+May+balkanton&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiT0oTyt-yCAxX2VvEDHTXcBZYQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Bulgarian Disk... 1971 Bulgarian Disk Co. Output in Growth. *Billboard*, 3 July, 69.

https://books.google.bg/books?id=sggEAAAAMBAJ&pg=PA69&dq=Billboard+1971+3+july+balkanton&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj01Or2tuyCAxXPR_EDHUXzCkEQ6AF6BAGQEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Bulgarian Exports... 1978 Bulgarian Exports To Russia At New High. *Billboard*, 12 August, 68.

<https://books.google.bg/books?id=JyQEAAAAMBAJ&pg=PT82&dq=Billboard+1978+Bulgarian+Exports&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjyxejEweyCAxWDVvEDHVbIANwQ6AF6BAGMEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Bulgarian Ire Bans... 1961 Bulgarian Ire Bans Western Music & Disks. *Billboard* Music Week, 1, 79.

<https://books.google.bg/books?id=aCAEAAAAMBAJ&pg=PA1&dq=the+Billboard+bulgarian+ire&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiS3LOT-eiCAxUvSPEDHU3sAFwQ6AF6BAGMEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Bulgarian Label... 1980 Bulgarian Label Prepares Major Expansion Plans. *Billboard*, 13 September, 61.

<https://books.google.bg/books?id=jiQEAAAAMBAJ&pg=PT60&dq=Billboard+1980+Bulgarian+label+prepares&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi38OmZw-yCAxX2RfEDHXGVBEMQ6AF6BAGKEAI#v=onepage&q=Billboard%201980%20Bulgarian%20label%20prepares&f=false> (29.11.2023)

Bulgarian Reds Ban... 1961 Bulgarian Reds Ban Juke Jazz; Blast Imperialistic Cha Cha Disk.

Billboard Music Week, 6, 62.

https://books.google.bg/books?id=GSEEAAMBAJ&pg=PA62&dq=the+Billboard+bulgarian+reds+ban+jazz&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiAo4mj-OiCAxVFQ_EDHX-DNcQ6AF6BAGGEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Bulgarian's Will Swap... 1961 Bulgarian's Will Swap Garlic For Phonos. *Billboard* Music Week, 26 June, 58.

<https://books.google.bg/books?id=CCEEAAMBAJ&pg=PA58&dq=the+Billboard+garlic&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiSnuKN9eiCAxXBcvEDHbSCBQoQ6AF6BAGIEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Bulgars Order... 1961 Bulgars Order Juke Boxes. *Billboard* Music Week, 10 April, 63.

<https://books.google.bg/books?id=->

[iAEAAAAMBAJ&pg=PA63&dq=the+Billboard+bulgars+order&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwio-LjQ90iCAxUoQ_EDHX1cCD0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false](https://books.google.bg/books?id=iAEAAAAMBAJ&pg=PA63&dq=the+Billboard+bulgars+order&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwio-LjQ90iCAxUoQ_EDHX1cCD0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false) (29.11.2023)

Castlebar Entires 1973 Castlebar Entires. *Billboard*, 30 June, 56.
<https://books.google.bg/books?id=FgkEAAAAMBAJ&pg=PA56&dq=Billboard+1973+30+june+castlebar&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjN14HMw-mCAxXdVPEDHXY4BSMQ6AF6BAGLEAI#v=onepage&q=Billboard%201973%2030%20june%20castlebar&f=false> (29.11.2023)

Chicago MOR... 1971 Chicago MOR/Classical FM Station. *Billboard*, 29 May, 36.
https://books.google.bg/books?id=2AgEAAAAMBAJ&pg=PA36&dq=Billboard+1971+29+may+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjM6oPVMoQCAxVjS_EDHZgYBCIQ6AF6BAGLEAI#v=onepage&q=Billboard%201971%2029%20may%20bulgaria&f=false (29.11.2023)

Chopin Contest... 1965 Chopin Contest in Warsaw. *Billboard*, 13 March, 65.
<https://books.google.bg/books?id=lygEAAAAMBAJ&pg=PA65&dq=Billboard+1965+13+march+chopin&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiEjNKbh-qCAxVHSvEDHQNWAR0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Cincinnati 1967 Cincinnati. *Billboard*, 13 May, 53.
https://books.google.bg/books?id=ScEAAAAMBAJ&pg=PA53&dq=Billboard+1967+13+may+gordon&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwil2a29s-mCAxUwQ_EDHf73BK4Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2013%20may%20gordon&f=false (29.11.2023)

Czech 'Frank'... 1967 Czech 'Frank' On Bonn Disk. *Billboard*, 6 May, 48.
<https://books.google.bg/books?id=BCgEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA48&dq=Billboard+1967+karel+polydor&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjwnueHjOqCAxUkQvEDHeLACEsQ6AF6BAGQEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Czech Stereo Cos.... 1972 Czech Stereo Cos. Into Int'l Market. *Billboard*, 27 May, 48.
https://books.google.bg/books?id=-ycEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA48&dq=Billboard+1972+27+may+czech+stereo&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj66v2s-yCAxXuQ_EDHXfyDy0Q6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Czechoslovakia Calling! 1970 Czechoslovakia Calling! *Billboard*, 19 December, 59.
https://books.google.bg/books?id=mSkEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA59&dq=Billboard+1970+19+december+czechoslovakia&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiAgqfknqCAxUaX_EDHc9-CxAQ6AF6BAGGEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

D.C. Bow for... 1969 D.C. Bow for 3 Conductors. *Billboard*, 15 March, 56.
https://books.google.bg/books?id=zygEAAAAMBAJ&pg=PA56&dq=Billboard+1969+15+march+conductors&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjT3v3Ni-qCAxVGQ_EDHWHsB-4Q6AF6BAGMEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Doruzka, Lubomir 1967 Prague Jazz Fest Lines Up U. S. Stars. *Billboard*, 30 September, 59.
https://books.google.bg/books?id=WygEAAAAMBAJ&pg=PA59&dq=Billboard+1967+30+september+prague&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiU6K2I8OmCAxX4X_EDHYG5BGQQ6AF6BAGHEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Doruzka, Lubomir 1968 (1) Make Czech Pop Fest Debut. *Billboard*, 11 May, 46.
https://books.google.bg/books?id=pwoEAAAAMBAJ&pg=PA46&dq=Billboard+1968+11+May+czech&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjVipicuOmCAxXVS_EDHQNSDNgQ6AF6BAgMEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Doruzka, Lubomir 1968 (2) 4th Intervision Song Contest's Golden Clef to Czech Singer. *Billboard*, 13 July, 72.
<https://books.google.bg/books?id=xgoEAAAAMBAJ&pg=PA72&dq=Billboard+1968+13+July+clef&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjgnpzvyOmCAxVJSvEDHV-aAi4Q6AF6BAgIEAI#v=onepage&q=Billboard%201968%2013%20July%20clef&f=false> (29.11.2023)

Duke's Old... 1971 Duke's Old 'A Train' On Time in USSR. *Billboard*, 2 October, 20.
https://books.google.bg/books?id=xggEAAAAMBAJ&pg=PA20&dq=Billboard+1971+2+october+ellington&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiTybKe_OmCAxUwX_EDHWbMDYMQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

East Europe... 1975 East Europe Nations at MIDEM Seek Technical Data Exchange. *Billboard*, 8 February, 58. <https://books.google.bg/books?id=MREEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA58&dq=Billboard+1975+midem+prague&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiIyuWnvOyCAxXBcvEDHW4sD2MQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

East Europe... 1979 East Europe Concerts For U.K. Rockers. *Billboard*, 28 July, 50.
https://books.google.bg/books?id=nCQEAAAAMBAJ&pg=PT105&dq=Billboard+1979+bulgaria+rockers&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiU96TR_-mCAxUhXfEDHWXfAc0Q6AF6BAgJEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

East Makes Big... 1971 East Make Big MIDEM Splash. *Billboard*, 6 February, 1, 70.
https://books.google.bg/books?id=7QgEAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=Billboard+1971+6+february+midem&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiukIeNrumCAxUls_EDHTSZCDYQ6AF6BAgDEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Eguchi, Hidego 1973 Tokyo Contest To Elektra Act. *Billboard*, 12 May, 1, 48
<https://books.google.bg/books?id=PAkEAAAAMBAJ&pg=PA48&dq=Billboard+1973+12+may+to kyo&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjEgKrMzumCAxXiSvEDHSMJBvMQ6AF6BAgEEAI#v=onepage&q=Billboard%201973%2012%20may%20tokyo&f=false> (29.11.2023)

FIDOF Festival... 1971 FIDOF Festival Fair Set for Yugoslavia. *Billboard*, 17 July, 46.
<https://books.google.bg/books?id=twgEAAAAMBAJ&pg=PA47-IA19&dq=Billboard++dalmacijakon&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjAhKLv8-mCAxVdbPEDHa19AsEQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

From the Music Capitals of the World 1967 (1) From the Music Capitals of the World. *Billboard*, 8 July, 53.
<https://books.google.bg/books?id=wycEAAAAMBAJ&pg=PA53&dq=Billboard+1967+8+july+vinci&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi4oqGG9umCAxVJQvEDHbmXCB4Q6AF6BAgDEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

From the Music Capitals of the World 1967 (2) From the Music Capitals of the World. *Billboard*, 11 November, 55. https://books.google.bg/books?id=SygEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA56&dq=Billboard+1967+11+november+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi0nY_q-emCAxUCVvEDHXJTDWcQ6AF6BAGMEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2011%20november%20bulgaria&f=false (29.11.2023)

From the Music Capitals of the World 1972 From the Music Capitals of the World. *Billboard*, 16 September, 48. https://books.google.bg/books?id=5ycEAAAAMBAJ&pg=PA48&dq=Billboard+1972+16+september+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwlr86t_emCAxUJSvEDHUHAB4sQ6AF6BAGMEAI#v=onepage&q=Billboard%201972%2016%20september%20bulgaria&f=false (29.11.2023)

Grein, Paul 1979 Stig Anderson's Ploy: Hold Hot Product In France, Spain. *Billboard*, 6 October, 64, 66. <https://books.google.bg/books?id=TCQEAAAAMBAJ&pg=PT79&dq=Billboard+1979++stig+anderson&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi5j-LAguqCAxUUSfEDHZP3DrQQ6AF6BAGBEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Grevatt, Ren 1963 Seeger Folk World Tour Offers Taste of U.S. – Not Coke-Flavored. *Billboard*, 22 June, 16. <https://books.google.bg/books?id=XwsEAAAAMBAJ&pg=PA16&dq=Billboard+1963+pete+seeger+r+soviet&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjCxdH1gOqCAxW7SvEDHSJ2BH4Q6AF6BAGJEAI#v=onepage&q=Billboard%201963%20pete%20seeger%20soviet&f=false> (29.11.2023)

Gross, Mike 1967 CBS Int'l Break East Trade Block With Distrib Pact. *Billboard*, 27 May, 1, 10. <https://books.google.bg/books?id=5icEAAAAMBAJ&pg=PA10&dq=Billboard+1967+27+may+artia&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjCvMysp-mCAxUqRvEDHekAAgoQ6AF6BAGKEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2027%20may%20artia&f=false> (29.11.2023)

Gyongy, Paul 1963 Int'l Artists in Full Swing At Budapest Music Festival. *Billboard*, 5 October, 10. https://books.google.bg/books?id=VvoDAAAAMBAJ&pg=PA10&dq=Billboard+1963+5+October+budapest&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiR95LytOmCAxWISPEDHf5iD_4Q6AF6BAGJEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Hennessey, Mike 1966 CBS France, Czech Pact. *Billboard*, 10 December, 1. <https://books.google.bg/books?id=0CIEAAAAMBAJ&pg=PA12&dq=Billboard+1966+10+december+hennessey&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj37LvHm-mCAxVDSfEDHfMgDECQ6AF6BAGIEAI#v=onepage&q=Billboard%201966%2010%20december%20hennessey&f=false> (29.11.2023)

Hennessey, Mike 1968 (1) MIDEM Opens: 400 Cos. Make it a 'Worldly' Event. *Billboard*, 2 March, 45. https://books.google.bg/books?id=rAcEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA45&dq=Billboard+1968+3+february+midem+worldly&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj01PSuqu-mCAxVRR_EDHQXSA3kQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q=Billboard%201968%203%20february%20midem%20worldly&f=false (29.11.2023)

Hennessey, Mike 1968 (2) 150-200 Mil. To See Eurovision. 5 Red Nations Get Fest; Tunisia Tapes. *Billboard*, 6 April, 38. <https://books.google.bg/books?id=qgoEAAAAMBAJ&pg=PA38&dq=Billboard+1968+6+april+bul>

[garia&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjlpfz4xemCAxVjSvEDHSPGAXAQ6AF6BAgGEAI#v=onepage&q&f=false](https://books.google.bg/books?id=IkUEAAAAMBAJ&pg=PA3&dq=Billboard+1966+9+april+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjlpfz4xemCAxVjSvEDHSPGAXAQ6AF6BAgGEAI#v=onepage&q&f=false) (29.11.2023)

Herman on Tour... 1966 Herman on Tour. *Billboard*, 9 April, 3.
https://books.google.bg/books?id=IkUEAAAAMBAJ&pg=PA3&dq=Billboard+1966+9+april+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwuiuvrHdh-qCAxUnR_EDHeLhDEsQ6AF6BAgLEAI#v=onepage&q=Billboard%201966%209%20april%20bulgaria&f=false (29.11.2023)

Hits of the World 1970 Hits of the World. *Billboard*, 4 July, 73.
https://books.google.bg/books?id=cCkEAAAAMBAJ&pg=PA73&dq=Billboard+1970+4+july+poland&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjH0P6hneqCAxWsQ_EDHW-vAE8Q6AF6BAgMEAI#v=onepage&q=Billboard%201970%204%20july%20poland&f=false (29.11.2023)

Intervision to Mark... 1969 Intervision to Mark 10th Yr. *Billboard*, 27 December, 41.
https://books.google.bg/books?id=xigEAAAAMBAJ&pg=PA41&dq=Billboard+1969+27+december+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiIg9T_xumCAxU-S_EDHe9jBUEQ6AF6BAgIEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Johnson, Henry 1970 Despite Troubles Rio Festival Is Set. *Billboard*, 24 October, 66.
<https://books.google.bg/books?id=gSkEAAAAMBAJ&pg=PA66&dq=Billboard+1970+24+october+rio&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjFxOOXzemCAxX0SfEDHUa1CucQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q=Billboard%201970%2024%20october%20rio&f=false> (29.11.2023)

Juke Box for... 1962 Juke Box for Red Riviera. *Billboard Music Week*, 24 February, 47.
https://books.google.bg/books?id=UBYEAAAAMBAJ&pg=PA47&dq=the+Billboard+red+riviera&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj27_i9uiCAxVrVfEDHb_uA8MQ6AF6BAgJEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Maslowe, Bill 1956 USSR Raises Iron Curtain on Jukes. *The Billboard*, 29 September, 1, 93.
<https://books.google.bg/books?id=hwoEAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=the+Billboard+1956+september+29&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj148Hm8OiCAxVGcfEDHTNyDWcQ6AF6BAgFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

MIDEM: Interest 'Intense' In Prague and Warsaw. *Billboard*, 30 September, 59.
https://books.google.bg/books?id=WygEAAAAMBAJ&pg=PA59&dq=Billboard+1967+30+september+midem&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjBi_yyqOmCAxWPSfEDHR80DtQQ6AF6BAgBEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Miller, Bob 1979 Russian '78 Album, Sales: 135 Million. *Billboard*, 20 January, 107.
https://books.google.bg/books?id=JCUEAAAAMBAJ&pg=PT106&dq=Billboard+1979+Russian+%E2%80%9978+Album&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiKj6CSwuyCAxVcX_EDHT6rB4wQ6AF6BAgNEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Montreux Jazz... 1967 Montreux Jazz Fest Succeeds 'Far Beyond Expectations'. *Billboard*, 15 July, 12.
<https://books.google.bg/books?id=LigEAAAAMBAJ&pg=PA12&dq=Billboard+1967+15+July+montreux&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiflsO57-mCAxUTSPEDHdVIAMgQ6AF6BAgIEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Moscow Automat... 1955 Moscow Automat Vends Caviar, Salmon, Beer. *The Billboard*, 22 January, 72.

<https://books.google.bg/books?id=3h0EAAAAMBAJ&pg=PA72&dq=the+Billboard+1955+january+22&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiBm7Kn7OiCAxVLRvEDHRtaAk0Q6AF6BAGDEAI#v=onepage&q=soviet&f=false> (29.11.2023)

Most Played in Juke... 1957 Most Played in Juke Boxes. *The Billboard*, 17 June, 58

<https://books.google.bg/books?id=sB0EAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=Billboard+1957+june+17&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjA5-6ulumCAxVLSvEDHSPtANUQ6AF6BAGEEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

New Album Releases 1964 New Album Releases. *Billboard*, 14 November, 36.

<https://books.google.bg/books?id=RSAEAAAAMBAJ&pg=PA36&dq=Billboard+1964+14+november+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjAoIf7kuqCAxVeVPEDHUnSAEsQ6AF6BAGPEAI#v=onepage&q=Billboard%201964%2014%20november%20bulgaria&f=false> (29.11.2023)

New Album Releases 1966 New Album Releases. *Billboard*, 30 May 45.

https://books.google.bg/books?id=ACkEAAAAMBAJ&pg=PA45&dq=Billboard+1966+17+december+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj9_76Fl-qCAxUvX_EDHWJwDzgQ6AF6BAGFEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Nuremberg's Jazz... 1968 Nuremberg's Jazz Fest Set. *Billboard*, 9 March, 44.

https://books.google.bg/books?id=DUUEAAAAMBAJ&pg=PA44&dq=Billboard+1968+9+march+nuremberg&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj3qIPK8emCAxVrR_EDHePUB0MQ6AF6BAGBEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Over 30 Countries... 1972 Over 30 Countries In Bulgarian Fest. *Billboard*, 12 February, 38.

<https://books.google.bg/books?id=8EQEAAAAMBAJ&pg=PA38&dq=Billboard+1972+12+february+bulgarian&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjY37Omu-mCAxV-SPEDHcreDk4Q6AF6BAGEEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Poland Will Make... 1967 Poland Will Make Grundig Recorders. *Billboard*, 23 December, 36.

<https://books.google.bg/books?id=ZygEAAAAMBAJ&pg=PA36&dq=Billboard+1967+23+december+grundig&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjy34icsuyCAxUKQfEDHbDADt4Q6AF6BAGIEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Polish Disk... 1974 Polish Disk Firm Seeks Socialist Nation Ties. *Billboard*, 26 October, 60.

<https://books.google.bg/books?id=swcEAAAAMBAJ&pg=PA60&dq=Billboard+1974++hungaroton&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjR2JrVuuyCAxXDSvEDHdKiBFkQ6AF6BAGLEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Red Jukes... 1961 Red Jukes in the Black. *Billboard Music Week*, 14 August, 63.

https://books.google.bg/books?id=GSEEAAMBAJ&pg=PA63&dq=the+Billboard+red+jukes+in+the+black+hungary&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjQ_qa8-iCAxXabPEDHWzRBKIQ6AF6BAGBEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Reds Attempt to... 1955 Reds Attempt to Crack Nippon Phono Market. *The Billboard*, 31 December, 11.

<https://books.google.bg/books?id=riEEAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=the+Billboard+1955>

[+31+december&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjx-ep7uiCAxWlQ_EDHf96BEAQ6AF6BAgJEAI#v=onepage&q=reds%20attempt&f=false](https://books.google.bg/books?id=9ykEAAAAMBAJ&pg=PA57&dq=Billboard+1967+19+august+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjx-ep7uiCAxWlQ_EDHf96BEAQ6AF6BAgJEAI#v=onepage&q=reds%20attempt&f=false)
(29.11.2023)

Reps From 31 Countries... 1967 Reps From 31 Countries To Judge Polish Fest. *Billboard*, 57.
https://books.google.bg/books?id=9ykEAAAAMBAJ&pg=PA57&dq=Billboard+1967+19+august+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiH0NCSt-mCAxVOa_EDHRX7AxoQ6AF6BAgLEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2019%20august%20sopot&f=false (29.11.2023)

Romania Buys 1964 Romania Buys. *Billboard*, 16 May, 45.
<https://books.google.bg/books?id=IUUEAAAAMBAJ&pg=PA45&dq=the+Billboard+romania+buys&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjw39LL9uiCAxVdVfEDHegnAEgQ6AF6BAgNEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Russians Sign... 1974 Russians Sign 400 Accords. *Billboard*, 30 November, 1, 43.
<https://books.google.bg/books?id=ewkEAAAAMBAJ&pg=PA1&dq=Billboard+1974+30+november+moscow&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjx89L7veyCAxXfSPEDHW4jAhgQ6AF6BAgIEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Schuegraf, Ursula 1968 From the Music Capital of the World. *Billboard*, 4 May, 52.
https://books.google.bg/books?id=qggEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA52&dq=Billboard+1968+gott+tausend+fenster&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjcnNirjuqCAxVMZ_EDHaEICqcQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Song Contest Is... 1971 Song Contest Is Without 1st Prize Winner. *Billboard*, 10 July, 42.
https://books.google.bg/books?id=tggEAAAAMBAJ&pg=PA42-IA20&dq=Billboard+1971+10+july+brijag&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwig2tuWuumCAxU3Z_EDHSwsAUwQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q=Billboard%201971%2010%20july%20brijag&f=false (29.11.2023)

Steinman, Sam'l 1963 Special Promos For Colpix Disks. *Billboard*, 18 May, 44.
https://books.google.bg/books?id=ZwsEAAAAMBAJ&pg=PA44&dq=Billboard+1963+18+may+bulgaria&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwigi7CzkuqCAxUsW_EDHcqHC7EQ6AF6BAgMEAI#v=onepage&q=Billboard%201963%2018%20may%20bulgaria&f=false (29.11.2023)

Ursulescu, Octavian 1977 From the Music Capital of the World – Bucharest. *Billboard*, 3 December, 62.
<https://books.google.bg/books?id=QkUEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA62&dq=Billboard+1977+bucharest&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwikgYWB0OyCAxX5SPEDHXZ3BQkQ6AF6BAgLEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Ursulescu, Octavian 1979 Romanian Demand For Disks Outstrips Production Capacity. In *Billboard*, 24 February, 76.
<https://books.google.bg/books?id=JyUEAAAAMBAJ&pg=PT69&dq=Billboard+1979+Romanian+Demand&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjGutjSwuyCAxV3SvEDHUb4DCYQ6AF6BAgKEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Volcic, Mitja 1981 'Fat' Years Said Over In Yugoslav Market. *Billboard*, 12 December, 51.
<https://books.google.bg/books?id=uiQEAAAAMBAJ&pg=PT49&dq=Billboard+1981+yugoslav&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj0gquaxOyCAxU3VPEDHSfaB9oQ6AF6BAgFEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Vox Jox 1966 Vox Jox. *Billboard*, 12 November, 44.
https://books.google.bg/books?id=iiIEAAAAMBAJ&pg=PA44&dq=Billboard+1966+12+november+r+RFE&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj6u9rksemCAxVhQ_EDHaK5CkQQ6AF6BAgFEAI#v=onepage&q=Billboard%201966%2012%20november%20RFE&f=false (29.11.2023)

Waschko, Roman 1967 (1) Warsaw Jazz Jamboree Is Termed Swingiest Ever. *Billboard*, 4 November, 60.
<https://books.google.bg/books?id=TSgEAAAAMBAJ&pg=PA60&dq=Billboard+1967+4+november+jamboree&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj66vvo8OmCAxV6VPEDHUoGCkYQ6AF6BAgJEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Waschko, Roman 1967 (2) From the Music Capital of the World. *Billboard*, 14 October, 67.
<https://books.google.bg/books?id=qjIEAAAAMBAJ&pg=PA67&dq=Billboard+1967+14+october+warsaw&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwi1wKSkuiqCAxUORvEDHYm0AHMQ6AF6BAgGEAI#v=onepage&q=Billboard%201967%2014%20october%20warsaw&f=false> (29.11.2023)

Waschko, Roman 1972 From the Music Capital of the World – Warsaw. *Billboard*, 3 June, 48.
<https://books.google.bg/books?id=8ycEAAAAMBAJ&pg=PA48&dq=Billboard+1972+magomajew&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj02brVzuyCAxWPbPEDHY3aCFgQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q=Billboard%201972%20magomajew&f=false> (29.11.2023)

Waschko, Roman 1973 Sopot Fest Establishes New Format, Includes Disks. *Billboard*, 15 September, 1, 42.
<https://books.google.bg/books?id=CQkEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA42&dq=Billboard+1973+15+september+sopot&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjSndvig-qCAxUwRvEDHScKCHYQ6AF6BAgMEAI#v=onepage&q=Billboard%201973%2015%20september%20sopot&f=false> (29.11.2023)

Waschko, Roman 1977 Czech Is Winner At Sopot. *Billboard*, 12 November, 96.
https://books.google.bg/books?id=N0UEAAAAMBAJ&pg=PA96&dq=Billboard+1977+sopot+von drackova&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiM_OqIxemCAxWvR_EDHb8GBtwQ6AF6BAgHEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Western Music At Peak... 1965 Western Music At Peak Behind Iron Curtain. *Billboard*, 27 February, 3.
<https://books.google.bg/books?id=1CgEAAAAMBAJ&printsec=frontcover&dq=Billboard+1965+27+february&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjv3ujjmOmCAxUgSvEDHeYyBsIQ6AF6BAgMEAI#v=onepage&q=Billboard%201965%2027%20february&f=false> (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1971 From the Music Capital of the World – Leningrad. *Billboard*, 4 September, 42.
<https://books.google.bg/books?id=wggEAAAAMBAJ&pg=PA42&dq=Billboard+1971+4+septemb>

[er+leningrad&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwirqofMzeyCAxVPcvEDHaUxCQ8Q6AF6BAGNEAI#v=onepage&q&f=false](https://books.google.bg/books?id=er+leningrad&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwirqofMzeyCAxVPcvEDHaUxCQ8Q6AF6BAGNEAI#v=onepage&q&f=false) (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1972 From the Music Capital of the World. *Billboard*, 12 August, 52.
<https://books.google.bg/books?id=eygEAAAAMBAJ&pg=PA52&dq=Billboard+1972+12+august+sokolniki&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj0hYvztOyCAxUMRvEDHZjuD4gQ6AF6BAGHEAI#v=onepage&q=Billboard%201972%2012%20august%20sokolniki&f=false> (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1973 Melodiya to Strike New Policy Note; 78's Out by '75. *Billboard*, 17 February, 1, 50.
https://books.google.bg/books?id=QEUEAAAAMBAJ&pg=PA1&dq=Billboard+1973+17+february+melodiya&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjRzZ7EuOyCAxUaSfEDHaA_BBUQ6AF6BAGPEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1978 From the Music Capital of the World – Moscow. *Billboard*, 1 July, 82.
<https://books.google.bg/books?id=9CQEAAAAMBAJ&pg=PT93&dq=Billboard+1978+1+july+moscov&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiW866xz-yCAxVNRvEDHZEMDQ4Q6AF6BAGEEAI#v=onepage&q=Billboard%201978%201%20july%20moscow&f=false> (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1982 (1) Melodiya Increasing International Trade. *Billboard*, 22 May, 60.
<https://books.google.bg/books?id=-SMEAAAAMBAJ&pg=PT46&dq=Billboard+1982+melodiya+increasing&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwjHo5DSxeyCAxV7QvEDHV6FC2MQ6AF6BAGOEAI#v=onepage&q&f=false> (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim 1982 (2) Bulgarian Disco Growth Spurs Nat'l Conference. *Billboard*, 13 March, 39.
https://books.google.bg/books?id=n0UEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA39&dq=Billboard+1982+Bulgarian+Disco+Growth&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwj9cnIyuyCAxXYS_EDHbbyBa0Q6AF6BAGGEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

Yurchenkov, Vadim; Doruzka, Lubomir 1970 From the Music Capital of the World – Leningrad/Prague. *Billboard*, 19 December, 59.
https://books.google.bg/books?id=mSkEAAAAMBAJ&pg=RA1-PA59&dq=Billboard+1970+19+december+czechoslovakia&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwiAgqfknEqCAxUaX_EDHc9-CxAQ6AF6BAGGEAI#v=onepage&q&f=false (29.11.2023)

ДА БЪДЕШ ИНФЛУЕНСЪР: ЦЕЛИ, ТРУДНОСТИ И ЕМОЦИИ

Бистра Драгойкова

докторант в катедра Етнология,

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ гр. Пловдив

Резюме: Социалните мрежи: средство за споделяне на съдържание, взаимодействие с членове на семейството, приятели, колеги, развиване на бизнес, популяризиране на каузи и теми, място за създаване и споделяне. Сред множеството онлайн потребители съществуват такива, чието съдържание оказва влияние върху нагласите на аудиторията им чрез видеосъдържание, блогове, постове и въобще използване на всякакви публикации в онлайн платформите – инфлуенсъри. Дейността им изисква иновативни практики и стратегии, които да гарантират постоянен успех във вечно променящата се онлайн среда. Шансът за постигане на професионалните им стремежи е толкова по-голям, колкото по-усъвършенствана е способността им да ангажират аудиторията: нелек път, свързан с целеустременост, емоции и трудности. В настоящата статия изследвам именно това докато споделям два случая от теренната ми работа, в които, в период от една година (септември 2022 – август 2023 г.), следя, интервюирам/взаимодействам с и наблюдавам съдържанието на двама младежи, свързани с представата за инфлуенсър – Чефо и Зиад. Първият е дългогодишен професионален създател на съдържание, гледано милиони пъти в платформата Ютуб, поддържа активен профил в Инстаграм, участва в телевизионни предавания, изразява активно гражданска и политическа позиция и в процеса на работата си използва практики и стратегии, чрез които успява да ангажира аудиторията си с неща, интересни и важни за самия него; вторият е аматьор с амбиция да монетизира онлайн интересите си и да превърне хобито си в професия, създавайки видеосъдържание в Ютуб.

Ключови думи: социална мрежа, стратегии, влияние, инфлуенсър, монетизация

Bistra Dragoykova–

PhD student at the Paisii Hilendarski University of Plovdiv, department of Ethnology

"Being an Influencer: Goals, Difficulties, and Emotions"

Abstract: Social media platforms: “places” to share content, interact with family members, friends, colleagues, grow a business, discuss causes and topics, create and share. Among the many online users there are those whose content has the power to influence the audience - influencers. Their business requires innovative practices and strategies to ensure success in the ever-changing online environment. The chance of achieving their professional aspirations is greater the more refined their ability to engage the audience: a difficult path associated with determination, emotions and difficulties. In the present article, I explore just that as I share two cases from my fieldwork in which, over a period of one year (September 2022 – August 2023), I followed, interviewed/interacted with, and observed the content of two young people related to the notion for influencer – Chefo and Ziad. The first one is a long-time professional creator, whose online content has millions of views on YouTube; he maintains a profile on Instagram, participates in television shows, actively expresses his civil and political position, and in the process of his work uses practices and strategies through which he manages to engage his audience with things interesting and important to himself. The former is an amateur with an ambition to monetize his online interests and turn his hobby into a profession creating YouTube content.

Keywords: social network, strategies, influence, influencer, monetization

Ако през миналия век Маршал Маклуън (Marshall McLuhan) определи медиите като технологични разширения на човечеството, то в наши дни някои технологични инструменти, като смартфоните, са престанали да бъдат просто разширения, за да се превърнат в технологични протези, които се приемат като втора природа, доколкото те са постоянно свързани с нас и така изглежда, че служат като допълнителни части на тялото, позволявайки на индивида социална свързаност, която е както постоянна, така и мигновена (Wu 2016). Новите технологии превръщат влиянието в разменна монета, но те са просто инструменти и изискват наличието на потребители, чието поведение променя динамиката на генериране на информационен поток и формиране на мнение (Fernández 2022: 80-82).

Свидетели сме и преживяваме бързия възход и растеж на социалните мрежи и в резултат на това медийният пейзаж се трансформира. Засега социалните онлайн медии и традиционните такива частично се припокриват, допълват и заместват. Едно ранно изследване сочи, че социалните мрежи могат да бъдат по-опростени и по-малко критични към нови явления (Laurell and Sandström 2018), но като цяло са необходими повече знания относно разликите между тези две форми на медии (Johnson and Sandström 2022: 8). Дигитализацията и растежът на тези комуникационни канали доведе до възход на инфлуенсърите, инфлуенсър маркетинга и свързания с тях феномен на знаменитост в социалните мрежи, т.нар. Instafamous¹ (Khamis et al. 2016). Навигирането в и разбирането на новата ера на дигиталността може да бъде трудна задача, но възходът на цифрови и компютърни методи, които улесняват широкомащабното събиране и автоматичния анализ на данни (Flaounas, Ilias, Omar et al. 2013), отварят нови възможности за изучаване на мрежите. Тези методи могат да бъдат класифицирани като дигитални именно защото имат способността да уловят развитието, като едновременно се доближават до разбирането на мрежата като набор от данни (Rogers 2015). (Johnson and Sandström 2022: 5).

Социалните мрежи предоставят възможност за използване на богато медийно съдържание, като видеоклипове, лесно създаване, качване и споделяне с по-голяма аудитория (Koivisto & Mattila 2018). Тъй като платформите се превърнаха в основен комуникационен канал, съдържанието, създадено и разпространено чрез тези канали, стана по-повсеместно и хората се възползват от възможността да продават своите знания за нишови продукти, което в крайна сметка доведе до маркетинг на влиянието. Компютърно опосредстваната среда осигурява много преки пътища на тези потребители, които искат гласът им да бъде чул в голям мащаб. В допълнение към

¹ Човек, популярен в Инстаграм; източник: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Instafamous>

лесното свързване с останалите, обратната връзка се случва в реално време, което позволява на хората да подобрят бъдещите си стратегии (Subramani & Rajagopalan 2003). Тези характеристики имат способността да засилят обхвата и влиянието на хората, които са добре свързани с голям брой последователи в социалните медии, правейки инфлуенсърите по-убедителни (Chan-Olmsted and Kim 2022:105).

Привидно лесният процес на създаване на съдържание насърчава мнозина да изберат именно този метод и използването на различни платформи, когато става въпрос за разпространение. Това е препратка към генерираното от потребителите съдържание (user-generated content или UGC), с различните му создатели, които носят и различни наименования: влогъри, стриймъри, ютубъри, инфлуенсъри, инстаграмъри, геймплейъри, тиктокъри и т.н. Всеки от тях има своя собствена мотивация: алтруизъм, забавление, търсене на социално признание или възможност за печелене на пари. Те се възползват от платформи като Ютуб, Инстаграм, Фейсбук, Туич, Снапчат, Туитър, Тикток, за да споделят съдържание и, в случая на някои от тях, да постигнат търговска стойност за даден продукт, като монетизират² връзката, която са установили със своите последователи или абонати. В допълнение, този феномен на културно творчество често върви ръка за ръка със значителна доза предприемачество, иновации, креативност и находчиво управление, които от своя страна насърчават и дори заставят т.нар. *традиционни* медии да се „обновят“ (Álvarez-Monzoncillo and Santín 2022: 19-20). В Интернет професионалното съдържание обитава дигиталното пространство наред с аматьорското. Това е ключовият елемент на промяната в комуникацията през този век: потребителите могат да създават собствено съдържание и да го разпространяват свободно в платформите, като това им дава значителна видимост – такава, каквато в миналото е била немислима (Álvarez-Monzoncillo 2022: 1).

В обсега на настоящият текст попадат именно този активен тип потребители и техните истории, цели, трудности и емоции. С цел да изследвам тези явления, заедно с прегледа на академичната литература, споделям и два случая от теренната ми работа: Чефо и Зиад. Поради спецификата на темата съм предпочела подход, при който изложението на теренния материал върви паралелно с анализа, тъй като така виждам възможност теренът в един смисъл да се „самоопише“ и да послужи като илюстрация. Тук бих искала да поясня, че в социалната антропология концепцията за дигитален терен се отнася до виртуалната среда, в която се провеждат социални взаимодействия,

² Получаване на приходи от нещо, което иначе не би генерирало печалба; източник: <https://www.dictionary.com/browse/monetization#>

опосредствани чрез дигитални технологии; *там*, където хората комуникират, споделят идеи и участват в различни дейности. Изучаването на този терен включва проучване на начините, по които в тези виртуални пространства се оформя социалното поведение, формират се идентичност и културни практики. Именно затова ще започна с кратко представяне на събеседниците ми, а сетне и на онлайн пространството, което те обитават, а именно – платформите които (най-вече) използват.

Стефан Попов, по-познат в социалните мрежи като Чефо, е, според Уикипедия, български актьор и влогър³, а аз бих добавила и професионален ютубър и инфлуенсър, който през 2023г. участва и в телевизионния формат „Сървайвър“. Контакт с него осъществих чрез Инстаграм, като той откликна веднага на молбата ми да го включа изследването, но ме предупреди изрично, че времето му е много ограничено, което бе и очаквано. През последната година съдържанието му преминава през постепенна метаморфоза от ежедневно и шеговито, към политически ангажирано. Ютуб каналът му има 164 хиляди абонати и 420 видеоклипа (към 10.02.2024 г.), а профилът му в Инстаграм: 41.3 хиляди последователи. Отскоро има и канал в Телеграм.

Зиад Джарар е (вече бивш) ученик от Хуманитарната гимназия⁴ в град Пловдив между 2018 и 2023 г., който има амбицията да създаде успешен Ютуб канал и да се занимава с него професионално, но към настоящия момент (август 2023 г.) е все още любител и начинаещ. Съдържанието му е свързано с неговите хобита: търговия и обмен на криптовалюти онлайн. Към 10.02.2024 г. каналът му има 490 абонати и 27 видеоклипа. Не използва професионално Инстаграм. В Телеграм търси групи, в които да се включи, за да популяризира видеата си.

Платформи. Всяка социална медийна платформа предлага различно преживяване, следователно различни ползи за своите потребители. Тъй като потребителското изживяване е основният двигател на социалните медии, от решаващо значение за компаниите, които разработват онлайн платформи, е да продължат да подобряват и разширяват своите платформи, за да задоволят мотивацията за използване на хората. Въпреки разликата в изживяването при ползване, удовлетвореността на потребителите, постигната от социалните медийни платформи, изглежда стабилна. Мотивацията на ползвателите варира от формиране, поддържане и организиране на социални връзки до активно представяне на тяхната идентичност (Chi 2011). Това означава, че независимо от вида на платформата,

³ Източник: https://bg.wikipedia.org/wiki/Стефан_Попов_–_Чефо

⁴ Където работя от 2014г. до момента

основните причини и мотиви за това защо хората използват социалните медии остават относително постоянни. Онлайн платформите се определят от техните функции за свързаност и интерактивност, които дават на потребителите нов формат за комуникация помежду им и в резултат на това създават „сфера на влияние“, която поставя социалните взаимоотношения в основата си (Hanna et al. 2011). Тази сфера, предоставена от социалните медии, според Ханна и др. (Hanna et al. (2011), е ориентирана към потребителя и е фокусирана върху диалога (Chan-Olmsted and Kim 2022:106).

Три са платформите, върху които фокусирам вниманието си в настоящия текст: Ютуб, Инстаграм и Телеграм. Причината е, че те са предпочитани от събеседниците ми в изследването. Тъй като преживяването във всяка платформа е уникално, от гледна точка на инфлуенсърите не всички социални мрежи са еднакво ефективни по отношение на постигането на целите. Поради тази причина има автори (Voorveld et al. 2018), които заявяват, че концепцията за социалните мрежи е твърде широка, за да бъде изследвана без различия, тъй като всяко приложение има свой профил (Álvarez-Monzoncillo and Santín 2022: 27).

Ютуб е платформа, чийто обхват е толкова широк, че би било трудно да се улови същността ѝ в един абзац, но това, което създава веднага впечатление е, че предлага на потребителите си инструменти за качване на видеа и възможност за коментиране на съществуващите видеоклипове. Освен това може да се използва като дигитално видео хранилище, но в никакъв случай не е само това. Споменавам, че Ютуб е нещо повече от хранилище за създадено от потребителя видео, защото голяма част от архива на платформата се състои от видео (и аудио) материали, създадени първоначално в други медийни контексти: телевизия, кино, театър и радио (Tolson 2010). В този смисъл може да се възприеме и като своеобразен музей на историята на електронните медии. Някои критици използват термина „пост-телевизия“ за описание на Ютуб (Lister et al 2009), макар че това е доста свободно определение, а други дори използват платформата като синоним на нови медии като цяло (Giles 2018: 109). Като се има предвид опцията за монетизация на съдържанието⁵, което дава възможност за превръщане на *ютубърството* в платена професия, то не е изненадващо, че и двамата ми събеседници в това изследване имат свой Ютуб канал.

Инстаграм се откроява като платформа, съставена от лични портрети (image-based) и Том Маскио подчертава, че потребителите прекарват голяма част от времето си, „четейки“ изображенията, които виждат и осмисляйки собствения си живот и този на другите. Смесването на синхронизирани изображения, текст и музика е творческо

⁵ Възможност за генериране на приходи от Ютуб: <https://support.google.com/youtube/answer/1311392?hl=bg>

начинание, създаващо нови възприятия за начина, по който общуваме, за това кои сме и какво ценим (Maschio 2022: 51-52). Потребителите често създават естетически приятен дизайн както за да направят страницата си (във Фейсбук – „стена“) по-привлекателна за самите тях като място за обитаване (в дигитален смисъл), така и по-приканваща за другите да дойдат и да посетят (Maschio 2022: 51-52). Те търсят в различни платформи изображения, които да аранжират, възпроизведат, използват частично и т.н. и представят онлайн. Компиляцията от изображения на човек разказва история за живота му, за нещата, които той/тя/те счита/т за важни, за собствения Аз-образ, обикновено идеализиран, силно редактиран или „филтриран“ (Maschio 2022: 51-52). Но тук искам да отбележа, че ако първоначалната версия на Инстаграм беше изцяло базирана на фотография и изображения, то последвалото (от юни 2018г.) включване на IGTV⁶, възможността за качване на кратки видеа (reels) и сторита (live stories), медията даде възможност на съдържанието да бъде по-динамично.

Telegram е облачно базирано мобилно и настолно приложение за съобщения с фокус върху сигурността и скоростта⁷. То действа като платформа за обмен на съобщения, в която могат да се създават групи с голям брой членове.

Присъствието на даден потребител не може да бъде „заклучено“ само в една платформа. Цялостната концепция за хибридно присъствие (Fernández Peña et al. 2011; Fernández Peña 2016: 192–193) интегрира всички дигитални присъствия на дадено лице: уебсайт, канал в Ютуб и акаунти във Фейсбук, Инстаграм, Туитър, Тикток и прочее. По този начин идеята за използване на множество платформи е системна, холистична, интегрална визия. Публикациите във Фейсбук или Инстаграм не могат да се разглеждат изолирано или отделно. Вместо това трябва да се вземе предвид цялото присъствие на индивида в социалните медии, като се търси взаимно допълване и обратна връзка между тях. Това води до специализация в един тип съдържание и един вид аудитория в различните социални медийни платформи, а след това насочва трафик към други, например от Инстаграм към Ютуб. При професионалистите (каквото е Чефо) можем да видим, че няма припокривания; умишлено е създадена стратегия, която преследва взаимно допълване, като се има предвид, че всяка платформа за социални медии има своя собствена аудитория и собствена специфика по отношение на комуникативните характеристики (Quesenberry 2019). Връзките между профилите в социалните медии и уебсайтовете също присъстват в тази визия (Fernández Peña et al. 2022: 151).

⁶ От англ. съкратено от Instagram TV – самостоятелен софтуер, който позволява да се качват по-дълги видеа с високо качество; прекратен през 2022г; източник: <https://en.wikipedia.org/wiki/IGTV>

⁷ Източник: <https://telegram.org/apps>

Тази концепция се нарича *платформизация*. Това, според Ниеборг и Поелл, е „навлизането на икономически и структурни разширения на онлайн платформи в мрежата, засягащи създаването, разпространението и движението на културно съдържание“ (Nieborg and Poell 2018: 4275). Както отбелязва Гиллеспи (Gillespie 2010), платформите се намират в пресечната точка на търговията, законовата регулация, технологиите и потребителите, където често фокусът върху потребителите е определен от другите аспекти на търговско ориентирани доставчици на платформи. Арриагада и Ибаньез (Arriagada и Ibáñez 2020) отбелязват, че тези смущения в платформата за създателите на съдържание могат да бъдат определени по три начина: комуникативни стилове, времево ускорение и преговори с други участници в мрежата. Те заключават, че създателите на съдържание непрекъснато адаптират своите практики, за да се приспособят към тези комерсиално развиващи се системи в платформите. Активните потребители, работещи в тази среда, на свой ред са свикнали с тези видове практики за платформизация, които неволно насочват съдържанието, което първите създават, и произтичащата от това видимост и консумация на съдържание. Три са основните групи заинтересовани страни, участващи в синхронно производство на съдържание и игра на видимост: аудиторията, платформата и съзателят на съдържание. В рамките на настоящия момент на платформизация, ако при някоя от тези страни настъпи промяна, то другите две също се изменят така, че да се приспособят към промяната в подходите за създаване на съдържание (Hutchinson and Dwyer 2022: 126). Но да се върнем малко назад и да опитаме да вникнем същността на понятието *инфлуенсър* и статуса, който то носи.

Инфлуенсъри. Знаменитостите в социалните медии обикновено се възприемат като различни от знаменитостите в реалния свят и могат да бъдат посочени като т.нар. *микро знаменитости* (Abidin 2016; Brown and Hayes 2008). Те могат да бъдат определени като „хора, които са изградили голяма мрежа от последователи и се считат за доверени създатели на вкусове в една или няколко ниши“ (De Veirman et al. 2016: 1). Тъй като тези знаменитости се интерпретират като по-реални и достъпни от конвенционалните такива, потребителите са склонни да се идентифицират повече с тях и да ги имитират в по-голяма степен (Tran and Strutton 2014). Литературата, която описва разпространението и възприемането на иновации, подчертава важната роля, която лидерите на мнение играят при въвеждането на нови продукти, поведения и услуги (Rogers 2010). Лидерът на мнение може да бъде определен като актьор, който другите в социалната система слушат и следват. Затова и много маркетингови дейности, най-вече рекламата, циркулират около централната роля на инфлуенсърите в процеса на убеждаване. Тези онлайн лица почти по дефиниция могат да бъдат концептуализирани

като форма на лидери на мнение. С голяма база от последователи, те получават висок статус, превръщат се във вид полу-знаменитости, които могат да въведат нови продукти или тенденции и да достигнат до по-широка аудитория (Johnson and Sandström 2022: 6). Именно тази страна на инфлуенсърството е съставката, която прави възможно превръщането на онлайн дейността в платена професия.

Монетизация. Инфлуенсърите най-често имат два източника на парични приходи, а именно: от самата платформа и от спонсорство (бренд или компания, която работи заедно с инфлуенсъра, за да разпространява рекламни послания). Съзателят на съдържание прави мултимедиен продукт (например видео в Ютуб или изображение с текст в Инстаграм) и се надява да насочи вниманието на купувачите (т.е. аудиторията). Следва да се прави разлика между действителното внимание (т.е. броя на гледанията на едно видео или изображение на инфлуенсъра) и очакваното внимание (т.е. броя на последователите на инфлуенсъра в платформата).

Първият поток от приходи за даден инфлуенсър идва от платформите, които от своя страна се финансират от техните рекламодатели. Колкото повече реално внимание генерира дадено съдържание, толкова повече пари ще направи инфлуенсърът. Например, един от начините за монетизация в Ютуб е да се плаща на клик⁸ в зависимост от броя на гледанията на видеоклипа, като броят на последователите и съдържанието на видеоклипа са без значение. Затова в случая купувачите „плащат“ с реалното си гледане на видеото на инфлуенсъра (и рекламните видеа в него) (Stock 2020: 10). Тази стратегия използват и Чефо, и Зиад. При втория вариант за приходи, който, както споменах идва от компании, които си сътрудничат с инфлуенсъра, независимо от платформата, сътрудничеството обикновено се урежда с договор, а размерът на плащането зависи от броя на последователите на инфлуенсъра, т.е. от очакваното внимание (Stock 2020: 10). За втория тип приход се иска определено време, за да бъде забелязан съзателят на съдържание от рекламодаателя. Чефо често създава съдържание под формата на видеа и/или постове/сторита/снимки, което е спонсорирано, като последно си партнира с Редбул и Мента Пещера⁹, докато Зиад няма спонсори, а печели само от гледанията в Ютуб. Но печалбите не идват при всеки – необходима е стратегия при изграждане на онлайн образ.

Идентичност. Предишни изследвания и концептуални разработки посочват, че идентичността се осъществява в специфичен контекст. Уотсън (2008) прави разлика

⁸Източник:https://support.google.com/youtube/answer/72857?hl=en&ref_topic=9257989&sjid=1285168636436884709-EU

⁹Източник: <https://www.instagram.com/reel/CwXltHDNi1z/>

между вътрешна идентичност и външни социални идентичности, където вторите са връзка между това, което е социално приемливо и това, което е вътрешно желано за нечия идентичност. Ето защо организациите влияят върху формирането на идентичност на своите членове, тъй като функционират като контекст (Watson 2008). Това предполага, че организационната среда на социалните платформи предоставя ресурси и структури, с и в които да се изгради личностна идентичност. Това формиране и реформиране се случва чрез всякакви социални нагласи и житейски събития (Nielsen, Norlyk & Christensen 2018) и е обект на непрекъсната преоценка, трудности, саморефлексия и управление на конфликтите (Beech, et al. 2012; Sveningsson & Alvesson 2003; Horst&Brouwers 2022: 186).

Формирането на идентичност в творческата индустрия е силно свързано със страст и стремеж личността да прави това, което ѝ харесва (Bhansing et al. 2018). Страстта може да се определи като интензивни положителни чувства, които настъпват при ангажиране със смислени роли, тясно свързани с идентичността на инфлуенсърите (Cardon, Gregoire, Stevens & Patel 2013). Тя може да бъде повлияна от моделите за подражание, които заобикалят създателя на съдържание (Bhansing et al. 2018). При Зиад, например, основна роля за създаване на неговия канал в Ютуб е изиграл близък негов приятел¹⁰, който пръв (от двамата) създава канал в платформата и специално в нишата, в която се подвизава и Зиад – трейдинг и криптовалути¹¹. В по-широк план емоциите играят голяма роля в изработването на идентичност, като дават представа за развитието на целите и съдържанието на инфлуенсъра (Horst&Brouwers 2022), тъй като този процес по своята същност е емоционален труд (Winkler 2018).

Цели и съдържание.

Характерните особености на дадено съдържание съответстват на качеството или функциите му. Проучванията именуват различни категории, с които се характеризира, включително: свързано с маркетингови цели съдържание (Taiminen and Karjaluo 2017); информационно-фокусирано, емоционално-фокусирано и комерсиално съдържание (Tellis et al. 2019); предизвикващо емоции и съдържание за когнитивна обработка (Kanuri, Chen, and Sridhar 2018); информативно съдържание и съдържание за забавление (De Vries, Gensler, and Leeftang 2012; Meire et al. 2019; Wahid et al., 2022: 5).

Соколова и Кефи (Sokolova and Kefi 2020) описват това, което определя качеството на съдържанието, като *успеваемост* на посланието и *степен на полезност* според аудиторията. За да определят нивото на качествено съдържание, инфлуенсърите

¹⁰ Джарар, Зиад. Лично интервю (12.07.2023)

¹¹ Източник: <https://www.youtube.com/@buythedip3303/about>

обмислят дали съдържанието е структурирано така, че публиката да го разбере. Някои изследователи (напр. Casaló et al. 2020) предполагат, че представянето на съдържанието се възприема за качествено, когато се популяризира по естетически приятен, оригинален и чаровен начин, чрез снимки, видеоклипове или истории (Cho et al. 2022: 123). Такива се наблюдават много в Инстаграм канала на Чефо, където между кратките видеосегменти, препращащи към пълноразмерните му видеа в Ютуб (типичен пример за платформизация, както вече става дума), се забелязват добре аранжирани снимки с високо качество, на фона на природни и/или градски гледки, обикновено от пътуванията му в чужбина¹². Тези мултимедийни презентации са начинът, по който създателите на съдържание отговарят на и се адаптират към различните очаквания, нарастващи от взаимодействието им с последователи и рекламодатели (Glucksman 2017; van Driel and Dumitrica 2020). Но естетически издържаното съдържание не е достатъчно, за да подсигури кариера на инфлуенсър. Нужни са и подходящи качества.

Качества на инфлуенсърите.

Изследователите са установили, че надеждността, привлекателността, сходството и автентичността влияят върху успеха на инфлуенсъра в постигането на стратегически резултати (Baker & Rojek 2019; Daniel et al. 2018; Djafarova & Trofimenko 2019; Marôpo et al. 2020). Теорията за достоверността на източника, въведена от Оханиан (Ohanian 1991), е повторена в многобройни проучвания (Abdullah et al. 2020; Balaban & Mustătea 2019; Pick 2020). Тя постулира, че достоверността се измерва в три измерения – експертиза, привлекателност и надеждност.

Експертизата се измерва с това колко осведомен и/или опитен е инфлуенсърът по отношение на съответната ниша. В случая със Зиад, преди да направи видео, той проучва в дълбочина темата, за да може хем да изглежда компетентен, хем да може да отговаря на евентуални въпроси от последователите коректно¹³. Експертизата може да се определи и от степента на съгласуваност между образа на екрана и продуктите/услугите, които той/тя популяризира (Alotaibi et al. 2019). Ако продуктът не „приляга“ добре на лицето, аудиторията по-лесно прозира търговското намерение на посланието и ще може да счете инфлуенсъра за недостоверен източник (Breves et al. 2019; Martínez-López et al. 2020).

¹² Източник: <https://www.instagram.com/stefan.popov.chefo/>

¹³ Джарар, Зиад. Лично интервю (12.07.2023)

Привлекателността обхваща физическите черти (т.е. това, което се определя като красота) и социалната привлекателност (т.е. харесването и познаването на инфлуенсъра) (Choi & Lee 2019; Sokolova & Kefi 2020). И двете са положително свързани с доверието и дори намеренията за покупка, особено при инфлуенсърите с неголяма аудитория (Lou & Kim 2019) (Lou et al. 2022: 63). Снимките в Инстаграм канала на Чефо често показват физиката му, особено при спонсорирано съдържание.

Надеждността се отнася до почтеността на инфлуенсъра и се определя от това дали той/тя е предубеден/а и/или има скрити мотиви при популяризирането на определени продукти (Abdullah et al. 2020). Аудиториите често оценяват надеждността на лицето по неговия авторитет, обективност и опит (Martínez-López et al. 2020). Освен това публиката взима предвид споменаването, че съобщението е спонсорирано, за да определи дали има конфликт на интереси.

Въпреки че *сходството* не е посочено в оригиналната теория на Оханиан (Ohanian 1991), някои изследователи са посочват, че това е друг решаващ фактор, който влияе върху възприятието за достоверност. Сходството се отнася до степента на близост между инфлуенсърите и произхода, интересите, нагласите, социалния статус и начина на живот на техните последователи (Abdullah et al. 2020; Taillon et al. 2020). Учени предполагат, че сходството е това, което дава основата за започване на тенденция – последователите са по-склонни да мислят, че също се нуждаят от продукта/услугата, използвана от човек, който прилича на тях самите (Abdullah et al. 2020). Това явление може да се отдаде и на възприемането на инфлуенсъра като техен идеален образ за себе си (Liu et al. 2020) (Lou et al. 2022: 64). Обиковено това си проличава в обратната връзка, която създателите на съдържание получават под формата на коментари в социалните платформи.

Доверието в инфлуенсърите е определящ фактор за популярността и успеха им, тъй като към тях е насочено очакването, че ще съчувстват на своите последователи и че поведението им ще бъде етично когато информират или оценяват продуктите, които промотират, а няма да бъдат някой, който иска просто да припечели. В много случаи, например при електронните продукти, потребителите са повлияни при вземането на решения за покупка от експерт инфлуенсър повече, отколкото от привлекателна знаменитост (Trivedi & Sama 2020). Ефективността на инфлуенсърите зависи от тяхното ниво на съпричастност и ноу-хау (Álvarez-Monzoncillo and Santín 2022: 27).

Автентичността, по същество, означава да бъдеш верен на себе си. Това предполага придържане към идеалите, вярванията и, което е по-важно, към

идентичността (Kristinsson 2007). Човешкото поведение, ръководено от автентичност, поведение, което се придържа към принципите на личността, се счита за социално „добро“ поведение, докато несъответствието между себе си и поведението се счита за „лошо“ поведение. В този смисъл автентичното поведение предполага морално превъзходство над неавтентичното (Wilt et al. 2019). Положителните асоциации около автентичността са превърнали концепцията в основна ценност в съвременната западна онлайн култура (Kristinsson 2007; Chan-Olmsted and Kim 2022:107). Тя върви ръка за ръка с асоциирането на инфлуенсъра с истински приятел.

Приветливостта към аудиторията е способността да бъдеш любезен, приятелски настроен или достъпен. Според Каплан и Хенлайн (Kaplan and M. Haenlein 2010) инфлуенсърите използват социалните си мрежи, за да изразяват мнението си, да информират последователите си за своята дейност, да споделят своя опит и да изразяват своите интереси. В този смисъл те споделят и оформят своите истории в снимки и визуализации, които моментално привличат масовата публика и им помагат да постигнат слава (McQuarrie et al. 2013). За Руис-Гомес (Ruiz-Gomez 2019) такава дигитална популярност в социалните медии се формира чрез самобрандиране на индивида, чрез привличане на вниманието на конкретна публика и изграждане на функционални взаимоотношения с поддръжниците. Това става чрез обратна връзка (отговаряне на съобщения), самопровъзгласяване (напр. Зиад е самопровъзгласил се „печеливш трейдър“¹⁴). Наред с набелязването на целевата аудитория и темите, които да се популяризират, инфлуенсърите трябва да разбират как работи платформата, когато качват публикации (Cho and Son 2019). Ван Дайк и Поел (van Dijck and Poell 2013) твърдят, че социалните медии позволяват хората да се свързват естествено (т.е. чрез срещи, разговори и др.), като същевременно прокарват и възможността за „автоматизирана“ връзка с другите. Последното е явна или скрита връзка между потребители и продукти в дадена мрежа (Cho et al. 2022: 125). В разговори, Зиад често споменава, че прави „оптимизация“ на канала си, с цел да привлече целева аудитория¹⁵.

Трудности. Независимо професионалист или начинаещ, да бъдеш инфлуенсър е трудна работа, която включва много повече от просто правене на красиви снимки. Първо, може да отнеме много време на инфлуенсърите да стигнат до момента, в който започнат да изкарват някакви средства от труда си. Не е необичайно в индустрията на създателите на съдържание да отнема години, преди да могат да се изхранват от

¹⁴ От описание на Ютуб канала на Зиад „Buy the Dip”: от англ. „profitable trader”; източник: <https://www.youtube.com/@buythedip3303/about>

¹⁵ Джарар, Зиад. Лично интервю (12.07.2023)

професията си. Добиването на слава „за една нощ“¹⁶ може да се случи, особено в по-малки ниши и определени платформи¹⁷, но често такова очакване не е реалистично. Второ, в определен момент инфлуенсърите може вече да не са в състояние да правят всичко сами. Някои създатели на съдържание може да имат асистент, който да се грижи за планирането и уреждането на пътуванията, професионален фотограф или човек, който да обработва съдържанието им. Примери има и при Чефо, и при Зиад: Чефо има екип, който му помага за обработката на видеата, модерирването на канала му „Тука е така“ в Телеграм¹⁸, а при самостоятелно посещение в Гърция споделя, че е платил на някого да го снима¹⁹; на Зиад в правенето на видеа понякога му помага приятел²⁰. Когато броят на последователите стане много голям, инфлуенсърите обикновено наемат агенция, в която екип от мениджъри помага при сключването и договарянето на сделки (Haenlein et al. 2020). Въпреки това, дори и с екип, много задачи не могат да бъдат възложени на външни изпълнители. Най-важното е, че поддържането на връзка с последователите, като например отговаряне на коментари или съобщения или ангажиране с тяхното съдържание, следва да се прави от самата личност, а това може да отнеме няколко часа на ден. В един от дните в групата в Телеграм на Чефо „Тука е така“ е „подложена на...тролска атака“²¹, след което цял ден се занимава с инсталиране на чатботове и накрая изпрати гласово съобщение, в което обясни, че делегира на модераторите да следят за „атаки“, тъй като той няма да има време да създава видеа, ако се занимава лично с това²². Трето, инфлуенсърите трябва да са готови да споделят значителна част от личния си живот с външния свят. Те следва да решат дали искат (или въобще могат) да оставят част от личния си живот извън съдържанието, което правят и как техните домашни любимци, деца, партньор и семейство могат и не могат да бъдат включени. Готовността да станат по тъмно, за да заснемат селфи на плажа при изгрев слънце или някаква забележителност без тълпи от хора, може да направи ваканцията да изглежда повече като работа, отколкото като почивка. Някои изследователи (Haenlein et al. 2020) посочват, че повечето кандидат-инфлуенсъри отпадат, дори след като са създали своя аудитория, именно поради значителната ангажираност и време, което е необходимо за растеж и поддържане на общност от последователи (Haenlein et al. 2020: 18). Зиад

¹⁶ От англ. overnight

¹⁷ например Тикток, заради начина, по който работи алгоритъмът: виж Haenlein et al., (2020), стр. 23-24

¹⁸ От 28.08.2023г. аз съм доброволец-модератор в споменатия канал в Телеграм: <https://t.me/chefo681>

¹⁹ Източник: https://www.instagram.com/p/Clyxbj3N2Tg/?img_index=1

²⁰ Джарар, Зиад. Лично интервю (12.07.2023)

²¹ Описание от пост на Чефо във Фейсбук; източник:

<https://www.facebook.com/stefan.popov/posts/pfbid02DGAkX4w13tucCb1JFz4eJc3JwmjNPSPDF44EnEkW1z2SovQo1D4aFEqPmmegPCrR6l>

²² Попов, Стефан. Гласово съобщение в Телеграм. Личен архив (28.08.2023)

споделя, че е непостоянен в качванията на видеа. Действително при него се наблюдават периоди на качване на материал, редуващи се от дълги периоди на застой: каналът му е създаден през 2021 г., видеа започва да качва през лятото на 2022 г., след което представя поради изчерпване на темите²³ за (почти) година, възобновява дейността си през юни 2023 г., след което отново прекратява качванията през август същата година. При разговори споделя, че е *непостоянен, тъй като бързо си казва, че нещо няма особен резултат, понеже няма реална представа за времето*²⁴.

Адаптация. Според Алварез-Монзонсилло и Сантин (Álvarez-Monzoncillo and Santín 2022) малко любители потребители, които публикуват съдържание в мрежите, успяват да станат професионалисти и да си изкарват прехраната. Част от тях монетизират личния си живот, а последователи и брандовете, които ги спонсорират, се превръщат в своеобразен „началник“ и така, ако нещата не се получат, от тях изисква навременна промяна. Например, когато съдържанието, създадено от даден ютубър се демонетизира, той/тя трябва да го редактира по такъв начин, че да се адаптира към стратегията на алгоритъма и в крайна сметка да се възстановят доходите. Много често тази ситуация може да доведе до конфликт между двете страни (в случай, че има рекламодател) – тази на създателя и тази на изискващия дадено съдържание (Caplan & Gillespie 2020). В такъв спор в Ютуб, платформата се явява своеобразен „законодател, съдия и изпълнителна власт“ (Korpf 2020: 1). Активните потребители, поради една или друга причина, се оказват в неизгодна позиция и трябва да насочат своята креативност и преосмислят производството на съдържание, за да бъдат в съответствие с принципите на платформите (Álvarez-Monzoncillo and Santín 2022: 31). В този смисъл, част от инфлуенсърите се опитват да интерпретират алгоритъма на предпочитаната от тях социална мрежа и чрез „хитри“ практики, да влияят на платформите по такъв начин, че да имат определено място за маневриране „изигравайки системата“ (Cotter 2019).

Мимолетност и кенсъл-култура. Тъй като съвременните младежи израстват със социалните мрежи, техните миогледи са силно засегнати от взаимодействия и наблюдения от тези платформи (Bond 2016; Garwol 2020; Martínez & Olsson 2019; van Eldik et al. 2019). Понякога може да изглежда, че критериите за присъединяване към статуса на знаменитост са понижени, тъй като „обикновеният“ човек има пряк достъп до обществеността през смартфона си и може да събере гледаемост и да стане бързо „видим“, използвайки различни стратегии (Deller & Murphy 2020; Velasco 2021). И ако в миналото знаменитости са публични личности с „признат талант, постижение или

²³ Негови думи от гласово съобщение в Месинджър. Личен архив (31.08.2023)

²⁴ Негови думи от гласово съобщение в Месинджър. Личен архив (31.08.2023)

умение“ (Baker & Rojek 2019: 393), като политици, спортисти или артисти, то днес на този статут се радват инфлуенсърите (Baker & Rojek 2019). Тези занижени критерии за присъединяване вървят и с по-бързо отпадане, с помощта на т.нар. кенсъл-култура²⁵, при която хората, които правят постове, нарушаващи правилата за социална приемливост, биват бойкотирани чрез „публично засрамване, премахване от социалните платформи или искане да бъдат уволнени“ (Velasco 2021: 3). Тежестта на влиянието на публичното отхвърляне на такива фигури предполага, че знаменитостта на известните личности е по-непостоянна от преди (Lou et al. 2022: 67).

Недобър подбор на партньорства. Според Haenlein et al. (2020) често срещан проблем е, че след като станат известни, някои инфлуенсъри започват да си партнират с твърде много или недобре подбрани компании и брандове – понякога от вълнение, че са ги забелязали. Алтернативно, те интегрират тези марки слабо в цялостната си емисия. Дори когато фокусът пада върху сътрудничеството с автентично, истинско и уникално съдържание, генерирането на високи нива на ангажираност и видимост става все по-голямо предизвикателство. Инстаграм и Тикток все повече се разчитат на алгоритми и изкуствен интелект, които решават кое съдържание потребителят вижда и кое остава на заден план (Haenlein et al. 2020: 19).

Емоции и „прегаряне“²⁶. Дори онези активни потребители, които са започнали кариерата си със страст и желание, понякога рискуват да загубят от поглед онова, което е от съществено значение. Това може да е в резултат на събития в личният им живот, житейски дилеми, непредвидени обстоятелства. В последния ни разговор Зиад обясни, че е изправен пред възможността да се премести в друго населено място, което го кара да преосмисли желания курс на професионално развитие²⁷. Освен това при работа в толкова динамична среда, каквата е онлайн пространството и безкрайните изисквания към създателите на съдържание, е възможно т.нар. „прегаряне“, което да доведе до липса на мотивация и изчерпване на идеи: нещо, което, както вече споменах, Зиад споделя, че е преживял през лятото на 2022 г. Не е за подценяване и емоционалното състояние на създателите на съдържание – прекалено бързата публичност може да доведе до чувство на уязвимост и тревожност; или обратното: недостатъчно бързото развитие може да породии стрес, чувство на провал. Зиад казва, че понякога попада в омагьосан кръг: именно защото не се

²⁵ От англ. cancel culture: форма на бойкот или отхвърляне от социални или професионални кръгове; източник: https://bg.wikipedia.org/wiki/Култура_на_отхвърляне.

²⁶ Състояние на липса на енергия, поради прекалено усилена работа; източник: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/burnout>

²⁷ Негови думи от гласово съобщение в Месинджър. Личен архив (31.08.2023).

чувства добре му липсва мотивация да качва видеа, а това, от своя страна, го кара да се чувства виновен и следователно – зле²⁸. Т.е. емоционалното състояние на създателя и неговата мотивация се оказват причината за успех или отпадане.

Творческата работа традиционно се счита за силно желана, тъй като дава множество възможности за дейност спрямо личния интерес. Днес, да бъдеш инфлуенсър, да имаш много последователи и да печелиш пари в някоя от платформите на социалните мрежи е „черешката на тортата“ за много хора. Визията за тази професия съчетава образа на модерния, способен, привлекателен, успял човек с аурата на свободата и ноу-хау. Темите на съдържанието, създадено от инфлуенсърите, са много и разнообразни. Концепцията за щастие и просперитет е представена чрез изображенията, видеа и дигитални продукти в платформите. Но зад привидно идеалния образ от екрана стои човек като нас, който е подвластен на емоции, гони своите цели, изпитва и превъзмогва трудности. Фигурата на инфлуенсъра е широко изследвана в полето на маркетинга и като своеобразен производител на съдържание, и като продукт на своето време и мрежата. Но това, което липсва, и което се надявам да подчертая с настоящия текст, е необходимостта от изследване на човешкия, социален аспект на инфлуенсърството в полето на социалната антропология. За да бъдеш инфлуенсър е нужно да си многолик: едновременно автентичен, но адаптивен; опитен, но новатор; надежден и приветлив; експертен, но грижовен; сходен, но оригинален, мотивиран и дисциплиниран. Лидерите на мнение, които добиват популярност знаят това и дори и посоката на дейността им или съдържанието, което създават да се променят, то има едно нещо, което остава константа: умението им да разкриват частица от себе си, да разказват своята история и да достигнат до аудиторията.

Цитирана литература:

Abdullah, T., Deraman, S. N. S., Zainuddin, S. A., Azmi, N. F., Abdullah, S. S., Anuar, N. I. M., Mohamad, S. R., Zulkiffli, W. F. W., Hashim, N. A. A. N., Abdullah, A. R., Rasdi, A. L. M. & Hasan, H. 2020. *Impact of social media influencer on Instagram user purchase intention towards the fashion products: The perspectives of students*. European Journal of Molecular and Clinical Medicine, 7(8), 2589–2598.

Abidin, C. 2016. *'Aren't these just young, rich women doing vain things online?' Influencer selfies as subversive frivolity*. Social Media + Society, 2(2), 1–17.

²⁸ Интерпретация на негови думи от гласово съобщение в Месинджър. Личен архив (31.08.2023)

Alotaibi, T. S., Alkathlan, A. A. & Alzeer, S. S. (2019). Instagram shopping in Saudi Arabia: What influences consumer trust and purchase decisions? *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 10(11), 605–613. <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2019.0101181>

Álvarez-Monzoncillo, J. M. 2022. *Introduction*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Álvarez-Monzoncillo, J. M., Santín, M. 2022. *The marketing of UGC, media industries and business influence. The Hydra of Lerna and the sword of Heracles*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Arriagada, A., & Ibáñez, F. (2020). “You Need At Least One Picture Daily, if Not, You’re Dead”: Content Creators and Platform Evolution in the Social Media Ecology. *Social Media + Society*. doi:10.1177/2056305120944624

Baker, S. A. & Rojek, C. 2019. *The Belle Gibson scandal: The rise of lifestyle gurus as micro-celebrities in low-trust societies*. *Journal of Sociology*, 56(3), 388–404. <https://doi.org/10.1177/1440783319846188>

Balaban, D. & Mustătea, M. 2019. *Users’ perspective on the credibility of social media influencers in Romania and Germany*. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 21(1), 31–46. <https://doi.org/10.21018/rjcpr.2019.1.269>

Beech, N., Gilmore, C., Cochrane, E., & Greig, G. 2012. *Identity work as a response to tensions: A re-narration in opera rehearsals*. *Scandinavian Journal of Management*, 28(1), 39–47. <https://doi.org/10.1016/j.scaman.2011.12.005>

Bhansing, P. V., Hitters, E., & Wijngaarden, Y. 2018. *Passion inspires: Motivations of creative entrepreneurs in creative business centres in the Netherlands*. *The Journal of Entrepreneurship*, 27(1), 1–24. <https://doi.org/10.1177/0971355717738589>

Bond, B. J. 2016. *Following your “friend”: Social media and the strength of adolescents’ parasocial relationships with media personae*. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(11), 656–660. <https://doi.org/10.1089/cyber.2016.0355>

Breves, P. L., Liebers, N., Abt, M. & Kunze, A. 2019. *The perceived fit between Instagram influencers and the endorsed brand: How influencer-brand fit affects source credibility and persuasive effectiveness*. *Journal of Advertising Research*, 59(4), 440–454. <https://doi.org/10.2501/JAR-2019-030>

Brown, D., and N. Hayes 2008. *Influencer marketing*. London: Routledge.

Caplan, R., & Gillespie, T. 2020. *Tiered governance and demonetization: The shifting terms of labor and compensation in the platform economy*. *Social Media + Society*. <https://doi.org/10.1177/2056305120936636>

Cardon, M. S., Gregoire, D. A., Stevens, C. E., & Patel, P. C. 2013. *Measuring entrepreneurial passion: Conceptual foundations and scale validation*. *Journal of Business Venturing*, 28(3), 373–396. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2012.03.003>

Casaló, L. V., Flavián, C. & Ibáñez-Sánchez, S. 2020. *Influencers on Instagram: Antecedents and consequences of opinion leadership*. Journal of Business Research, 117:510–519.

Chan-Olmsted, S., Kim, H. J. 2022. *Influencer marketing dynamics. The roles of social engagement, trust, and influence*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Chi, H. H. 2011. *Interactive digital advertising vs. virtual brand community: Exploratory study of user motivation and social media marketing responses in Taiwan*. Journal of Interactive Advertising, 12(1), 44–61.

Cho, E., Son, J. 2019. *The effect of social connectedness on consumer adoption of social commerce apparel shopping*. In *Fashion and Textiles*. 6. Article 14.

Cho, K., Jung, K., Lee, M., Lee, Y., Park, J., Dreamson, N. 2022. *Qualitative Approaches to Evaluating Social Media Influencers: A Case-Based Literature Review*. International Journal of Electronic Commerce Studies. 13. 119-136. <https://doi.org/10.7903/ijecs.2025>.

Choi, W. & Lee, Y. 2019. *Effects of fashion vlogger attributes on product attitude and content sharing*. Fashion and Textiles, 6(1), 1–18. <https://doi.org/10.1186/s40691-018-0161-1>

Cotter, K. (2019). Playing the visibility game: How digital influencers and algorithms negotiate influence on Instagram. New Media & Society, 21(4), 895–913.

Daniel, E. S., Crawford Jackson, E. C. & Westerman, D. K. 2018. *The influence of social media influencers: Understanding online vaping communities and parasocial interaction through the lens of Taylor's Six-Segment Strategy Wheel*. Journal of Interactive Advertising, 18(2), 96–109. <https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1488637>

De Veirman, M., V. Cauberghe, and L. Hudders 2016. *Marketing through Instagram influencers: Impact of number of followers and product divergence on brand attitude*. International Journal of Advertising, 36(5), 798–828.

De Vries, L., Gensler, S., & Leeftang, P. S. 2012. *Popularity of brand posts on brand fan pages: An investigation of the effects of social media marketing*. Journal of Interactive Marketing, 26(2), 83–91.

Deller, R. A. & Murphy, K. 2020. *'Zoella hasn't really written a book, she's written a cheque': Mainstream media representations of YouTube celebrities*. European Journal of Cultural Studies, 23(1), 112–132. <https://doi.org/10.1177/1367549419861638>

Djafarova, E. & Trofimenko, O. 2019. *'Instafamous' – credibility and self-presentation of micro-celebrities on social media*. Information Communication and Society, 22(10), 1432–1446. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2018.1438491>

Fernández Peña, E. 2016. *Juegos Olímpicos, Televisión y Redes Sociales*. Barcelona: UOC.
Fernández Peña, E., Arauz, M. & Sha, A. 2011. *Social networking and the Olympic Movement: Social media analysis, opportunities, and trends*. Report commissioned by the IOC. <http://ceo.uab.cat/es/b/social-networking-and-the-olympic-movement-social-media-analysis-opportunities-and-trends/>

Fernández Peña, E., Ramajo, H., Nieto, A. 2022. *A cross-pollination of fame? Star athletes and influencers on Instagram*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Fernández, A. B. 2022. *The evolution of the influence business*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M. (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Flaounas, Ilias, Omar Ali, Thomas Lansdall-Welfare, Tijl De Bie, Nick Mosdell, Justin Lewis, and Nello Cristianini (2013). Research methods in the age of digital journalism: Massive-scale automated analysis of news-content—topics, style and gender. *Digital Journalism* 1(1), 102–116.

Garwol, K. 2020. *Influencers—contemporary authorities of the young generation?* *European Journal of Sustainable Development*, 9(4), 273–280. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n4p273>

Giles, D. 2018. *Twenty-First Century Celebrity: Fame in Digital Culture*. Emerald Publishing Limited.

Gillespie, T. (2010). The Politics of Platforms. *New Media and Society*, 12(3), 347–364. Hartley, J., Burgess, J., & Bruns, A. (2013). *A Companion to New Media Dynamics*. New York: Wiley.

Glucksman, M. 2017. *The rise of social media influencer marketing on lifestyle branding: A case study of Lucie Fink*. In *Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*. 8. No. 2. 77-87.

Haenlein, M., Anadol, E., Farnsworth, T., Hugo, H., Hunichen, J., Welte, D. 2020. *Navigating the New Era of Influencer Marketing: How to Be Successful on Instagram, TikTok, & Co*. In *California Management Review*, 63 (1), 5–25.

Hanna, R., Rohm, A., & Crittenden, V. L. 2011. *We're all connected: The power of the social media ecosystem*. *Business Horizons*, 54(3), 265–273.

Horst, S.O. & Brouwers, T. 2022. *Three key practices of image building in entrepreneurial identity work of freelance journalists*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Hutchinson, J., Dwyer, T. 2022. *Instagram and YouTube users share news. Algorithms, monetization and visibility on social media*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Johnson, P. C., Sandström, C. 2022. *Making use of digital methods to study influencer marketing*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>

Kanuri, V. K., Chen, Y., Sridhar, S.H. 2018. *Scheduling Content on Social Media: Theory, Evidence, and Application*. *Journal of Marketing*, 82 (6), 89–108.

- Kaplan, A., & Haenlein, M.** 2010. *Users of the world unite! The challenges and opportunities of social media*. Business Horizons, 53(1), 59–68.
- Khamis, S., L. Ang, and Welling, R.** 2016. *Self-branding, 'micro-celebrity' and the rise of social media influencers*. Celebrity Studies, 8(2), 191–208.
- Koivisto, E., & Mattila, P.** 2018. *Extending the luxury experience to social media–user-generated content co-creation in a branded event*. Journal of Business Research, 117, 570–578.
- Kopf, S.** 2020. *“Rewarding Good Creators”: Corporate social media discourse on monetization schemes for content creators*. Social Media + Society. <https://doi.org/10.1177/2056305120969877>
- Kristinsson, S.** 2007. *Authenticity, identity, and fidelity to self*. Hommage à Wlodek. Philosophical Papers Dedicated to Wlodek Rabinowicz, 1–32.
- Laurell, C., and Sandström, C.** 2018. *Comparing coverage of disruptive change in social and traditional media: Evidence from the sharing economy*. Technological Forecasting and Social Change, 129, 339–344.
- Lister, M., Dovey, J., Giddings, S., Grant, I., and Kelly, K.** 2009. *New Media: A Critical Introduction*. [10.4324/9780203884829](https://doi.org/10.4324/9780203884829).
- Liu, C., Zhang, Y. & Zhang, J.** 2020. *The impact of self-congruity and virtual interactivity on online celebrity brand equity and fans' purchase intention*. Journal of Product and Brand Management, 29(6), 783–801. <https://doi.org/10.1108/JPBM-11-2018-2106>
- Lou, C. & Kim, H. K.** 2019. *Fancying the new rich and famous? Explicating the roles of influencer content, credibility, and parental mediation in adolescents' parasocial relationship, materialism, and purchase intentions*. Frontiers in Psychology, 10, 1–17. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02567>
- Lou, C., Chee, T., Zhou, X.** 2022. *Reviewing the Commercial and Social Impact of Social Media Influencers*. In *The Dynamics of Influencer Marketing: A Multidisciplinary Approach* (1st ed.). Álvarez-Monzoncillo, J.M (red.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003134176>
- Marôpo, L., Jorge, A. & Tomaz, R.** 2020. *“I felt like I was really talking to you!”: Intimacy and trust among teen vloggers and followers in Portugal and Brazil*. Journal of Children and Media, 14(1), 22–37. <https://doi.org/10.1080/17482798.2019.1699589>
- Martínez-López, F. J., Anaya-Sánchez, R., Fernández Giordano, M. & Lopez-Lopez, D.** 2020. *Behind influencer marketing: Key marketing decisions and their effects on followers' responses*. Journal of Marketing Management, 36(7–8), 579–607. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2020.1738525>
- Martínez, C. & Olsson, T.** 2019. *Making sense of youtubers: How Swedish children construct and negotiate the youtuber Misslisibell as a girl celebrity*. Journal of Children and Media, 13(1), 36–52. <https://doi.org/10.1080/17482798.2018.1517656>
- Maschio, T.** 2022. *Digital cultures, lived stories and virtual reality*. London: Routledge.

McQuarrie, E.F., Miller, J., Phillips, B.J. 2013. *The Megaphone effect: Taste and audience in fashion blogging*. In *Journal of Consumer Research*. 40. No. 1. 136–158.

Meire, M., Hewett, K., Ballings, M., Kumar, V., Van den Poel, D. 2019. *The Role of Marketer-Generated Content in Customer Engagement Marketing*. *Journal of Marketing*, 83 (6), 21–42.

Nieborg, D. B., & Poell, T. 2018. *The platformization of cultural production: Theorizing Nielsen, S. L., Norlyk, B., & Christensen, P. R.* 2018. 'Salesman? Hell no!' *Identity struggles of nascent design entrepreneurs*. *Creativity and Innovation Management*, 27(3), 358–369. <https://doi.org/10.1111/caim.12275>

Ohanian, R. 1991. *The impact of celebrity spokespersons' perceived image on consumers' intention to purchase*. *Journal of Advertising Research*, 31(1), 46–54.

Pick, M. (2020). Psychological ownership in social media influencer marketing. *European Business Review*, 33(1), 1–21. <https://doi.org/10.1108/EBR-08-2019-0165>

Quesenberry, K. A. 2019. *Social Media Strategy: Marketing, Advertising, and Public Relations in the Consumer Revolution* (English Edition) (2nd ed.). Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Rogers, E. M. 2010. *Diffusion of innovations*. Simon and Schuster.

Rogers, R. 2015. *Digital methods for web research*. In Robert A Scott and Stephen M. Kosslyn (Eds), *Emerging trends in the social and behavioural sciences: An interdisciplinary, searchable, and linkable resource*, 1–22. Hoboken: Wiley Online.

Ruiz-Gomez, A. 2019. *Digital fame and fortune in the age of social media: A classification of social media influencers*. In *International Journal of Communication Research*. 19, No. 19. 8-29, 2019.

Sokolova, K. & Kefi, H. 2020. *Instagram and YouTube bloggers promote it, why should I buy? How credibility and parasocial interaction influence purchase intentions*. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.011>

Stock, W.G. 2020. *N-ary Information Markets: Money, Attention, and Personal Data as Means of Payment*. In *Journal of Information Science Theory and Practice* 8(3): 06-14, 2020

Subramani, M. R., & Rajagopalan, B. (2003). Knowledge-sharing and influence in online social networks via viral marketing. *Communications of the ACM*, 46(12), 300–307.

Sveningsson, S., & Alvesson, M. 2003. *Managing managerial identities: Organizational fragmentation, discourse and identity struggle*. *Human Relations*, 56(10), 1163–1193. <https://doi.org/10.1177/00187267035610001>

Taillon, B. J., Mueller, S. M., Kowalczyk, C. M. & Jones, D. N. 2020. *Understanding the relationships between social media influencers and their followers: The moderating role of closeness*. *Journal of Product and Brand Management*, 29(6), 767–782. <https://doi.org/10.1108/JPBM-03-2019-2292>

Taiminen, K., Heikki, K. 2017. *Examining the Performance of Brand-Extended Thematic-Content: The Divergent Impact of Avid- and Skim-Reader Groups*. *Computers in Human Behavior*, 72 (July), 449–58.

Tellis, G. J., MacInnis, D.J., Tirunillai, S., Zhang, Y. 2019. *What Drives Virality (Sharing) of Online Digital Content? The Critical Role of Information, Emotion, and Brand Prominence*. *Journal of Marketing*, 83 (4), 1–20.

Tolson, A. 2010. *A new authenticity? Communicative practices on YouTube*. *Critical Discourse Studies*, 7. 277-289. Doi:10.1080/17405904.2010.511834.

Tran, G. A. and D. Strutton 2014. *Has reality television come of age as a promotional platform? Modeling the endorsement effectiveness of celebrealty and reality stars*. *Psychology & Marketing*, 31(4), 294–305.

Trivedi, J. & Sama, R. 2020. *The effect of influencer marketing on consumers' brand admiration and online purchase intentions: An emerging market perspective*. *Journal of Internet Commerce*, 19, 103–124.

Van Dijck, J., Poell, T. 2013. *Understanding social media logic*. In *Media and Communication*, 1, No. 1. 2-14, 2013.

Van Driel, L., & Dumitrica, D. 2021. *Selling brands while staying “Authentic”: The professionalization of Instagram influencers*. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 27(1):66–84.

Van Eldik, A. K., Kneer, J., Lutkenhaus, R. O. & Jansz, J. 2019. *Urban influencers: An analysis of urban identity in YouTube content of local social media influencers in a super-diverse city*. *Frontiers in Psychology*, 10, 1–17. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02876>

Velasco, J. C. 2021. *You are cancelled: Virtual collective consciousness and the emergence of cancel culture as ideological purging*. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(5), 1–7. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s21n2>

Voorveld, H.A.M.; Van Noort, G.; Muntinga D.G. & Bronner, F. (2018). *Engagement with social media and social media advertising: The differentiating role of platform type*, *Journal of Advertising*, 47(1), 38–54, DOI:10.1080/00913367.2017.1405754

Wahid, Risqo & Karjaluoto, Heikki & Taiminen, Kimmo & Asiati, Diah. 2022. *Becoming TikTok Famous: Strategies for Global Brands to Engage Consumers in an Emerging Market*. *Journal of International Marketing*, 1-18. <https://doi.org/10.1177/1069031X221129554>.

Watson, T. J. 2008. *Managing identity: Identity work, personal predicaments and structural circumstances*. *Organization*, 15(1), 121–143. <https://doi.org/10.1177/1350508407084488>

Wilt, J. A., Thomas, S., & McAdams, D. P. 2019. *Authenticity and inauthenticity in narrative identity*. *Heliyon*, 5(7), 1–13.

Winkler, I. 2018. *Identity work and emotions: A review*. *International Journal of Management Reviews*, 20(1), 120–133. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12119>

Wu, T. 2016. *The attention merchants*. New York. Alfred A. Knopf.

БЕЖАНСКАТА КРИЗА ОТ 2022 Г. И НЕЙНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА ОБРАЗИТЕ НА УКРАИНА И УКРАИНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Оксана Янус

Докторант в Катедра „История на България“, Софийски университет „Св. Климент
Охридски“.

Резюме: Войната на Русия срещу Украйна от 24 февруари 2022 г. доведе до най-голямата бежанска криза след Втората световна война. Повече от 8 милиона души от 40 милиона население са напуснали територията на Украйна от началото на войната. Многомилионен поток от бежанци обхваща всички страни от ЕС, включително и България. От февруари 2022 г. само на територията на България са влезли над половин милион украински бежанци – някои, за да останат в страната, други, за да отидат по-далеч. Българското правителство положи усилия за тяхното настаняване, които бяха подкрепени от редица международни организации. Голяма помощ на бежанците оказват българските доброволци и обикновените граждани на републиката, които помагат с транспорт, храна, облекло и пари. Тъй като украинското правителство, във връзка с общата мобилизация, забрани напускането на мъже от Украйна на възраст между 18 и 60 години, по-голямата част от украинските бежанци са жени и деца. Украинските бежанци получиха право на живот и работа, социална и медицинска помощ, а също така могат да се занимават с предприемачество, да посещават курсове за повишаване на квалификацията или нова професия. Децата имат достъп до училищно образование. Настоящата статия коментира някои от основните специфики на приема и престоя на украинските бежанци в България и трансформацията на възгледите на самите българи към Украйна и украинците.

Ключови думи: Украйна, Русия, война, бежанци, украинци в България

Oksana Janus –

PhD student at the Faculty of History of the Sofia University «St. Clement Ohridsky».

The refugee crisis of 2022 and its impact on the transformation of the images of Ukraine and Ukrainians in Bulgaria.

Abstract: Russia's war on Ukraine since February 24, 2022 has led to the biggest refugee crisis since World War II. More than 8 million people out of a population of 40 million have left the territory of Ukraine since the beginning of the war. A multi-million flow of refugees covered all EU countries, including Bulgaria. Since February 2022, over half a million Ukrainian refugees have entered the territory of Bulgaria alone - some to stay in the country, others to go further. The Bulgarian government made efforts for their accommodation, which were supported by a number of international organizations. Bulgarian volunteers and ordinary citizens of the republic provide a great deal of help to the refugees, who help with transport, food, clothing and money. Since the Ukrainian government, in connection with the general mobilization, has banned the departure of men from Ukraine between the ages of 18 and 60, the majority of Ukrainian refugees are women and children. Ukrainian refugees received social and medical assistance, together with the right to work, to engage in entrepreneurship, attend training courses or a new profession. Children have access to school education. This article comments on some of the main specifics of the reception and stay of Ukrainian refugees in Bulgaria and the transformation of the views of Bulgarians themselves towards Ukraine and Ukrainians.

Keywords: Ukraine, Russia, war, refugees, Ukrainians in Bulgaria

Войната на Русия срещу Украйна от 24 февруари 2022 г. се превърна в най-голямата европейска криза след Втората световна война и доведе до най-голямата бежанска криза в Европейския съюз. От март 2022 г. само на територията на България са влезли над половин милион украински бежанци – някои от тях останаха в страната, други се преместиха, по-голямата част от украинските бежанци са жени, деца, стари хора и хора с увреждания.

На 4 март Съветът на Европейския съюз на заседанието си в Брюксел гласува за активиране на Директивата за Временна Закрила за жителите на Украйна. Тази статия разглежда спецификата на престоja на украинските бежанци в България и трансформацията на възгледите на самите българи към Украйна и украинците. Проблемът е, че България исторически, политически и икономически е тясно свързана с Русия, която отприщи тази агресия. Предварително ще направя уговорка, че темата за руско-украинската война отдавна е въведена в научен оборот и е представена от историци като Тимъти Снайдър, Сергей Плохий, Ярослав Грицак, Лариса Якубова и други.¹ Нещо повече, възползвайки се от историческите традиции и благоразположението на българите, Русия на Путин превърна България в един от бастияните на „руския свят“ на Балканите. Войната от 24 февруари радикално разруши руските исторически митове и на практика представи украинците пред българите като независима от руснаците нация, защитаваща правото си на съществуване в освободителна, антиколониална война срещу руския неоимпериализъм. И най-важното, като обект на изследване и като микросекция от българското общество взех християнската баптистка църква „Младост“ в София, на която станах енорияш още преди войната и имах възможност лично да наблюдавам за повече от година и половина процеса на трансформация на представите на българите за Украйна и украинците.

От началото на войната на Русия срещу Украйна, започнала на 24 февруари 2022 г., повече от 8 милиона души от 40 милиона население са напуснали територията на Украйна. Многомилионен поток от бежанци обхвана всички страни от ЕС, включително и България. От февруари 2022 г. само на територията на България са влезли над половин милион украински бежанци – някои, за да останат в страната, други, за да отидат по-далеч. За сравнение, в ЕС броят на бежанците през 2015 г. официално е 1 294 000, но граничната служба на Европейския съюз Frontex, която следи различните маршрути, по които мигрантите пристигат в Европа, определя броя на 1 милион 800 хиляди души, пристигащи на границата и пресичащи я през 2015 г.² Такъв брой бежанци от Сирия, Афганистан, Ирак, Косово, Албания и Пакистан предизвика истинска мигрантска криза.

Българското правителство реши да настани украински бежанци в хотели по Черноморието. Усилията на българското правителство бяха подкрепени от помощта на Световната здравна организация (СЗО) в България, Детския фонд на ООН (УНИЦЕФ), Върховния комисариат на ООН за бежанците (ВКБООН), Международната организация по миграция (МОМ), Българския червен кръст (БЧК) и други международни (и) неправителствени организации (НПО)³. Голяма помощ на бежанците оказват българските доброволци и

¹Снайдер, Тимоти. Дорога к несвободе. Россия, Европа, Америка. Изд. Corpus, 2021; Плохий, Сергей. Російсько-українська війна: повернення історії. Видавництво КСД, 2023; Hrytsak, Yaroslav. Ukraine. The forging of a nation. Sphere little, Brown Book Group, 2023; Якубова, Ларіса. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Видавництво Кліо, 2018; Якубова, Ларіса. Рашизм: звір з безодні. Видавництво Кліо, 2023.

² https://www.bbc.com/russian/international/2016/02/160219_migrant_crisis_charts

³ <https://www.who.int/europe/ru/news/item/20-10-2022-joining-forces-to-meet-unprecedented-need-how-bulgaria-has-responded-to-the-ukrainian-refugee-crisis>

обикновените граждани на републиката, които веднага се организират, помагат с транспорт, храна, облекло и пари. Една трета от бежанците са приети от български доброволци, останалите попадат в държавни институции. Тъй като украинското правителство, във връзка с общата мобилизация, забрани напускането на мъже от Украйна на възраст между 18 и 60 години, голямата част от украинските бежанци са жени, деца и възрастни хора.

На 4 март 2022 г. Съветът на Европейския съюз на заседанието си в Брюксел гласува за активиране на Директивата за Временна Закрила за жителите на Украйна⁴. Прилага се в изключителни случаи за предоставяне на незабавна и временна закрила на лица от страни извън ЕС. Какво представлява временната закрила. Системата осигурява незабавна и колективна (т.е. без да е необходимо разглеждане на индивидуални молби) закрила на разселените лица, които не са в състояние да се завърнат в страната си на произход. Целта е да се облекчи натискът върху националните системи за предоставяне на убежище и да се даде възможност на разселените лица да се ползват от хармонизирани права в целия ЕС. (Към момента на писане на изследването Съветът постигна съгласие за удължаване на срока на временната закрила до 4 март 2025 г., за хората, бягащи от войната.)

Украинските бежанци получиха право на живот и работа, социална и медицинска помощ, а също така могат да се занимават с предприемачество, да посещават курсове за повишаване на квалификацията или нова професия, езикови курсове. Децата имат достъп до училищно образование. „От началото на конфликта в Украйна временна закрила в България са получили 159 540 украинци, от които 84% са жени и деца.“⁵ А към края на юни 2023 г. по данни на Агенцията за бежанците около 72 хил. души в България са имали закрила, около 12 хил. са получили редовна държавна помощ, а 50 хил. украински бежанци са осигурили себе си и децата си⁶.

Каква е спецификата на престоя на украинските бежанци в България. Няколко са факторите, повлияли на оставането на украинските бежанци в България. Най-важното и най-проблемното в случая е, че от начало българското правителство нямаше ясна програма за приемане и интеграция на такъв брой бежанци, а тази, която беше приета от кабинета Борисов през 2021 г. – „Националната миграционна стратегия 2021-2025 г.“ не можеше да отчете факта, че в Централна Европа ще започне голяма война⁷. Всъщност правителството все още няма мащабна национална стратегия за интегриране на бежанците в българското общество. Бих искала да отбележа, че украинските бежанци са близки до българите, тъй като принадлежат към славянските народи, имат християнския културен код и сходство в езика, тъй като кирилицата, използвана от украинците е заслуга на българските просветители Кирил и Методий. Тези фактори значително улесняват процеса на интеграция.

В същото време в България се наблюдават демографски проблеми: една от най-ниските стойности на средна продължителност на живота в ЕС (74,8г.) и с най-застаряло население, изключително висока смъртност, с 15,5 процента на първо място в цяла Европа по този показател. И в етническо отношение се наблюдава рязък спад на българския етнос. Още преди пандемията от COVID 19, пише Георги Бърдаров, в България се говореше за остър дефицит не само на високо квалифицирана, но и на средно и ниско квалифицирана работна ръка. Този дефицит се определя като най-голямата заплаха и спирачка пред развитието на бизнеса и

⁴ <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2023/09/28/ukrainian-refugees-eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection/>

⁵ <https://www.unicef.org/bulgaria/media/16211/file/>

⁶ <https://www.dw.com/bg/kolko-sa-ukrainskite-bezanci-v-blgaria-i-kak-se-izdrzat/a-65999402>

⁷ <https://www.24chasa.bg/bulgaria/article/13078147>

икономиката на България⁸. Друго предизвикателство пред страната е масовата емиграция на български младежи.

Най-важният, скъп и труден за попълване ресурс за една страна е човешкият ресурс, а България може да се справи с този проблем чрез украинските бежанци, колкото и цинично да звучи, ако успее да разработи приемлива интеграционна стратегия. Войната в Украйна продължава две години и досега няма примирие, украинските бежанци няма къде да се върнат, тъй като домовете им са или напълно разрушени, или са под обстрел от руски балистични, крилати ракети и БПЛА – безпилотни летателни апарати. Руската федерация се занимава със системно унищожаване на украинската инфраструктура, като умишлено оставя украинските граждани без ток, вода и отопление.

Така, колкото по-дълго продължава войната, толкова повече бежанци ще останат завинаги в страната. Точно на това разчита например правителството на Република Германия. Днес застаряващата Германия разчита, че една продължителна война ще принуди поне 50 процента от повече от един милион украински бежанци да останат завинаги в страната, ангажира се с тяхната системна интеграция, като в същото време опростява и съкращава процеса на получаване на статут за постоянно пребиваване в страна, а в перспектива и германско гражданство.

Следващият проблем е, че България исторически има близки връзки с Русия. Нещо повече, възползвайки се от историческите традиции и благоразположението на българите, Русия прави опити да превърне България в един от бастионите на „руския свят“ на Балканите и съзнателно налага тази идеология сред българите. Идеологията на „руския свят“ е откровено фашистка по своята същност,⁹ тя умишлено налага един модел, при който митологизира историята на отношенията между Украйна и Русия, където руснаците и украинците се разглеждат заедно, като „един народ“, „братски народ“, където по-големият брат се счита за ясно руски. Всъщност Московското царство, а след това и Руската империя, от средата на 17 век постепенно завладяват и колонизират Украйна със сила и превръщат украинците в поданици на империята. След разпадането на Руската империя през октомври 1917 г. болшевиките, начело с Ленин завземат властта в центъра – Петроград, Москва, а след това в продължение на три години Червената армия се опитва да завземе Украйна. През 1922 г. болшевиките организират Съветския съюз, в рамките на който Украйна съществува до разпадането му през 1991 г., споделяйки трагичната съдба на всички народи на СССР.

От 24 август 1991 г. Украйна е независима суверенна унитарна държава. Режимът на Путин в Русия не може да се примири с този факт и това е причината Русия да нападне Украйна през февруари 2014 г., да окупира Кримския полуостров и с помощта на своите прокси-войски да завземе територии на Донецка и Луганска области. От 2014 г. до 24 февруари 2022 г. Русия води Хибридна война срещу Украйна, надявайки се да я принуди да се откаже от суверенитета си, за да я погълне след това. Основното нещо, което Путин и неговите стратегии не са взели под внимание е, че до 2022 г. в страната се е формирало гражданско общество и политическа нация,

⁸ <https://www.mediacafe.bg/analizi/za-demografските-klisheta-i-nerazbiraneto-na-protsesite-v-balgaria/>

⁹ Върховната Рада на Украйна 2 май 2023 г. прие проекта на Резолюция „Относно изявлението на Върховната Рада на Украйна „Относно използването от политическия режим на Руската федерация на идеологията на рашизма, осъждането на основите и практиките на рашизма като тоталитарни и човеконенавистнически“, (рег. № 9101). Проектът на Резолюция има за цел приемането на Изявление на Върховната Рада на Украйна, което ще позволи да се определят формите на агресия на Руската федерация и ще насърчи страните по света да осъдят нейната политика, която води до извършването на военни престъпления и геноцид на украинския народ. - <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.htm>

израснало е ново поколение проевропейски настроени украинци, които са в състояние да устоят на руската агресия. Виждайки съпротивата на украинците, Путин и неговите политически технолози разработиха пропагандна концепция, че Украйна е западен проект „Анти Русия“, особено когато Украйна провъзгласи курс към европейска интеграция и влизане в НАТО. Българите, като страна-домакин, попадат в ситуация, в която онези, които смятаха, че познават – руснаците, се оказаха агресори, а тези, които спасиха от войната – украински жени, деца, старци, инвалиди – жертвите на тази агресия, са напълно непознати за българите. Бих искала да отбележа, че въпреки шока и липсата на подготовка за война, украинците в България, с подкрепата на обикновените българи, се организираха в търсене на жилища, езикови курсове, психологическа помощ за възрастни и деца; за целта бяха създадени групи в социалните мрежи в помощ на украинските бежанци, както и местни групи в градовете на най-масовото им местоживее – Варна, Бургас, Пловдив, София и др. Тогава се включиха държавните институции на България – като Министерството на труда и социалната политика и Агенцията по заетостта, които създадоха специален онлайн-проект „Възможности за работа на украински граждани“¹⁰. Българското правителство организира еднократна помощ в брой на 375 лв. на човек и така, въпреки всички трудности при приемането на бежанци, българското правителство, с помощта на доброволци, успя да стабилизира ситуацията.

За да проследя процеса на трансформация на образа на Украйна и украинците в България като обект на изследване и микросекция на българското общество, взех за пример християнската баптистка църква „Младост“ в София. Изследователските методи включват наблюдение и комуникация. Продължителността на изследването е от октомври 2021 г. до август 2023 г. Самата аз съм членка на тази църковна общност от 2021 г. Тя има повече от 40 членове, половината от които са млади хора – от училищна възраст до 30-35 и 60 и нагоре. Останалите енориаши са над 65 и над 80-годишни. Именно възрастта на членовете на църковната общност определя тяхното съзнание и отношение към Украйна и украинците. Тук се откриват силни хоризонтални връзки, тъй като много енориаши са семейни двойки с деца, принадлежащи към различни професии. Освен това, тази общност може да се нарече и международна, защото включва и представители на американските баптисти. В допълнение към традиционните християнски проповеди, пасторско служение, църквата има традиции за празнуване на рождени дни, агапе-обед – обща трапеза в деня на Причастието, който се провежда веднъж месечно, женски събрания, провеждат се тематични партита за младите хора, именно всичко това създава неформална, демократична атмосфера и насърчава комуникацията.

Българските баптистки енориаши по инерция свързаха присъствието ми с бесарабската диаспора на българите в Украйна. Уточних, че съм от Украйна и че съм представителка на диаспората на таврийските българи от Запорожка област, които първоначално са живели по крайбрежието на Северно Приазовие от средата на 19 век до наши дни. Това беше краят на първоначалното ни запознанство, както и краят на техния интерес към сънародниците им в Украйна. В навечерието на войната един от членовете на църквата, мъж над 50 години, ме попита: „Има ли такава държава като Украйна и има ли такава нация като украинците“, докато в разговор той посочи, че преди разпадането на СССР е служил в съветската армия. Отговорът ми, че Украйна е отделна независима държава с 40 милиона население, предизвика у него абсолютно недоверие. По-нататък в разговора българите ми обясниха, че не виждат разлика между руснаци и украинци и ги смятат за „един народ“ с единна държава. Освен това, всички, с които българите са се срещали в съветския и постсъветския период, от бившите републики на СССР, общували на руски. Реших, че интересът към Украйна и моите обяснения не водят до никъде и че естествено до 24 февруари 2022 година Украйна беше обект на интересите на Русия

¹⁰ <https://www.az.government.bg/pages/vazmozhnosti-za-rabota-na-ukrainski-grazhdani/>

в международните отношения и автоматично се смяташе за нейна сфера на влияние. Беше така нареченото „сляпо петно“, юридически и фактически Украйна и украинци съществуват, но не бяха отразени в съзнанието на обикновените българи. Освен това в България нямаше украинска диаспора, която да представлява страната за разлика от руската диаспора, а украинските българи, учили в университети в България, активно се интегрираха в българското общество.

Нахлуването на Русия в Украйна на 24 февруари 2022 г. предизвика шок в цялата европейска общност. Мащабът на войната, масовата съпротива на украинците, териториалната близост, броят на убитите, унищожаването на градове и села и накрая, многомилионният поток от украински бежанци, жени, старци, деца към Европа, включително България, промени картината на света и отношението към самата Украйна. Трябва специално да се отбележи, че настоящата война се възприема от самите украинци като освободителна антиколониална война, че Русия се възприема като неоимперска фашистка държава. Фактът, че Русия и самият Путин се смятат за империя и наследници на делата на Петър Велики и Екатерина Втора и същевременно наследници на Сталин, беше своеобразно откритие за европейската общност, тъй като в научния дискурс сегашната Русия не се наричаше империя, смяташе се за някакъв вид анахронизъм. През 21 век нямаше научен дискурс за руската политика на неоколониализъм. За последната империя се смяташе СССР, който се разпадна със светкавична скорост през 1991 г. след августовския пуч – общоприета датировка за разпадането на Съветския съюз. Никой не можеше да си представи, че 30 години по-късно Русия на Путин ще започне реваншистка война както срещу Украйна, така и срещу страните от НАТО, за ново разделение на света.

Войната в центъра на Европа и милионите украински бежанци не само привлякоха вниманието на енорияшите на църквата „Младост“. От първите седмици на войната по-голямата част от енорияшите на възраст над 35 години започнаха активно да помагат на украинските бежанци в София, беше обявено набиране на средства за хигиенни продукти, членове на общността участваха в подобряването на безплатните помещения за настаняване на бежанци, американската част на общността помогна за закупуването на стоки от първа необходимост за отделните семейства. Както се очакваше, християните започнаха да се молят за мир в Украйна. Помагайки на украинските бежанци, българите, в процеса на общуване с тях откриха нова държава и нова нация, обикновените българи бяха пропити със съчувствие и разбиране.

И тогава в църковна общността избухна конфликт, няколко души на възраст 45+ се раздразниха от необходимостта от постоянни молитви за мир в Украйна. Те мотивираха това с факта, че в този конфликт България заема неутрална позиция и че войната е отприщана не от Русия, а от САЩ. Представители на по-старото поколение българи ми изразиха своята съпричастност и нарекоха тази война голяма трагедия „между два братски народа“, т.е. повториха наративите и пропаганда на „руския свят“, а забележката ми, че за нас това е освободителна война, подобна на българската война за независимост от Турция през 1877-1878 г. бе пренебрегната от старейшините на общността. Още един мъж на възраст 40+ напусна църквата „Младост“, той е русофил-путинист, преди това лично ми каза, че самите украинци са виновни за агресията на Путин: „И не беше нужно украинците да провокират Путин с техния Томос и отделянето си от Руската православна църква през 2019 г. и в същото време да декларират влизането си в ЕС и НАТО. И когато започна войната, украинците не трябваше да се съпротивляват, те трябваше да се предадат, за да избегнат смъртта.“.

През първите месеци на войната видях поляризация между членовете на църквата, между малцинството, което подкрепяше Русия на Путин, и мнозинството, което подкрепяше Украйна. След около шест месеца настъпи умора от информацията за войната в Украйна и след още шест месеца темата за войната започна да се „нормализира“ в църковната общност, хората свикнаха с нея и дори постоянните молитви за мир в Украйна спряха да дразнят пропутинската част от българите, противоречията в църквата се изгладиха и конфликтите избледняха. Процесът на „нормализиране на войната“ засегна не само българското общество, този процес е характерен за целия ЕС, обикновените граждани не могат да понесат трагедията с месеци и години. Въпреки това, имам надежда, че политическият елит на Запада разбира заплахата от съществуването на Русия на Путин, режимът, който се изроди в неосталински тоталитаризъм, с нацистка идеология, символи, реваншистка пропаганда и масова манипулация на съзнанието на своите собствени граждани.

Като цяло бих искала да направя някои изводи за трансформацията на представите на българите за Украйна и украинците, въз основа на примера на баптистка църква „Младост“ и да се опитам внимателно да ги екстраполирам към днешното българско общество. Войната в Украйна доведе до откритие за повечето българи, че Русия е колониална империя, че Украйна и украинците са не само жертва на агресия, но и нация, която е способна да устои на агресора в неговата неоколониална война, способна е да защити своята свобода и независимост с военни средства. Помагайки, общувайки редовно с украинските бежанци, разглеждайки снимки на разрушени градове и села, българите се убедиха, че Русия на Путин води геноцидна война срещу украинците. Две трети от българското общество споделя национални български и проевропейските ценности, смята, че украинците имат пълното право да защитят независимостта си от Русия с военни средства. Освен това, българите се убедиха, че повечето украински бежанци са комуникативни, жизнеспособни и ефективни, а поради близостта на езика са и бързо адаптивни. Това не изключва критиките на обикновените българи, които смятат, че държавата отделя много време и средства за бежанците и е по-добре да ги похарчи за бедната част от българското население.

Има част от българите русофили, които изразяват симпатии към украинците, а същевременно смятат украинците и руснаците за предишни „братски народи“. Все още има малка част от българи – „путинферщеирите“, които транслират ксенофобски и антиемигрантски настроения, такива изявления идват от лидера на политическа националистическа проруска партия „Възраждане“ Костадин Костадинов¹¹. В страницата си във Фейсбук той нарича украинските бежанци „туристи, които струват на бюджета от февруари досега почти 1 млрд. лв.“, нарича ги „нагли нацисти“ и се заканва, че „когато Възраждане започне да управлява, ще експулсира всички украински туристи, маскирани като бежанци“¹².

Руско-украинската война продължава, трудно е да се предположи какъв ще бъде резултатът от нея, една от страните, Руската федерация, е ядрена супердържава. Европейската общност се консолидира пред евентуалното поражение на Украйна и външната заплаха от Русия, но сега може уверено да се твърди, че колкото по-дълго продължава войната, толкова по-голям брой украински бежанци ще бъдат принудени да останат завинаги в България и други страни от ЕС.

¹¹ <https://vazrazhdane.bg/>

¹² https://www.facebook.com/vazrazhdane.bg/?locale=bg_BG

Цитирана литература:

Бърдаров, Георги *За демографските клишета и неразбирането на процесите в България.* – mediacafe.bg 24.10.2020 <https://www.mediacafe.bg/analizi/za-demografските-klisheta-i-nerazbiraneto-na-protsesite-v-balgaria/>

Детев, Александър. *Колко са украинските бежанци в България и как се издържат.* – DW 22.06.2023 <https://www.dw.com/bg/kolko-sa-ukrainskite-bezanci-v-blgaria-i-kak-se-izdrzat/>

Национална стратегия за демографско развитие на Република България. (2006-2020). <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/14730.pdf>

Миграционный кризис в Европе в цифрах и графиках. – BBC NEWS 19 февряла 2016 https://www.bbc.com/russian/international/2016/02/160219_migrant_crisis_charts

Объединить усилия в ответ на беспрецедентные потребности: как Болгария реагировала на кризис с прибытием украинских беженцев - Всемирная организация здравоохранения 20.10.2022 <https://www.who.int/europe/ru/news/item/20-10-2022-joining-forces-to-meet-unprecedented-need-how-bulgaria-has-responded-to-the-ukrainian-refugee-crisis>

Подкрепа за украинските бежанци в България – UNICEF Информационен бюлетин - юни 2023 <https://www.unicef.org/bulgaria/media/16211/file/>

Украински бежанци: държавите – членки на ЕС, постигат съгласие за удължаване на срока на временната закрила - Съвет на ЕС 28 септември 2023 г <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2023/09/28/ukrainian-refugees-eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection/>

ТЕРЕННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ СРЕД УКРАИНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ (ПЪРВОНАЧАЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ)

Росица Балтаджиева

докторант, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

Резюме: Настоящият текст ще се фокусира върху украинските граждани, влизащи на територията на българската държава след започването на военните действия в страната през февруари 2022 г., като той се основава на теренните ми наблюдения в последните две години. В процеса на теренното проучване разграничих няколко групи украински граждани: бежанци, сезонни мигранти и почиващи по българското Черноморие. Ще се опитам да разгранича и характеризирам всяка една от тези групи. Въз основа на етнографски интервюта и наблюдения ще се опитам да отговоря на следните въпроси: Как украинските граждани възприемат престоя си в България? Защо са избрали да дойдат в България и какви са били мотивите зад този избор? Приемат ли страната като постоянна дестинация за пребиваване или тя е само транзитна спирка за тях? Имат ли намерение да се завърнат в родината си, ако военните действия приключат?

Ключови думи: Украйна, миграция, адаптация, туризъм, бежанска вълна

Rositza Baltadjieva –

doctoral student at the "Balkan Ethnology" section and museum pedagogue at Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum– Bulgarian Academy of Science

Field research on Ukrainians in Bulgaria, first impressions.

Abstract: This text will focus on Ukrainian citizens entering the territory of the Bulgarian state after the war began in February 2022, and it is based on my field observations over the past two years. In the process of field research, I distinguished several groups of Ukrainian citizens: seekers of international protection, labor migrants and vacationers on the Bulgarian Black Sea coast. I will try to distinguish and characterize each of these groups. Based on ethnographic interviews and observations, I will try to answer the following questions: How do Ukrainian citizens perceive their stay in Bulgaria? Why did they choose to come to Bulgaria and what were the motives behind this choice? Do they accept the country as a permanent destination of residence or is it only a transit stop for them? Do they intend to return to their homeland if hostilities end?

Keywords: Ukraine, migration, adaptation, tourism, refugee wave

В последните години Европа се превърна в една желана дестинация за имигрантите от различни краища на света. В различни държави членки на ЕС мигрират не малък на брой хора, в разцвета на силите си, поради причини от разнороден характер, виждайки в Стария континент възможност за развитие в перспектива. Някои от тях идват с цел гурбет, други емигрират в търсене на по-стабилен начин на живот. Много отговарят на статута на икономически мигранти, които не търсят закрила за живота си, а работа, икономическа и социална сигурност (Владиминова, Калчев, Накова... 2019). Други причини за емигриране може да са свързани и със започването на военни действия, преследвания и несигурност в страната майка, като тези хора може да определим като бежанци, търсещи закрила в друга страна. Оттук може да разграничим два фактора, тласкащи хората да предприемат решение за миграция. Първият е икономическият, а именно по-добро заплащане, начин на живот и развитие в професионален план, а другият е политическият, който най-често е свързан с военни действия, насилие или конфликти вътре в страната (Кръстева, 2014: 32).

В наши дни проследяването на миграционните движения от Украйна към страни членки на ЕС е интригуваща научните полета тема. Пример за този научен интерес са изследванията на Марина Николова (2013) и Петко Христов (2021). Можем да кажем, че емиграцията от тази държава има различни форми – може да бъде постоянна, временна и сезонна, което води и до разнообразни миграционни стратегии сред хората, които я предприемат. Трябва да се отбележи, че България се превръща в желана дестинация за емигрантите от Украйна и в периода преди февруари 2022 г. Приемането на България в Европейския съюз през 2007 г., прави страната ни желана дестинация за трудовата мобилност, сезонна или постоянна за различни групи украински граждани (Hristov, 2021: 47). През последното десетилетие броят им се увеличава, а премахването на визовия режим през 2017 година също спомага за покачването на интереса към страната ни. Друг фактор е близката култура и възможността да комуникират с българите на руски или украински: *„Много си прилича всичко, страната е близка до нашата и по климат, и езикът е подобен, и в магазина се чете лесно, разбираме. Ето защо на нас ни е лесно, има много неща, които изглеждат подобни, можем да ги разберем, прости са и бързо се помнят.”*¹². При

¹ Цитираните интервюта са с превод от украински на български.

² Интервю с И.К., жена (почиваща), от Полтавска област, на 38 години от гр. Кременчуг, средно образование, семейна гр. Обзор.

проведените разговори една от посочените причини за идването или в други случаи оставането им в България, е близкият климат, природа и език. Това може да ни наведе към мисълта, че по някакъв начин тези близки черти в страната и отчасти езика им напомнят за дома, който са напуснали.

Основната цел на тази статия е да представи теренните наблюдения върху идването на украинските граждани, събрани от мен в периода 2022 – 2023 г. в гр. Обзор. Общият брой на респондентите е 19, като 8 души от Львов, 2 души от Черновецка област, гр. Василий, 5 души от Киев, 1 човек от Полтавска област, гр. Керемечук, 1 човек от Житомирска област, 1 човек от Запорожие и 1 човек от Одеса (15 жени и 4-ма мъже), на възраст между 35 и 65 години.

В процеса на моята работа на терен успях да открия три типа украински граждани, идващи в България:

1. Сезонни мигранти
2. Бежанци
3. Почиващи

Подборът на тема е повлиян от дългогодишния ми престой в гр. Обзор, където съм отраснала и съм ангажирана в сферата на туризма. Имам наблюдения върху преобладаващия брой руски и украински туристи в последните 20 години в града. Голяма част от съзнателния ми живот е преминала в курортния град, изградила съм много контакти, а дори и приятелства с туристи от руски и украински произход. Разбира се, това ми дава и възможност за по-широко и задълбочено наблюдение върху потоците от туристи, идващи в гр. Обзор, но също и върху взаимоотношенията им с местните. Къщите за гости през 2009 г. са предпочитани. Това е така, защото в града по това време има много малко построени хотели, по думи на моя информаторка *„Хотелите се брояха на пръсти тогава, туристите още не знаеха какво е туй Ол инклузив, а и те бяха много скъпи по това време“*. Малкото на брой хотели и високите им цени са причината туристите да избират къщите за гости. По това време в малкия курортен град са особено активни туроператори от Украйна, които стават добре познати на местните. С течение на годините, освен туристи, посещаващи морските ни курорти, се появяват и украинци, идващи на гурбет през топлите месеци. През

2017 – 2018 г. се забелязва промяна в избора на работници от страна на работодателите. В сферата на ресторантьорството и хотелиерството дотогава са наемани студенти, местни и хора от различни малцинствени групи, но постепенно те са заменени от украинци, търсещи работа в България. Това ми направи силно впечатление и ме накара да се запитам: „*Защо бяха предпочитани от работодателите?*“. Първоначалното ми любопитство се превърна в научен интерес към тази група хора, а събитията от 24 февруари 2022 година довеждат до изменения, които интригуват изследователското ми любопитство още повече.

Целта на настоящата статия е да представи динамичните процеси, настъпващи в живота на украинците, пристигащи в гр. Обзор. Настоящият текст стъпва върху начални теренни наблюдения и е важно да подчертая, че научният ми интерес към проблематиката тепърва ще бъде надграждан.

Настоящото ми изследване безспорно ме изправя пред няколко предизвикателства при събирането на теренни материали. Работата с уязвима група, каквато е тази на украинците бягащи от военният конфликт, изисква особени методи за работа на терен и фокус върху етичността към респондентите, на които ще обърна внимание в настоящата част от текста.

Като предимство бих посочила възможността ми през последните две години да работя през летните месеци с три етнически украинки, дошли първоначално като бежанци през 2022 г., но днес предпочитащи да идват да упражняват сезонна работа през летните месеци. Целодневният процес на работа и дългият период (над 3 месеца) ми позволяват да изградя плътни наблюдения и здрави контакти с тях. Общуването ми с тях продължава и през зимните месеци, като често комуникираме през социалните мрежи. Именно тази специфика на наблюдението ми ми дава увереността да кажа, че използвам включеното наблюдение. Този метод е използван от много учени. Един от тях е Бронислав Малиновски, който се смята за баща на методологията на модерното етнографско изследване и включено наблюдение (Malinowski 1922). При този подход изследователят живее с изучаваната група от хора и участва в трудовата дейност и ежедневието на живота, имайки възможността да стане част от наблюдаваната група. Този метод безспорно ми дава възможност най-добре да разбера проблемите и мотивацията зад взетите решения на моите респонденти.

Интервютата са широко разпространен метод за събиране на информация, с която да достигнеш и разбереш човешкия опит, чувства и нагласи спрямо света (Zhang & Wildemuth 2009). Интервютата може да са структурирани, полуструктурирани и неструктурирани. В моето теренно проучване аз използвам главно полуструктурирани и неструктурирани интервюта. При полуструктурираните интервюта, изследователят има предварително подготвен въпросник, но има възможност да променя последователността на въпросите, които задава или да добавя нови. От друга страна, неструктурираните интервюта дават една свобода при разговора, която може да изправи изследователя пред непредвидими теми, помагайки му да развие по-добро разбиране за социалната реалност на хората, които интервюира. Разбира се, провежданите интервюта трябва да се съхранят, като това става най-често с помощта на диктофон или мобилно устройство, което определено има много предимства. На първо място, се дава възможност за най-точно записване и съхраняване на информацията, споделена от събеседника. Интервюта взимам основно от почиващите, разговаряла съм и с бежанци, сезонни работници. Тези интервюта представят един по-бърз начин за събиране на информация, която бива сверена, но понякога и надгражда наблюденията ми от включеното наблюдение. Интервютата най-често записвам на диктофон или мобилно устройство. По този начин имам възможността за най-точно съхраняване на информацията, споделена от събеседника ми.

Освен това, като жител на гр. Обзор имам и наблюдения върху местните жители, техните позиции и реакции във връзка с украинците. Все още не съм имала възможност целенасочено да проведе проучване сред тях на терен, но първоначални наблюдения и впечатления ще бъдат засегнати частично в настоящият текст.

По време на теренната си работа, етнографът води различна документация, която е един от най-съществените извори на етнографската наука (Етнография на България: 1980). Пример за това е теренният дневник, който и аз използвам при провеждането на моето наблюдение. Той е важна част от изследователският ми инструментариум и ми помага да съхраня информация, която няма как да записвам дигитално. Неформалните разговори много често са изпълнени с факти, мнения и позиции, които при едно интервю респондентите могат да не искат да споделят, притеснени от записващото устройство. Именно затова теренният дневник е много добро решение при съхраняването на тези ценни данни.

Първи впечатления

Началото на военните действия от 24 февруари 2022 г. драстично променя живота на всички граждани на Украйна, а и на всички граждани на Стария континент. То довежда до мащабни движения от Украйна към различни страни от ЕС. Според данни на Евростат 4,3 мил. души са избягали от Украйна в различни страни от Европа.

Започването на конфликта поражда и силни реакции у хората в гр. Обзор. Воденето на бойни действия близо до България, ги шокира и притеснява: *„Как може да воюваме, ние сме в 21 век!?”*³. В този момент работата и бъдещото препитание на местните са заменени с притеснение за познатите им от Украйна. Има случаи, в които хората се свързват с познати с цел да им предложат убежище. Трябва да спомена, че някои от тези познанства са дълготрайни и поддържани ежегодно. Става въпрос за украинци, летиращи по Черноморието ни и по-конкретно в гр. Обзор от 10 – 15 години. Важно е да се отбележи, че през последните години основните чуждестранни туристи по българското крайбрежие на Черно море са именно украинците. Поради тази причина, те имат голям икономически отпечатък върху местния сезонен поминък. Още през първите месеци от войната в гр. Обзор няколко къщи предоставят подслон на украинските граждани. Постепенно някои от тях се насочват и към по-големите градове, причина за това, според думите на местните е, че хората се настаняват там, „където има живот“. Според мен причината за поемането на бежанците към по-големите градове в страната е по-лесната възможност за трудова заетост. В малките курортни градчета, особено през зимните месеци, намирането на работа може да се окаже сложен процес, а социалните помощи, отпускани за украинските бежанци са минимални.

Групите украински граждани в България

Както споменах в началото, на този етап от наблюдението си разграничавам три групи украински граждани. В следващите редове ще се опитам да представя малко по-подробно информацията за тях:

³ И. Р., жена от гр. Обзор, на възраст около 53 години, завършено средно образование, омъжена, собственик на магазин за плод и зеленчук.

Бежанци

През 2022 г. България започна приемането на бежанци от Украйна и осигуряването на подслон за тях. Големият приток на хора към европейските страни доведе до вземане на решение от страна на Европейския съюз (ЕС) да задейства директива за временна закрила⁴. В началото на 2022 година на територията на ЕС пристигат между 7 и 8 милиона души, регистрирани като отделни бежанци, като разбира се, в течение на времето броят им се изменя. Според данни от Eurostat от 30 ноември 2023 г. близо 4,27 милиона граждани от Украйна са придобили статут на временна закрила в различни страни от ЕС, като в началото най-много от Полша, следвана от Германия, Румъния, Испания и Ирландия. В България през месец март 2022 г., статут на временна закрила получават 30 505 хил. украинци, като с течение на времето техният брой намаля и през месец септември същата година стигна до 4 480 хиляди. На 28 септември 2023 г. Европейският съвет взема решение да удължи срока на временна закрила от 04.03.2024 г. до 04.03.2025 г. От ноември 2023 г. украинските граждани представляват 98 % от хората, на които е дадена временна закрила в рамките на Съюза. Потърсилите закрила в страните от ЕС през декември 2023 г. са предимно възрастни жени – 46,2 %, като 55 % от тях са между 35 и 64 годишни; децата са 33,2 %, а мъжете – само 20,6 %.

Идвайки в Република България бежанците имат право на убежище, международна закрила⁵ и временна закрила. Повечето от моите респонденти са със статут на временна закрила и в настоящия текст ще се фокусирам върху правата, които добиват при получаване то му.

Както споменах по-горе, статутът на временна закрила се прилага в случаи на масово навлизане на бежанци в страна поради конфликти, войни или опасност за живота в родните им страни. Той се предоставя от Министерски съвет с решение на Съвета на Европейския съюз. Срокът му се определя с решението на Съвета на Европейския съюз. Правата при получаването му са пребиваване в страната, възможност за свободно пътуване в други страни членки на ЕС, осигуряване на жилище, социално и здравно подпомагане, достъп до образование и до пазара на труда. На въпроса ми: *„Защо са избрали статут на временна*

⁴ Това се прави при извънредни ситуации, като например масов приток на хора, бягащи от своята страна и търсещи закрила извън нея.

⁵ Международна закрила се предоставя по силата на Конвенцията за статута на бежанците, съставена в Женева през 1951 г. Тя включва статут на бежанец и хуманитарен статут, който се предоставя с решение на председателя на ДАБ.

закрила?“ П. Х. ми отговори: „Аз съм юрист по образование. Влязох в интернет, веднага разбрах какви са разликите. Реших да взема временна защита, защото ми помага юридически и е по-добре от бежанците. Там не те пускат да излезеш, има много ограничения.”⁶. Виждаме, че в някои случаи този избор може да бъде мотивиран от продължително проучване и събиране на информация. Подобен бе случаят и с К. Р.: „Ние тук сме със статут временна защита, защото ако ни дадат статут на бежанци, то аз задължително три години трябва да живея тук и никъде да не ходя и тази страна е длъжна да ме изхранва и аз да науча езика, а ако имаме временна защита аз мога да се прибирам у дома и да се върна обратно. Много отидоха в други страни като бежанци и те сега искат да се върнат, но те са длъжни да са там три години.”⁷.

И двете респондентки бяха добре информирани относно правата и ограниченията, свързани с различните видове закрила, което говори за една предварителна информираност от страна на бежанците. Трябва да уточня, че не при всички е така. Има случаи, в които хората нямат подробна информация и на границата, без да им предоставят нужните обяснения, директно им се дава статут на временна закрила. Често идващите имат възрастни родители, които са нямали възможност да напуснат Украйна. Това ги принуждава да вземат статут, който им дава едновременно сигурност в страната приемник, но и свобода за движение. Напускането на родния дом, семейството и родителите е нещо, което трудно може да се преглътне и завръщането, дори за малко, им дава спокойствие, позволявайки им да обърнат нужното внимание на възрастните си родители и да се завърнат у дома, дори за кратко: „Може да продължи войната и даже ми предлагат да остана (на работа в България м. бел., Р. Б.), но майка ми остана в Западна Украйна. Трябва да отида и да видя майка си. Не съм виждала майка си. Тя живее в област Милки, Западна Украйна.”⁸. Много от предприеманите завръщания са средно от 3 до 7 дни и имат цел срещи с родителите и посещения на домовете, оставени при напускането.

Съгласно Закона за убежището и бежанците, добилите статут на международна закрила, не могат свободно да се движат в територията на страната и извън нея и трябва предварително разрешение от Държавна агенция за бежанците (Раздел II, Чл. 30 ал. 6-7-8).

⁶ Интервю с П. Х., жена (бежанка) от Одеса, на 40 г., висше образование, вдовица, гр. Обзор.

⁷ Интервю с К.Р., жена (бежанка) от Киев, на 38 г., средно образование, несемейна, гр. Обзор.

⁸ Интервю с К.Р., жена (бежанка) от Киев, на 38 г., средно образование, несемейна, гр. Обзор.

С идването си моите респонденти са разпределени в различни лагери като лагер „Чавдар“ в гр. Обзор и лагера в Шкорпиловци, където по думи на бежанците, настанени там, през първите месеци на своя престой те не са работили. След няколко месеца прекарани там, част от тях проявяват желание за започване на работа и биват наети от управителите на лагерите, в които са настанени.

Естествено с бежанската вълна се появяват и разработват различни проекти, имащи за цел да осигурят убежище за украинските граждани и такива, чрез които да се подпомогне интегрирането и намирането на работа за бежанците от Украйна. Проект „Солидарност“ е една от програмите, по които работеха някои от туристическите обекти в гр. Обзор с цел осигуряването на работа на бежанците. Някой от наеманите украинци са препоръчани от управителите на лагерите или комплексите, в които са настанени.

Тук искам да отбележа, че ако в началото на военните действия украинските граждани идват като бежанци, то днес голяма част от тях вече са част от групата на сезонните мигранти. За месеците, прекарани в България като бежанци, много от тях са създали връзки с местните и една част емигрират, намирайки брачен партньор, а други решават да се завърнат в родината си и да идват в България само през летния сезон.

По време на моите наблюдения, ми направи впечатление, че голяма част от тях имат намерение да се завърнат в родината си след края на войната, но да продължат да идват на гурбет в България. За други България е транзитна спирка – те имат намерение да заминат в Западна Европа, а като възможна страна за емиграция най-често посочват Германия.

Синът и снахата на една от събеседничките ми бяха заминали за Германия, а на въпроса защо са подбрали тази страна, тя отговори:

*„А защо в България? Всички заминаха в различни страни, моите деца заминаха за Германия, аз дойдох в България, кой отишъл в Полша, кой където намери отиде. Те след тези събития, отидоха там, като бежанци. И там страната им помага.“*⁹

Интервюто беше проведено в един хотел в Обзор, където бяха наели бежанки за работа. Първоначално имах среща с 5 жени, но от тях само една пожела да говори с мен. При разговора ни жената сподели, че се чувства добре в България, но категорично не иска да остава тук, като се усети известна доза недоволство, породено от условията у нас:

⁹ Интервю с Т. У, жена (бежанка) от Украйна, приблизителна възраст 60 г., висше образование, семейна, гр. Обзор.

В: Ако войната се проточи, какви са ви плановете, ще останете ли в България?

Т: „В България? Не, в България няма да остана! Засега планът ми е да отида при децата в Германия, а след това планът ми е да се върна в Украйна. Там имам бизнес, който мога да развивам и да продължа само в Украйна. В друга страна е нужно да знаеш езика, нужно е да се устроиш“

По-ниската трудова заетост в България, в сравнение с Украйна, се оказва неудовлетворяваща за събеседничката, което е основната причина за желанието ѝ за завръщане в родината. Тук ясно виждаме по-ниския социален статус на бежанеца в страната приемник. Друг подобен пример за това е П.Х., която е била адвокат в Украйна, но с идването си в България, започва работа като камериерка.

Сезонни работници

Другата група, която разглеждам, е тази на сезонните работници. Важно е да споменем и директивата за сезонна заетост, която е приета от Европейския парламент и ЕС през февруари 2014 г., а всяка държава-членка трябва да я въведе в законодателството си до 30.09.2016 г. В България тя е приета на 13-ти април 2016 г. С приемането на Закона за трудовата миграция и трудовата мобилност /ЗТМТМ/ са въведени изискванията на Директива 2014/36/ЕС относно влизане и престой на граждани на трети държави с цел заетост като сезонни работници. По този начин става възможно граждани на трети държави да пребивават на територията на страни от ЕС с цел заетост като сезонни работници. Държавите-членки трябва да посочат секторите, зависещи от смяната на сезоните. Дефинират се термините „сезонен работник“, „дейностите, които зависят от смяната на сезоните“, условията и изискванията за прием, които са свързани със самата продължителност на престой. Пребиваването на сезонни работници на територията на страната може да е в рамките на 90 дни или над 90 дни до 9 месеца, след което гражданинът на третата държава трябва да напусне пределите на страната приемник. Разбира се, условията за прием, за работодателите са сключване на трудов договор и данни за вида работа, продължителността на заетост, заплащане и т.н. Работодателят трябва да поеме разходите за здравна осигуровка, транспорт както на отиване, така и на връщане. В

следствие на въвеждането на новия закон се увеличава броят на сезонните работни мигранти в туристическия сектор (Денева 2019: 6-7). Както по-горе споменах, след приемането на директивата за сезонна заетост, на трудовия пазар се появяват нови работници, търсещи сезонна заетост. Една от основните страни, от които идват работници е Украйна, следвана от Молдова (Денева 2019: 6-7). Постепенно те стават предпочитани от работодателите в черноморските ни курорти. Причината за това се корени в трудното намиране на сезонна работна ръка, което с всяка изминала година се превръща в проблем за големия и малък среден бизнес. Препитанието на месните малко или много зависи от активните два месеца – юли и август. Много от работодателите се оплакват от работниците, които наемат и след седмица-две напускат или бягат без предупреждение. Работодателите са отчаяни и не могат да намерят отговор на въпроса как да задържат персонала. Затова и те променят стратегията си и се насочват към наемане на персонал от чужбина. Тази първа вълна от сезонни работници от Украйна включва предимно млади хора и студенти, търсещи възможност за работа през летните месеци. В големите курорти наемането на украински работници става чрез български агенции за временна заетост, които се свързват с университети в Украйна, рекламират свободните позиции и се занимават с документите, изисквани от работниците преди да пристигнат в България (Денева 2019:14-15). Предпочитан от тях е секторът на ресторантьорството, тъй като в него има възможност за повишаване на доходите, благодарение на бакшиши.

Изискванията към кандидатите, които имат желание да практикуват сезонна работа в страната, са те да имат нужната квалификация за длъжността, за която кандидатстват, умения и професионален опит, като информацията е потвърдена с документи, заверени от нотариус или дирекция „Консулски отношения” към МВнР.

През февруари 2021 г. Народното събрание приема промени в Закона за чужденците в Република България, които подобряват и улесняват процедурите за издаване на разрешителни за пребиваване и работа, но също така и намаляват административните тежести за работодателите, желаещи да наемат сезонни работници. Тези законодателни промени водят до повишаване броя на работниците от трети страни (Maeva & Hristov 2023: 24).

Секторите на заетост на сезонните работници от 2017 г. са: селско, горско и рибно стопанство, хотелиерство и ресторантьорство. Разбира се, насочеността на търсещите

работа е съсредоточена в туристическия и ресторантьорски сектор. Това което ги привлича е осигуряването на стабилната работа, сигурността в доходите и не на последно място съчетанието между работа и почивка по българското Черноморие (Maeva & Hristov 2023: 33). С течение на времето някои от наетите украински граждани започват да се завръщат през летните месеци, което е показател, че доходите и условията на работа са добри за тях. Също така, те вдъхват известна сигурност на работодателите, които започват да разчитат на украинските сезонни работници през летните сезони. Постепенно и предимно в ресторантите, а после и в хотелите започва да се забелязва промяна в обслужващия персонал. Трябва да споменем, че минималната работна заплата в Украйна е около 6 700 гриви, което е около 321 български лева.

Сезонните мигранти от Украйна са често срещани по българското Черноморие, особено след въвеждането на директивата за сезонна заетост на страни от трети държави. В този случай се наблюдава една промяна във възрастовата граница на работниците, ако преди 2022 г. основната работна ръка са предимно млади хора, то след това започва пристигането и на по-възрастни до 50 годишна възраст. Понякога на гурбет пристигат цели семейства, които в някой случаи могат да работят за един работодател.

Почиващи

Случаят с почиващите пробуди най-голям интерес у мен. Украинските туристи, са преобладаващата група чуждестранни туристи на Българското Черноморие от повече от десетилетие. Трябва да кажем, че през 2017 г. се гласува споразумение за безвизов режим на страни извън ЕС, сред които е и Украйна. Това позволява граждани на държави извън ЕС да влизат без виза за кратък период от време – до 90 дни в рамките на всеки 180-дневен период (European Council, Council of the European Union). Това улеснява процеса на пристигане на туристите от Украйна към курортите в страната, още преди започването на военните действия.

Трябва да изясня, че в тази статия, терминът *турист* ще бъде заменен с *почиващи*. Туристи са тези, които взимат решението да поемат на път, водени от своето любопитство, желание за забавления, нуждаещи се да изживяват и да си доставят удоволствие от преживяното (Бауман: 2001). Те имат избор при взимането на решение да поемат на път, с

цел да видят и съберат спомени за различни екзотични места, да попият от чуждата култура и да ѝ се насладят. Почиващите, от друга страна, в новосъздалата се военна обстановка поемат това пътуване не с цел наслада и забавление, а с цел отдых, позволяващ моментно откъсване от конфликта в родината им. Разбира се, в случая почиващите запазват някои от чертите на туристите. Подобно на туристите, почиващите заплащат за пътуването и престоя си, но целта им е, чрез това пътуване да получат спокойствие.

С моето теренно проучване успях да забележа голяма разлика в хората, които идваха в България като туристи преди да започнат военните действия, и тези, които пристигат след началото на военните действия като почиващи. Като човек, израснал на морето и имал дългогодишен контакт с туристите, мога да твърдя, че имам наблюдения от преди 2022 г., което прави възможно отбелязването на разликите, невидими за повечето изследователи.

След започването на военният конфликт в Украйна заетите в туристическия сектор очакваха липса на украински туристи през летните месеци, но въпреки това такива имаше. Мнозинството от пристигащи през 2022 и 2023 г. са жени и деца, тъй като мъжете не могат да напускат пределите на страната. Отделни са случаите на възрастни мъже, неподлежащи на донаторна военна служба. Друга група мъже са емигрирали в страни в Западна Европа още преди началото на войната. За тях в гр. Обзор се случват семейни срещи, поради дългите раздели със съпругите. В България те пристигат с автобуси след продължително пътуване, благодарение на туристически агенции, но не са изключени и самостоятелните пътувания.

През 2022 г. се наблюдава промяна в продължителността на престоя на украинците. Ако преди 2022 година той е с продължителност между 5-8 дни (както и средният престой и на българските туристи), след началото на войната, пребиваването е удължено от 15 дни до два месеца. Почиващите украинци в Обзор пристигат предимно от Львов, Одеса и Киев. Трябва да уточня, че не всички идват с помощта на туристически агенции, има почиващи, които идват за период от един до два месеца и организацията на пътуването и престоя се прави от тях самите.

Наблюдава се и промяна във вида и качеството на настаняването. При търсенето на квартира за период над един месец, те се ориентират към крайните квартали, далеч от

плажната ивица, без климатик, с общи тоалетни в някои случаи, без гледка към морето, но на бюджетна цена. Едно от изискванията им е наличие на кухня, с цел самостоятелно приготвяне на храна и по този начин – намаляване на разходите. Често дългият престой е свързан с лишаване от някои удобства, които по принцип са изисквани от туристите.

Част от респондентите споделят, че за някои от тях това е първото им идване в България. На въпроса ми относно решението за пристигането в България Р. П. ми отговори: *„Въобще беше спонтанно, просто беше близко, дойдохме, защото беше близко.“*¹⁰.

В случаи като този, причините за избора да почиват в страната ни, са свързани именно с близкото разстояние, което трябва да преминат. Курортите на българското Черноморие се превръщат в места, където украинците могат да се откъснат за кратко време от военният конфликт.

*„Просто малко да отдъхна от войната. От бомбардировките, от постоянното напрежение. След това, притеснението за децата, човекът, воюва постоянно. На моите приятели мъжа е военен, воюва непосредствено на първа линия и на мен ми беше много приятно да изведе семейството му, детето му, за да могат да си починат и някак да се отпуснат малко. Защото, когато съпругът ти е непосредствено на първа линия, тя разбира се е много стресирана.“*¹¹

Независимо от продължителността на престоя, 20 дни или месец, доводите за тяхното идване са сходни, а именно да се откъснат от военната обстановка, доколкото е възможно.

Като важна причина за почивката се посочват децата и тяхното, макар и временно, спокойствие. Забраните, ограниченията и насилието, могат да доведат до пораждане на гняв, враждебност и омраза, това води до възприемане на насилието като начин за постигане на собствени цели (Стаматов 1998). В ранна детска възраст, децата нямат развити умения за устойчивост и справяне в стресови ситуации. Физическите заплахи, емоционалните

¹⁰ Интервю с Р.П., жена (почиваща), родом от Запорожие, живееща в Киев, на 54 години, лекар, гр. Обзор, висше образование, семейна.

¹¹ Интервю с Р. П., жена (почиваща), родом от Запорожие, живееща в Киев, на 54 години, лекар, гр. Обзор. Тя пристига със своя приятелка и нейното дете. Мъжът ѝ, който воюва на първа линия, е помолил събеседничката ми да замине със съпругата му. Р. П. остава в България за два месеца, а нейната приятелка – един месец.

промени при родителите, биха могли да доведат детето до несигурност и безпомощност. В този случай авторът разяснява последиците от едно авторитарно възпитание, при което обидите, физическите наказания и забрани могат да доведат до поражения върху детската психика и личността на детето. В случая с войната децата са свидетели на това насилие от първа ръка и техните родители, както и обществото не могат да ги предпазят. Една от моите събеседнички ми сподели съдбата на мъж, много добър приятел на сина ѝ:

„На моя син, село под Киев сега ще ви кажа Богдановка, там неговия приятел построи къща в селото, той беше млад 30 годишен мъж, има дете на 4 години, жена и те си построиха дом, където си живееха. Дошли руските войски, него го убили пред очите на жена му, лежал мъртъв в двора на къщата, жена му я изнасилвали, не я пускали няколко дни, детето седяло в котелното помещение.”¹²

Част от хората разказват такива истории за преживяното в Украйна след началото на войната. Други си спомнят за ужаса, изпитан по време на бягството. Събеседничка, с която работя през лятото, ми сподели как са избягали от дома си с цялото си семейство:

„Бяхме на улицата, а над нас 30 хеликоптера над дома ни. Андрей каза: „Катя това са наши”, но на мен не ми приличаха на наши, бяха точно над самите покриви, аз стоя още гледам и в този момент започнаха да бомбардират. Започнаха да летят ракети, всичко се взриви. Ние започнахме да падаме, Оксана¹³ пищи, крещи, аз съм над Оксана и ние пълзешком, пълзешком, в нас има мазе и ние останахме там половин ден без вода, без храна, без нищо.”¹⁴

В продължение на 11 дни респондентката ми и семейството ѝ не успяват да избягат и остават в мазето. В процеса на работата ни, тя ми споделя как дъщеря ѝ често се будела с викове от кошмарите. Децата, бягащи от войната, виждащи насилие, смърт и въвлечени в опасни ситуации, преживяват стреса много по-трудно от възрастните.

Някой от респондентите в първите дни от престоя си споделиха как по време на заря в града са се будили с ужас, връщайки се и мислейки, че са под нападение в родните си

¹² Интервю с Р. П., жена (почиваща), родом от Запорожия, живееща в Киев, на 54 години, лекар, гр. Обзор.

¹³ Оксана е малката дъщеря на Катя, която е на 9 години.

¹⁴ Интервю с Катя, на 57 години, медицинска сестра, от Киев.

градове. Други разказаха, че се будят от кошмари, свързани с бомбардировките. Може да се види остатъчният стрес от преживяното, който дори и по време на отдых не може да бъде забравен.

Промяна се усещаше и в поведението на тези хора. Спокойствието на туриста от преди войната го няма при почиващите, идващи в страната след началото ѝ. Те имаха постоянната нужда да са в течение на събитията в Украйна. Едно от приложенията, което всички следяха по време на престоя си е AlarmMap¹⁵. Те бяха в постоянен контакт с близките си и през целия си престой бяха свързани с конфликта в родината им.

Защо са дошли тук по време на война? Този въпрос нямаше нужда да бъде задаван, защото чувах отговора му много рано в разговорите ми с респондентите, което показва, че престоят им е съпътстван с чувство на вина, че те не са с останалите членове на семействата си в този момент. Повечето жени разказват, че пристигат в България по молба на съпрузите си. Това е начин за временна сигурност и спокойствие за семействата, далеч от стреса, макар и не за постоянно. Разбира се, сред респондентите трябва да се отбележат и жени, които пристигат с приятелки, след като сами взимат решението да заминат. Въпреки това, на въпроса ми защо не са отишли при свои близки в чужбина, всеки един от тях отговори: *„Мъжът ми е там, аз не искам да живея без мъжа си, не мога да го изоставя, а освен това, не знам, моята страна воюва и аз трябва да съм там.“*¹⁶. В наративите е ясно, че пребиваването в България е само за кратък период от време, те нямат намерение да остават за постоянно, пристигат единствено с цел временен отдых, но с готовност да се приберат в страната си, въпреки риска за тях и децата.

Един от малкото мъже, с които разговарях (свещеник по професия) споделя: *„Ако всички избягаме, няма да има кой да защитава страната ни.“*¹⁷. Тук отново може да се види желанието на почиващите да се завърнат в родината си и да защитават и помагат с каквото им е по силите.

¹⁵ AlarmMap е приложение за проследяване в реално време на военната обстановка в страната в Украйна, имайки опция за избор на конкретна област или град. Приложението показва опасността от въздушна тревога, бомбардировки и развитието на военните действия.

¹⁶ Интервю с Р. П., жена (почиваща), родом от Запорожия, живееща в Киев, на 54 години, лекар, пребиваваща в гр. Обзор.

¹⁷ Интервю с С. И., мъж, свещеник, от Лвов, видима възраст 45, гр. Обзор.

През периода на престой, забелязах присъствието на икони и библии, нещо което не бях виждала преди започването на конфликта. Жените носеха със себе си по няколко икони, правейки олтар на нощните си шкафчета или тоалетки. Това би могло да се тълкува като засилване на тяхната религиозност, поради военните действия в родината.

Друг интересен за мен момент по време на моето наблюдение е нуждата от близост и контакт с другите почиващи от Украйна. При чуването на украинска реч, моментално се разменят контакти, което в последствие довежда до една дружба между почиващите. При туристите в предвоенния период не се наблюдава такава практика. След февруари 2022 г. е ясно видимо бързото сприятеляване и размяната на контакти в социалните мрежи, организирането на общи вечери, дори едnodневни колективни екскурзии с децата. Засилването на тези връзки им носи усещане за общност, за сплотеност, осигурявайки им комфорт по време на престоя.

Заключение

Проучването в гр. Обзор в периода 2022 – 2023 г. показва, че сред украинците в града могат да се разграничат три групи – бежанци, сезонни работници и почиващи. Всяка от тях притежава своя специфика относно мотивацията за пристигане в България, продължителността и качеството на престоя.

Военните действия в Украйна доведоха до разселването на много от украинските граждани. Бежанската вълна, идваща към Европа е голяма – близо 6,3 милиона са хората преминали в съседни страни (USA for UNHCR the UN refugee Agency). На базата на събрания от мен теренен материал мога да заключа, че за голяма част от бежанците България е транзитна спирка, напускането на домовете им е било принудително, без право на избор. България, макар да им напомня за дома с климат, природа и донякъде език, не е мястото, където голяма част от тях планират да останат, тъй като нямат намерение да емигрират трайно. Бежанците, с които имах контакт, желаят да се завърнат в страната си след края на войната. Тук въпросът не се корени в това дали в страната приемник са добре устроени, а преди всичко в тяхната мотивация за оставане. Изключения наблюдавах при част от украинските граждани от женски пол, за които оставането в България включва

потенциално намиране на приятел или съпруг. Наблюдавах няколко такива случая в град Обзор.

Сезонната миграция претърпява сериозна промяна през разглеждания период. Първоначално тя е предпочитана от млади хора, често студенти, но можем да проследим изменение на профила на идващите сезонни мигранти. След започването на военните действия и идването на бежанците у нас виждаме как постепенно някои от тях, преминават към групата на сезонните мигранти. През летния сезон идват да работят, а през зимата се завръщат в страната. Тук искам и да спомена, че има случаи, в които почиващи, след престой в къщи за гости, питат за потенциална възможност за работа от следващия сезон. Динамиката в преминаването от една в друга категория на миграция може да се забележи много ясно при моите теренни наблюдения, през тези две години. Причините за това са репресиите, войната и ниските заплати. Гурбетът през лятото се превръща в една възможност за подпомагане на семейния бюджет. Смятам, че тази възможност може да доведе до покачване броя на сезонните мигранти и разширяване на техния профил.

По отношение на украинците, идващи в България с цел почивка, промяната след февруари 2022 г. е в същността на престоя им, изпълнен в голяма част от времето с тревога, безпокойство и поддържане на постоянна връзка с близките, останали в Украйна. Целта на тяхната „почивка“ е да се откъснат от военната обстановка в родината, осигурявайки на децата и на себе си тишина и спокойствие, далеч от сирените и бомбардировките. Другата голяма промяна е свързана с периода на престой, който вече е с много по-голяма продължителност от 15 дни до 2 месеца. Мога да кажа, че не става дума за класически туризъм, а за нов тип почивка, която съчетава и търсенето на временно убежище, с цел намаляване на стреса за децата, а и за възрастните. Затова според мен терминът „туристи“ не трябва да бъде използван в този случай, защото това не са хората, които идват с цел туризъм и които могат да се отпуснат, абстрахирайки се от работата и проблемите у дома. Това са хора, които преживяват последиците от войната, през всеки изминал ден от престоя си и терминът „почиващи“ в този случай би бил по-подходящ.

Цитирана литература:

Бауман, З. (2001). *Постмодерна етика*. София: изд. „ЛИК”.

Владимирова, К., Калчев, Й., Накова, А., Илиева, И., Минчев, В., Зарева, И., Ганева-Райчева, В., Маева, М., Ташев, С., Калчева, С., Александрова, Е., Еролова, Й., Стоянова, П. (2019) *Мерки за преодоляване на демографската криза в България*. Миграции и национална идентичност. Том III. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Денева, Н & Кръстев, С. (2019) *Сезонни работници в ол-инклузив туризма в България*. София: Колектив за обществени интервенции.

Кръстева, А. (2014). *От миграция към мобилност: политики и пътища*. София: НБУ.

Стаматов, Р. И. (1998). *Детска психология: Учебник [за студентите от ПУ Паисий Хилендарски]*. Пловдив : Унив. изд. Паисий Хилендарски.

Hristov, P. (2021). *Ukrainian Immigration to Bulgaria in the Last 30 Years – From Marital Migration to Labour Mobility*, In: *Between the worlds: migrants, margins, and social environment* (46-55), Paradigma.

Maeva, M. & Hristov, P. (2023) *Labour migration to Bulgaria*. In: *Coming To, and Staying In, the Poorest Country in the EU: Immigration to Bulgaria*

Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, New York: Dutton.

Nikolova, M. (2013). *Ukrainian Migration in Greece: There and Back Again & Straight Ahead for One More Time* IRMA research project, background report on Ukraine, ELIAMEP, Athens

Zhang, Y., & Wildemuth, B. M. (2009). *Unstructured Interviews: Applications of Social Research Methods to Questions in Information and Library Science*. Exeter: Libraries Unlimited.

Източници:

Закон за трудовата миграция и трудовата мобилност. В сила от 21.05.2016 г. Обн. ДВ. бр.33 от 26 Април 2016г., доп. ДВ. бр.97 от 6 Декември 2016г., изм. и доп. ДВ. бр.97 от 5 Декември 2017г., изм. и доп. ДВ. бр.24 от 16 Март 2018г., изм. ДВ. бр.34 от 23 Април 2019 г. <https://shorturl.at/gQRU4> (01.02.2024 г.).

Държавна агенция за бежанците при министерски съвет. *Видовете закрила, която Република България предоставя на бежанците: убежище, международна закрила и временна закрила* <https://shorturl.at/gDY04> (23.01. 2024)

Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта. *Наемане на сезонни работници от трети държави с въвеждане на директивата за сезонна заетост, приета през февруари 2014. През април 2016 г. с приемането на Закона за трудовата миграция и трудовата мобилност /ЗТМТМ/ са въведени изискванията на Директива 2014/36/ЕС относно влизане и престой на граждани на трети държави с цел заетост като сезонни работници. Условието и реда за достъп на граждани на трети държави във връзка със сезонната заетост са определени в Правилника за прилагане на ЗТМТМ /ППЗТМТМ, обн. ДВ, бр. 79 от 07.10.2016 г., в сила от 30.09.2016 г./* <https://shorturl.at/jBHN3> (23.01. 2024)

Министерство на труда и социалната политика. Агенция по заетостта. *Проект „Солидарност“ се реализира по Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2014-2020, приоритетна ос 6 „Подкрепа за преодоляването на последиците от кризата, предизвикана от пандемията от COVID-19 и подготовка за екологично, цифрово и устойчиво възстановяване на икономиката“ и цели да окаже навременна подкрепа за бърза интеграция на пазара на труда на разселени лица от Украйна с осигурен достъп до пазара на труда, пристигнали в България след 24.02.2022 г. Средствата по проекта се предоставят съгласно Регламент (ЕС) 2022/613 на Европейския Парламент и на Съвета от 12 април 2022 година за изменение на Регламенти (ЕС) № 1303/2013 и (ЕС) № 223/2014.* <https://shorturl.at/dPR58> (23.01. 2024)

НСИ *Посещения на чужди граждани в България по месеци през 2023* <https://shorturl.at/fEHR8> (23.01.2024)

Евростат *Украинците получили временна закрила през септември 2022 г.* <https://shorturl.at/gL258> (23.01.2024)

Държавите – членки на ЕС, постигат съгласие за удължаване на срока на временната закрила. <https://shorturl.at/elrvE> (23.01.2024)

Eurostat *Temporary protection for persons fleeing Ukraine - monthly statistics from 2023.* <https://shorturl.at/qsyI4> (23.01.2024)

Eurostat *Structure of beneficiaries of temporary protection by age and sex, EU, end of December 2023.* <https://shorturl.at/xy149> (23.01.2024)

European Council- *EU visa agreements with non-EU countries* <https://shorturl.at/bJXZ2> (23.01.2024)

European Council- *EU visa policy* <https://shorturl.at/jkFK6> (23.01.2024)

СИНЕРГЕТИКАТА В ОБУЧЕНИЕТО КАТО НОВА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПАРАДИГМА

Пенка Караджова

докторант в катедра „Обучение по математика, информатика и информационни технологии“,
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме: В статията се представя аналитичен обзор на някои основни изследвания, които разглеждат синергетиката в качеството ѝ на нова образователна парадигма. Обръща се внимание на концепцията за приемственост в обучението с оглед откриване на възможности за нейното реализиране в синергетичен аспект. Очертани са някои насоки за прилагане на синергетичния подход при обучението.

Ключови думи: синергетика, синергетичен подход, образователна парадигма, приемственост, обучение

Penka Karadzhova –

PhD student at the Faculty of Mathematics and Informatics, Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Synergetics in education as a new educational paradigm

Abstract: The article presents an analytical overview of some basic research that considers synergetics as a new educational paradigm. Attention is paid to the concept of continuity in education with a view to discovering opportunities for its realization in a synergistic aspect. Some guidelines for implementing the synergistic approach in education are outlined.

Keywords: *synergetics, synergetic approach, educational paradigm, continuity, education*

Професията преподавател се изправя пред значителни предизвикателства през последните десетилетия. За да повиши интереса към учебния материал и мотивацията за учене у учениците, преподавателят трябва да изпълнява ролята на наставник и медиатор. Това изисква от преподавателите не само да предават знания, но и да създават връзка с учениците, която ще ги вдъхновява да се впуснат в учебния процес.

За да постигнат тази връзка, те трябва да поемат отговорността за собственото си образование и развитие, трябва постоянно да се усъвършенстват, да развиват своите методи на преподаване и да бъдат готови да се адаптират към променящите се условия и новите ситуации. Преподавателите трябва да бъдат гъвкави и отворени към нови подходи към обучението, които да отразяват съвременните нужди на учениците.

Освен това, способността да усвояват нови умения е от съществено значение за преподавателите. Техните знания трябва да бъдат актуални и обновявани, за да могат да поддържат високо ниво на образование в класната стая. Само по този начин те могат да бъдат ефективни наставници, които вдъхновяват и насърчават учениците си да развиват своя потенциал. С адаптивност, постоянно самоусъвършенстване и желание да се създава стимулираща учебна среда, преподавателите могат да преодолеят тези предизвикателства и да оставят дълбока следа в образователния процес на учениците си.

Важно е учебната система да насърчава способността на учениците да разбират контекста и да свързват знания от различни области. Този подход може да бъде успешно приложен в образованието, за да се подобри взаимодействието между различните знания и умения, които учениците придобиват. Така образователният процес може да стане по-цялостен и свързан с реални ситуации.

Този подход отразява желанието за иновативност в образованието, като се стреми към създаване на по-гъвкава и адаптивна система. В процеса на търсене на подходящи модели за образование може да се използва синергетиката, която изучава взаимодействието между комплексни системи. Тя може да бъде възприета като полезен инструмент за създаване на образователни модели, които отразяват сложността и свързаността на реалния свят.

Според създателя на синергетиката, Херман Хакен, синергетиката изследва съвместното действие на елементите на сложните, нелинейни системи, способността им да се саморазвиват и самоорганизируют, изучава възникването на нови свойства. „Основният въпрос, който тя разглежда, се състои в това – съществуват ли общи принципи, управляващи поведението на сложните системи, когато в тях протичат качествени изменения“ (Хакен 2002: 296). Той се фокусира върху възможностите за взаимодействие и вътрешни промени в системите. Михаил Бушев счита, че „самоорганизацията е процес, при който глобалните външни въздействия стимулират включването на вътрешни за системата механизми, благодарение на които в системата възникват определени структури“ (Бушев 1992: 32).

Така синергетиката и концепцията за самоорганизация допринасят за нашето разбиране как сложни системи се развиват и променят под въздействието на различни фактори. Те ни помагат да осъзнаем, че в много случаи сложните нелинейни системи могат да извяват предсказуемо поведение, ако разберем общите принципи, които го управляват.

Красимира Марулевска се позовава на Едгар Морен, според който целта на образованието е да развие естествената способност на човешкия разум да контекстуализира и интегрира (Морен 2000: 10-12). Тя обръща внимание, че „Образованият човек в съвременния свят трябва да може да се ориентира в претовареното информационно и комуникационно пространство, да притежава глобално и творческо мислене, да умее да използва своя интелектуален потенциал за непрекъснато личностно развитие, както и за решаване на конкретни проблеми“ (Марулевска 2009: 69). Според нея в търсенето на адекватни модели на образование, успешно може да се използват постиженията на *синергетиката* (пак там: 25).

Един от ключовите аспекти е използването на синергетичните идеи в съвременното образователно пространство. Принципите на синергетиката могат да допринесат за по-ефективно и цялостно образование. Това включва не само предаването на знания, но и стимулирането на взаимодействие между ученици и учители, както и между различните области на знание при приложението на синергетичния подход в процеса на обучение и възпитание. Това може да включва стимулиране на творческо мислене, развиване на сътрудничество и обмен на идеи между учениците, както и създаване на образователни среди, които подпомагат самоорганизацията и взаимодействието.

Синергетичният подход представлява новаторска перспектива за преосмисляне на образованието. Той отваря врати към по-динамичен и адаптивен начин на учене и подпомага формирането на активни, ангажирани и креативни ученици.

В монографичния си труд „Синергетиката в научното и образователното пространство“, К. Марулевска анализира съвременните педагогически реалности, използвайки синергетиката като своя теоретична рамка и отделя важно място на приложението на синергетичните идеи в съвременната образователна среда. Тя поставя акцент върху приложението на идеите на синергетиката в сложния процес на обучение и възпитание и очертава основните направления в приложението на синергетичния подход в процеса на обучение. К. Марулевска се позовава на Владимир Буданов, който разглежда три направления на приложението на синергетиката в образованието: *синергетика за образованието* – включване на синергетични знания в различните степени на образованието; *синергетика в образованието* – включване в различни частни дисциплини на материали, илюстриращи принципите на синергетиката; *синергетика на образованието* – синергетика, приложена към процеса на обучение и възпитание (Буданов 1996: 14).

Според Елена Князева синергетиката има претенции да бъде една от най-новите самостоятелни науки (2006). Е. Князева и Сергей Курдюмов разглеждат синергетиката в педагогиката по два начина: *в контекста на метод* т.е. синергетичен подход, както и за синергетичния анализ на учебно-педагогическия процес; *в контекста на съдържание на образованието* – обучението на ученици и студенти в синергетични знания и формиране у обучаемите на синергетичен поглед към света (Князева, Курдюмов 2008: 107).

Анализирайки редица изследвания, посветени на синергетиката (на Ерохин, Князева, Хакен, Назаров, Налимов и др.), Васил Милушев показва, че „синергетиката може да се разглежда като системна рефлексия, основаваща се на самоорганизацията“ (2008: 59). Той обосновава „не само необходимостта от прилагане на синергетичен подход в обучението, но и от задълбочаване на изследванията (в методически аспект) в тази посока“ (Милушев 2010: 215) като цитира Сава Гроздев: „В образованието ... съществуват редица процеси и явления, чийто вътрешен механизъм е синергетичен. Без съмнение е необходимо разкриване на този механизъм, за да бъде той разбран, изучен и правилно използван“ (Grozdev 2007: 132).

В тази посока работи В. Милушев (Milloushev 2008; 2009) като съгласува съвременните методически разработки с рефлексивния и синергетичния подход и с теориите, базиращи се на тях. Според него характеристиките на самоактуализацията „дават идея да се развие проблемът за търсене на механизми и технологии за осъществяването ѝ от гледна точка на самоорганизацията в синергетичен аспект“ (2010: 217). Разглеждайки синергетиката като системна рефлексия, В. Милушев предлага структурен модел на системата „обучаван – обучаващ“ в контекста на рефлексивно-синергетичния подход и достига до извода, че: „Във всеки от субектите на подсистемата „обучаван – обучаващ“ са скрити структури-атрактори за съответното перспективно развитие“ (2008: 61). Според него „самоорганизацията може да бъде и явно (най-вече за учителя) и/или неявно (за ученика) осъзната на синергетично равнище, т.е. уместно е обособяване и разглеждане на вида „рефлексивно-синергетична самоорганизация““ (Милушев 2016: 77).

Базирайки се на С. Гроздев (2002; 2007), че „Организацията и самоорганизацията са едни от основните компоненти в управлението на възможностите на учениците, както и в самото решаване на задачи“ (Гроздев 2002: 51), В. Милушев счита, че „направените изводи биха могли да се адаптират и отнесат и за подготовката на ученици за зрелостни и кандидатстудентски изпити“ (Милушев 2010: 217).

Направените изводи могат да бъдат адаптирани за всички обучаеми субекти, в частност към студентите – бъдещи учители, които в зависимост от разглеждания контекст заемат роля и на обучаван, и на обучаващ. Образователното сътрудничество променя не само обучавания, но и обучаващия – той се саморазвива и усъвършенства. За да прилага синергетичния подход в образователния процес, самият учител е необходимо да бъде *синергетически мислеща личност*.

Съгласни сме с Даринка Гълъбова, че: „Мислещият човек не спира да се учи до края на живота си. Основна задача на образованието е личностната ориентация, свързана с умението на човека да поддържа собствената си идентичност и постоянно да изгражда себе си.“ (Гълъбова 2012: 118). Педагогическата синергетика има за цел да стимулира учителите да търсят и създават педагогически иновации, които оказват значителен положителен ефект (Гълъбова 2012: 147).

Правилен е изводът на Радка Гайдова: „синергетиката прави опит да обоснове ново разбиране за учебно-възпитателния процес, като движение от синтез на постиженията на различните научни области и дисциплини. Това изисква да се надскочат традициите в образованието, свързани предимно с предаване на социален и познавателен опит, и да се изпълнява изпреварващо-развиваща роля с акцент на подготовката на човека (детето, ученика, студента).“ (Гайдова 2012: 62). Според нея „приложението на синергетичния подход в образованието, е значимо постижение на педагогическата наука в подготовката на педагозите“ (Гайдова 2012: 68).

Лиляна Каракашева разглежда метода на проектите като възможност за формиране на методическа компетентност у студентите по математика и представя негов синергетичен модел (Каракашева 2020: 71-77). Според нея „методът на проектите позволява чрез резонансни, т.е. малки, но адекватни и добре организирани взаимодействия от страна на университетския преподавател да се пробуди творческата енергия у студента и да се инициира процеса на развитие, саморазвитие и самоусъвършенстване.“ (Каракашева 2020: 74). Тя обосновава ползата от прилагане на синергетичния подход за развитие на умения у студентите за реализиране на „пробуждащо“ обучение, като представя примерни индивидуални курсови и дипломни проекти.

К. Марулевска предлага (2009) конкретен вариант за приложение на синергетичния подход в обучението в условията на проектно-базирана учебна дейност, като подчертава възможността за използване на развиващия потенциал на проектната учебна дейност в различните етапи и степени на образователната система, съобразявайки спецификата на реализацията, „в зависимост от възрастовите особености

на обучаващите се“ (Марулевска 2009: 136). Тя изтъква възможността за включване на синергетичните идеи в изследователската стратегия на педагогиката за създаване на нов инструментариум и обогатяване на нейния понятиен апарат с универсалните синергетични образи и представи, което „ще създаде условия за усъвършенстване на образователната система и на учебно-възпитателния процес на базата на прогнозиране на най-ефективни пътища за развитие“ (Марулевска 2009: 163).

Според Румяна Неминска „синергичното академично образование конструира свои специфични методи на преподаване и учене: самообучение, нелинеен диалог, пробуждане на ученето, обучение като адаптивна промяна. В него основното академично ядро не е трансферът на знания, а овладяването на стратегии и процедури за откриване на знанията и бързата ориентация в разклонената система от информация.“ (Неминска 2021: 197).

Преобразуването на образователния модел, който се фокусира върху знанието, изисква създаване на синергетичен образователен модел, насочен към учениците и техните ключови компетентности. Един от възможните пътища за тази трансформация е внедряването на съвременни образователни подходи, като игровия, интегралния, синергетичния, конструктивисткия, компетентностния и други.

В синергетичния подход се акцентира върху самоактуализацията и саморазвитието на индивида. Тези два компонента се смятат за основни и могат да послужат като основа за образователна парадигма, която има за цел да формира съвременни личности с мисъл за **„разбирам, научавам, овладявам, мога, действам“**. Тези дейности, които изразяват активността на учещите субекти, са насочени към постигане на приемственост в обучението: в различните степени на образователната система; между различните класове в едно и също училище; между различните теми по предметите в един клас.

Реализирането на приемственост при самото обучение между обучаващия и обучавания също играе роля за успеха на този подход. Разглеждано от синергетичен дискурс, то се осъществява на ниво мислене, разсъждение, разбиране; изразява се в пренос на модели и когнитивни схеми. Според Димитър Димитров в когнитивната схема се заключава вътрешната програма за действие, която е вродена у индивида, който размисля и извършва действия, макар и да се променя чрез опита. Синергетиката, използвана като метод, става инструмент на изследователската дейност. Чрез нея може да се формира обща когнитивна стратегия (Димитров 2010: 159).

Осъществяването на приемственост в обучението е тясно свързано с дидактическите принципи за достъпност, за системност и последователност, за съзнателност и активност на учениците. Връзката между принципите на приемственост, последователност и систематичност е установена в класическата педагогика, където приемствеността се разглежда като самостоятелен принцип. Както отбелязва Борис Герасимович Ананьев: „Налице е двупосочна зависимост един от друг на новите знания и стария опит, което се проявява в процеса на систематизиране на знанията“ (Ананьев 1953: 28).

Направеният по-горе обзор на схващанията на цитираните автори относно основни концепции представиха синергетиката в обучението като нова образователна парадигма, която внася иновативни подходи и принципи в образователния процес. Тя е базирана на принципите на синергията, които изследват взаимодействието и сътрудничеството между различни компоненти на системи, с цел постигане на по-високо ниво на функциониране.

На тази база могат да се открият основните характеристики на синергетиката в обучението, които включват:

- *Интегриране на знанията:* Синергетиката в обучението насърчава интегрирането на знания от различни дисциплини и техните приложения в реални ситуации. Този подход подпомага разбирането на връзките между различните области на знание и стимулира учениците да развиват цялостно мислене и разбиране на сложни проблеми.
- *Активно учене и ученическа самоорганизация:* Синергетиката в обучението насърчава учениците да бъдат активни участници в образователния процес и да бъдат съ-творци на своето обучение. Учениците се стимулират да поставят въпроси, да изследват, да решават проблеми и да предлагат свои идеи и решения. Това ги прави по-ангажирани и отговорни към собственото им учене.
- *Учебният процес като динамична система:* Синергетиката в обучението разглежда учебния процес като динамична система, в която взаимодействията между учители, ученици и образователни ресурси създават нови знания и разбиране. Този подход помага да се преодолеят ограниченията на традиционните подходи към образованието и насърчава устойчивото и постоянно развитие.
- *Използване на технологии и интерактивни учебни материали:* Синергетиката в обучението насърчава използването на съвременни технологии и интерактивни учебни материали. Тези инструменти предоставят разнообразни възможности за учене и обогатяват образователния опит на учениците.

- *Развитие на межличностни и сътруднически умения:* Синергетиката в обучението помага на учениците да развиват междуличностни и сътруднически умения, които са от съществено значение за успешното им включване в обществото и работата в екип.
- *Постоянна промяна и обновление:* Синергетиката в обучението приема, че образованието е процес на постоянна промяна и обновление. Този подход насърчава учебните институции да се адаптират към съвременните предизвикателства и да търсят нови и иновативни подходи за обучение.

Синергетиката в обучението се фокусира върху интегрирането на знания, умения и компетентности от различни области на познание. Тя подчертава важността на свързването на различни дисциплини и теми, за да се създаде цялостно разбиране и усвояване на материала. Този подход подпомага развитието на аналитични и синтетични умения, както и на способността за решаване на комплексни проблеми.

Синергетиката се основава на активното участие на учениците в образователния процес. Тя насърчава самостоятелното мислене, творчеството и инициативността, като учениците са в ролята на активни участници, а не просто получатели на информация. Това спомага за по-голямо ангажиране в образователния процес и повишаване на мотивацията за учене.

Чрез синергетиката в обучението се използват разнообразни образователни методи и техники, които насърчават учениците да разгръщат своите индивидуални възможности и интереси. Този подход внася разнообразие и гъвкавост в образователния процес, като се стреми да отразява различните начини на учене на различните ученици.

Обучението чрез синергетичния подход създава възможност за развитие на ключови компетентности като критично мислене, проблемно решаване, комуникация и сътрудничество. Този подход подготвя учениците за успешно справяне с предизвикателствата на съвременния свят, където уменията за анализ, интеграция на знания и сътрудничество са от съществено значение.

Синергетиката в обучението представлява новаторска парадигма, която преосмисля начина, по който учим и научаваме. Тя насърчава активно участие, интегриране на знания и развиване на комплексни умения, които са от съществено значение за успеха на бъдещите поколения.

Цитирана литература:

Ананьев, Б. Г. 1953. *О преемственности в обучении* – В: Советская педагогика, № 2, стр. 23–35.

Буданов, В.Г. 1996. *Эпоха бифуркаций и синергетика в образовании* – Московский синергетический форум. Тезисы. - М., 42с.

Бушев, М. 1992. *Синергетика. Хаос, ред, самоорганизация.* С.: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Гайдова, Р. 2012. *Самоорганизация и интеграция на микро- и макросистемите в подготовката по Техника и технологии на студентите от педагогическите специалности*, Научни трудове на Русенския Университет – 2012, том 51, серия 6.2.

Grozdev, S. 2007. *For High Achievments in Mathematics: The Bulgarian Experience (Theory and Practice).* Sofia: Ruta, 295 p. (in English).

Гроздев, С. 2002. *Организация и самоорганизация при решаване на задачи.* – Математика и информатика, кн. 6, стр. 51-58.

Гроздев, С. 2002. *Синергетика на ученето* – Педагогика, № 7, стр. 3-23.

Гълъбова, Д. 2012. *Педагогическа синергетика*, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново.

Димитров, Д., 2010. *Социална синергетика*, София: Университетско издателство „Стопанство“.

Каракашева, Л. 2020. *Върху метода на проектите за формиране на методическа компетентност у бъдещите учители* – В: „Синергетика и рефлексия, в обучението по математика“, Доклади на юбилейната международна научна конференция, 16-18 октомври 2020, Пампорово, стр. 71-78.

Князева, Е. Н., Курдюмов, С. П. 2008. *Синергетика в системе образования.* Образование и наука, 3 (51), 107.

Knyazeva, E. 2006. *30 years of Synergetics (Interview with H. Haken).* – Pedagogy, №5, pp. 3-12. (in Bulgarian).

Марулевска, Кр. 2009. *Синергетиката в научното и образователното пространство*, Издателство „Санин-НиН“, Благоевград.

Милушев, В. 2016. *Рефлексивно – синергетичен подход при обучението по математика*, сп. Стратегии на образователната и научната политика, бр. 24, стр. 69-85.

Милушев, В. 2010. *Елементи от рефлексията и синергетиката в обучението по математика.* – В „Синергетика и рефлексия в обучението по математика“, Доклади на юбилейната международна конференция, 10-12 септември 2010, Бачиново, стр. 213-220.

Milloushev, V. 2009. *About Synergetics Principles and their concretization in Education of Mathematics.* – In: „Didactics of mathematics: Problems and Investigations” (International Collection of Scientific Works), Issue # 32, Donetsk: DonNU, pp.7-15.

Milloushev, V. 2009. *Reflexion and the Reflexive Approach in Teaching Mathematics.* In: University of Cherkassy “Bogdan Hmelnytskyi”, Series Pedagogical Science, Issue 143, Cherkasy, Ukraine, pp. 56-59.

Милушев. В. 2008. *Триадата дейности решаване, съставяне и преобразуване на математически задачи в контекста на рефлексивно-синергетичния подход.* Дисертация за присъждане на НС „доктор на педагогическите науки“, Пловдив, 414 с.

Milloushev, V. 2008. *The Reflective-Synergetic Approach in Education.* – In: Scientific Papers of Plovdiv University “Paisii Hilendarski”, Vol 45, Book 2 – Methods of Education, pp. 43-53.

Морен, Е. 2000. *Мислещата глава. Преосмисляне на реформата. Реформиране на мисленето,* Издателство „Полис“, София.

Неминска, Р. 2021. *Промяна на парадигмалните ориентири във висшето образование,* сп. Педагогика, бр.2, стр. 185-200.

Хакен, Х. 2002. *Синергетическая парадигма,* Москва.

**ИНОВАТИВНИ ПРОГРАМИ И ПРОГРАМНИ СИСТЕМИ
В ОРГАНИЗИРАНОТО ПРЕДУЧИЛИЩНО ОБРАЗОВАНИЕ
В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1991 – 2016 Г.**

Дафина Пандин

докторант в катедра „Етнология“,

Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Настоящият доклад разглежда иновативни програми и програмни системи, тяхното апробиране и реализиране на национално равнище в организираното предучилищно образование у нас в периода от 1991-2016 г. В образователен контекст това е период, трасиращ настъпването на редица промени в предучилищното образование у нас, намиращи израз по посока на промяна на обществените и социални възгледи при дефиниране на целите на предучилищното образование, а именно: възпитание – обучение – социализация на детето. В рамките на посочения период излизат два нормативни акта, свързани с образованието – Закона за Народната просвета (1991 г.) и Закона за предучилищното и училищното образование (2016 г.). В авторските (иновативните) програми на територията на редица детски градини у нас, се маркират и пряко отразяват промените, които възникват на полето на предучилищното образование в България в края на 80-те – началото на 90-те години. Приложими на национално равнище, подобни програми изпреварващо отразяват неизбежните промени във възгледите за детето при реализиране на педагогическо взаимодействие в условията на детската градина чрез посочване на съответстващи технологии, методи и форми на взаимодействие с детето от три до седем години.

Ключови думи: организирано предучилищно образование, иновативни програми, иновативни програмни системи, ситуационен подход, рефлексивен подход, педагогическо взаимодействие

Dafina Pandin–

PhD student at the Department of Ethnology, Sofia University „St. Kliment Ohridski“

Innovative programs and program systems in organized preschool education in Bulgaria in the period 1991 – 2016.

Abstract. This report examines innovative programs and program systems, their approval and implementation at the national level in organized preschool education in our country in the period 1991 - 2016. In an educational context – this is the period tracing the occurrence of a number of changes in preschool education in our country, finding expression in the direction of changing public and social views when defining the goals of preschool education, namely: education – training – socialization of the child. The period frames the release of the Law on Public Education (2014) and the Law on Preschool and School Education (2016).

In the author's (innovative) programs on the territory of a number of kindergartens in our country, the changes that occurred in the field of preschool education in Bulgaria in the late 1980s are marked and directly reflected. Applicable at the national level, such programs preemptively reflect the inevitable changes in the views of the child when implementing pedagogical interaction in the conditions of the kindergarten by indicating corresponding technologies, methods and forms of interaction with the child from three to seven years.

Keywords: organized preschool education, innovative programs, innovative situational approach, reflexive approach, pedagogical interaction

От традиционна гледна точка в системата на организираното предучилищно образование у нас съществуват програми и програмни системи, учебни помагала и учебни комплекти, извеждащи на преден план обществената и социална парадигма по отношение на процеса на педагогическо взаимодействие в условията на детската градина. Обществената и социална насоченост по отношение на взаимодействие с детето в предучилищна възраст (3-7 годишна възраст) намират пряко проявление в образователния процес и съответстват на конкретния исторически етап на развитие на обществото. Ретроспективният прочит показва, че на етапа на социалистическото общество (1944-1989 г.) на национално равнище действа единна програма¹ за взаимодействие с детето, която притежава „универсален характер“ и е приложима за всички детски градини на територията на нашата страна, изключваща в структурно и практическо равнище обхвата на взаимодействие с детето от различен етнически произход от българския, детето със специални образователни потребности, както и детето в неравностойно социално положение (Колева 2003: 2).

След 1989 г. (на етапа на глобалистичното общество) Министерство на образованието и науката (МОН) одобрява две програми², извеждайки като приоритетна цел обучението на детето от три до седемгодишна възраст. По отношение на съществуващите програми за взаимодействие с детето се наблюдават известни различия, но в програмното си съдържание са подчинени приоритетно от необходимостта от обучение на детето в условията на всички видове и типове детски градини у нас. В съдържание на посочените програми липсват релевантни технологии, методи и форми на взаимодействие с детето, отчитащи етнокултурните характеристики ценностни ориентации. Основен педагогически подход е ситуационният, липсва ясно посочен психологически подход. Взаимодействието „учител – дете“ се осъществява на принципа на обект – субектното въздействие (Колева 2003: 2). Именно на този етап от историческото развитие на обществото се разработват и апробират в образователната практика авторски (иновативни) програми за взаимодействие с детето в условията на организираното предучилищно образование у нас.

Предиктивна роля на програмите от иновативен (авторски) тип откриваме в промяна в цялостното разбиране по отношение на взаимодействието „учител – дете – родител“ и извеждане водещата роля на процеса на социализация на детето (3-7 години). Той се превръща в основополагащ в предучилищното образование на следващия етап на развитие на

¹ „Програма за възпитателна работа в детската градина“ под ред. на Елка Петрова, 1984 г.

² 1) „Възпитание на детето от 2 до 7 годишна възраст“ под ред. на В. Гюрова, 1993 г., с автори: Ел. Русинова, Д. Гюров, М. Баева, изд. „Д. Убенова“;

2) „Активността на детето в детската градина“ под ред. на Н. Витанова, 1993 г., с автори: Н. Витанова, Н. Колева, Ел. Попова, О. Занков, Г. Стоянова, Б. Ангелов, Ф. Стоянова, изд. „Просвета“.

обществото: етапът на постмодерното общество (1997-2008 г.). Разработват се редица програми, учебни комплекти³. За първи път в предучилищното образование на национално ниво са създадени и приети в Държавни образователни изисквания по предучилищно образование (2000 г.)⁴, които в съдържателно и структурно отношение посочват линията на очакваните за овладяване от детето, намиращо се в условията на детската градина: знания, умения и отношения. Дефинирано е съдържанието по образователни направления. Това поставя сериозна традиция в образователната практика у нас при разработване и излизане на програмни системи, подчинени на единни държавни изисквания, които излизат след 2000 г.

Програми и програмни системи от авторски (иновативен) тип в системата на организираното предучилищно образование в периода 1991 – 2016 г.

Снежана Въчева посочва, че след промените през 1989 г. в нашата страна, излизането на Закона за Народната просвета (1991 г.) и съпътстващите го Държавни образователни изисквания по предучилищно образование (2000 г.), се създават благоприятни условия за вариативност, които засягат съдържанието в образователната сфера. Действащите две програми⁵, одобрени от МОН (1993 г.) са насочени към развитие на детската личност чрез развитие на познавателните и физическите способности на детето чрез насочване на неговата индивидуална динамика от педагогическия специалист (Въчева 2014: 54-58). Посочените програми, имащи традиционен характер, в структурно и съдържателно отношение, макар да проектират промените в обществения, социалния и икономическия живот в нашата страна при дефинираните нови възгледи по отношение на детското развитие в идеите за личностно и хуманистично развитие при изграждане на детската личност, не отразяват редица специфики на образователните институции, в които се обучават, възпитават и социализират деца. Взаимодействието с детето се разглежда през призмата на обект – субектния характер на въздействие „дете – учител“, което поставя детето в пасивна позиция по отношение на индивидуалния му темп на развитие. Налице е унифициране на изискванията към детето – равнището на познавателно и емоционално развитие, изключващо формиране на индивидуален опит извън общото разбиране за натрупване на определени познавателни умения, които са количествено измерими. Детето се явява „наблюдател“ по отношение на възпитанието, обучението и социализацията си. Критическият прочит показва, че съществува заплаха по отношение на интегриране на индивидуален опит, натрупан в хода на изследване на заобикалящия социален и природен свят на детето.

³ Виж следните издателства: „Анубис“; „Геа Либрис“; „Даниела Убенова“; „Булвест“; „Слово“; „Изкуство“ и др.

⁴ Наредба № 4 за предучилищно възпитание и подготовка.: Виж: <https://lex.bg/laws/ldoc/-549412350>

⁵ Виж: 2

Практическо ръководство „Социализация. Рефлексия. Ситуации“ с автор Ирина Колева, представя научна иновация по посока на дългогодишни научни изследвания в лаборатории⁶, в които участват учени и учители от цялата страна при разработване и апробиране на педагогически модели, противопоставящи се на традиционните. Авторът отрича обект-субектния подход на въздействие като предлага форми на педагогическо взаимодействие, които стимулират мотивацията за постижения у детето. Установява, че подходите, които противостоят на поставянето на детето в пасивна позиция, са ситуационният подход като педагогически и рефлексивният подход като психологически. И. Колева разработва технология на игрите със самообучаващ характер, конструирани на основата на субект-субектния подход на взаимодействие, като си поставя задача за конструиране на концептуален модел (в последствие теоретично-емпиричен модел) за социализация на детето от три до седемгодишна възраст (Колева 1996: 5). Разработването и внедряването на ситуационния подход като педагогически представлява принос в историята на предучилищното образование, разработен за първи път в програмата „Аз променям света“.

*„Концепция за социализация на деца от ромски произход в неравностойно социално положение (в условията на детската градина)“*⁷, изготвена под научната редакция на И. Колева, представя модел, ориентиран към социализация на детето от ромски произход на територията на авторските детски градини, който отчита в единство различни фактори: демографски, социокултурен, етнически и т.н. Поставя необходимостта от „доказателствена демократизация на цялостната ни образователна система“ чрез въвеждането на национално равнище на държавни образователни изисквания при детето, намиращо се в неравностойно социално положение. Детето, което е поставено в уязвима ситуация спрямо другите, би следвало да бъде подпомогнато да изгради социална ориентация и последваща адаптация в общественния живот (Колева 1994: 5). В концепцията са представени проблемите на детето в неравностойно социално положение⁸ от ромски произход у нас като е направен анализ на:

- семейства със специфични проблеми поради социалните и икономическите обстоятелства (юридически, теоретично-концептуален, организационно-управленски анализ, кадрово осигуряване по отношение на съвременния анализ на трудностите на децата в неравностойно социално положение; билингвални особености и съпътстващите ги трудности при детето от ромски произход);

⁶ В последствие лабораториите се надграждат в движение „Предтечи“.

⁷ Концепцията е апробирана в редица детски градини на национално равнище: ДГ № 4, гр. Гоце Делчев; ОДЗ № 19, гр. София, ДДПВ, гр. Кюстендил; ПДГ, с. Градинарово, общ. Провадия; ПДГ към ОУ „Хр. Ботев“, гр. Ракитово; ЦДГ, с. Игнатиево, обл. Варна; ЦДГ, с. Любен Каравелово, обл. Варна и др. в периода 1991 - 1994 г.

⁸ Авторът на концепцията разглежда следните групи деца: деца, отглеждани и възпитавани в семейна среда (причините за неравностойното социално положение се откриват в семейна среда; деца, живеещи и възпитавани се в домове за деца; специфична група деца – деца-инвалиди.

- психологическите особености на детето, намиращо се в неравностойно социално положение;
- ролята на социализацията на детето от ромски произход и подходи при неговата социализация (педагогически и психологически анализ);
- анализирани си основните постулати на концепцията, а именно формиране на социална ориентация у детето чрез планиране и реализиране на съвместни дейности, имащи интегративен характер между деца от различни етнически общности; акцентът пада върху интегрирано образование за детето и формиране на мотивация за училищно обучение и образование (Колева 1994: 7 – 32).

И. Колева мотивира необходимостта от създаване на образователен модел за предучилищна подготовка на децата от ромски произход в подготвителните групи (5-7 години) в условията на детската градина, тъй като над 90% от тези деца остават извън обхвата на образователните институции⁹. Причините за разработване на модел следват следните маркери: нарастващата демографска криза; населението в страната ни – мултиетническо; отсъствието и/или неприлагането на билингвални технологии при изучаване на български език; социокултурни, етнопсихологически, образователни и др. аспекти на големия процент от деца, останали извън образователния контекст. Налице е необходимост от осмисляне и прилагане на нов модел за образователно взаимодействие в условията на междуетническа образователна среда, насочен към детето в подготвителна група в детската градина (Колева 2012: 43-44).

Разгледаната концепция е доразвита в програмата „*Аз променям света*“¹⁰, която разработва нейните идеи и в този смисъл я надгражда. Аprobацията на национално равнище се осъществява в периода 1990-1997 г. Насочена е към детски градини от авторски тип. За първи път в историята на педагогическото образование у нас е разгърнат ситуационният подход и съответстващата технология за проблемната педагогическа ситуация. Съществен момент по отношение на аprobацията е, че тя се осъществява с деца от български, ромски и турски произход. Програмата се развива в полето на рефлексивния подход в редица детски градини от авторски тип в страната¹¹ след нейната аprobация (Колева 1997). В приложение на програмата се поставя акцент върху развиването и разгръщането на общи и индивидуални способности у детето. Програмата се усъвършенства и прераства в програмна система като изпреварва иновативните практики в образователен контекст в страната ни (Колева 2003: с. 3).

⁹ Поместени са данни от анализи за периода 2000 – 2003 г. в: Колева, И. (2012). Етнопсихопедагогика на детето. Второ издание. С., 2012.

¹⁰ Намира реализация в рамките на образователен проект на УНИЦЕФ. Аprobацията ѝ се осъществява под научното ръководство на И. Колева през 1990 г. в ДГ „Радост“ (гр. Гоце Делчев).

¹¹ В базите: ДГ „Вълшебница“, гр. Враца; ДГ „Мир“, гр. Мездра; ДГ „Звънче“, гр. Шумен; ДГ „проф. д-р Г. Ангусев“, гр. София; ДГ „Мечта“, гр. Кюстендил; ДГ „Моряче“, гр. Бургас и др.

*Образователно предписание „Неогей – Нова Земя“*¹² представлява теоретично-емпирична програма за екологосъобразна социализация на три-седемгодишното дете в условията на детската градина и семейството. Разработена е в две части: първа част „Теоретика“ и втора част „Емпирика“. В емпиричната част са представени: организация на педагогическото взаимодействие в детската градина, месечно разпределение на познавателното съдържание на база типологията на времената (астрономично, физиологично, историческо, психологическо), екипна организация на средата в детската градина, представена е проектна рамка за извършване на екологосъобразна дейност на детето и е мотивиран рефлексивният подход по отношение квалификацията на педагогическите специалисти и семейството (Ангушев, Янакиев, Колева, и др. 2000: 3-4).

Програмата е разработена върху проблемите на педагогиката на развитието и отразява разгърнатата теория за рефлексивното развитие на личността. В теоретичен план „Неогей – Нова Земя“ представя семантиката за екологосъобразната социализация на детето от три до седемгодишна възраст¹³. Културата на детето се разглежда посредством развиване на общи и специални способности при взаимодействието с другите субекти, детето в този възрастов период обогатява знания за взаимодействие с околната среда (Ангушев, Янакиев, Колева и др. 2000: 5-9).

*„Програма по интегрирано образование за деца със специфични образователни нужди от предучилищна възраст (в условията на дом – детска градина)“*¹⁴ в съдържателен аспект включва теми и подтеми, които постулират важната роля при изграждане на рефлексивна картина у детето по отношение на възприемане на света. Водещият подход в програмата е рефлексивният. Разработената концептуална структура на познавателното съдържание в програмата е в съответствие с водещия педагогически подход, чиито цели се отнасят до неговата съдържателна страна, докато формалната му страна е в съответствие с целта и същностният аспект на програмата. Авторите разглеждат развитието на детето чрез: астрономично, физиологично, психологическо и историческо време (Колева, Афузова-Йонова, 2001: 5).

¹² Първоначалната апробация е заслуга на проф. Георги Ангушев и се осъществява в периода 1990 – 1998 г. в детски градини в гр. София, гр. Шумен и гр. Пловдив. Разработването на образователното предписание по отношение на съдържателния и формалния му аспект представя заслугите на проф. Мирослав Янакиев. Пряка работа по отношение проблемите до екологосъобразната социализация на детето (3- 7- г.) представлява принос на И. Колева. МОН одобрява програмата през 1999 г.

¹³ Виж: Колева, И. (1998). Програма за околна среда.

¹⁴ Авторски колектив: И. Колева и З. Афузова-Йонова.

Програмата по гражданско образование – „*Права на детето в мултиетническа среда*“¹⁵ – извършена е предварителна апробация, отнасяща се до темите в програмното съдържание в периода 1991-2000 г. с деца от различен етнически произход. Темите обхващат примерни схеми/модел за работа в група, позоваващи се на принципите на Конвенцията на ООН за правата на детето. Програмата е насочена към следните адресати: педагогически специалисти, родители, възрастови психолози, директори на детски градини и други образователни институции, в които се социализират деца до седемгодишна възраст. Темите в програмното съдържание обхващат маркерите, които са характерни за мултиетническия състав на населението в страната ни и представят нов, качествен интерактивен метод на активно взаимодействие с педагогически специалисти и родители, посредством професионално-педагогически тренинг (Колева 2001: 7).

Освен традиционно представените в педагогическа практика програмни системи, се внедряват програмни системи от иновативен (авторски) тип. Така например, И. Колева внедрява програмна система от иновативен план с насоченост към авторски (иновативни) детски градини ориентирани към изкуствата и от академичен тип – *програмна система „Аз променям света“*. Успоредно с посочената програмна система, в педагогическата практика се утвърждава *програмна система „Неогей – Слънце“*, както и програмна система „Нова забавачница“¹⁶. Посочените програмни системи са от иновативен тип и са приложими към условията на авторски (иновативни) детски градини на територията на страната ни. Предлагат подход от иновативен характер по отношение на реализирани методи по посока на обучение, възпитание и социализация на детето с основен акцент – насоченост към взаимодействието в интеркултурна среда (Въчева, С. 2014: 67–72).

Социализацията на детето, осъществяваща се в интеркултурен контекст, представлява многоаспектен процес на формиране, изграждане и интернализиране на ценностни-ориентации у детето на три-седемгодишна възраст, посредством субект-субектно педагогическо взаимодействие за развитие на личността на детето (Колева 2001: 5).

Рефлексивната картина на предучилищното образование у нас, възприета в цялостен контекст, се разгръща именно на етапа на постмодерното общество (1997-2008 г.), извеждайки основната роля на процеса на социализация на детето в условията на детската градина и промяна във взаимодействието „учител – дете – родител“ (субект – субектно взаимодействие)¹⁷.

¹⁵ Автор на програмата: И. Колева.

¹⁶ Автор: Димитър Димитров

¹⁷ Основен подход на взаимодействие регламентиран в Закона за Народната просвета (обн. ДВ, бр. 86 от 18 октомври 1991 г.). Виж: <https://lex.bg/laws/ldoc/2132585473>

Детето на 3-7 годишна възраст се поставя в центъра на това взаимодействие. Цялостна промяна търпи схващането на необходимостта от натрупване на зададен обем от знания, които се очаква детето да овладее, както и извършването на диагностични процедури от страна на педагогическия специалист (учител) за тяхното измерване. По отношение на прилагане на посочения диагностичен инструментариум стои недефинирана качествената подготовка за нейното прилагане (Колева 2003: 4).

Образованието, основано на рефлексивния подход, затвърждава важността на изграждането и формирането на различни компетентности (когнитивни и некогнитивни) още в периода на ранното детство. Изграждане по посока ранна възраст – рефлексивна личност. Рефлексивната личност се разглежда като личност, притежаваща гражданска идентичност, която се конституира в предучилищния период на развитие. Благотворно влияние за изграждане и формиране на рефлексия чрез личностна интериоризация, откриваме в съдържанието на иновативни (авторски) програми и програмни системи, прилагани в едни широк контекст през края на 80-те – началото на 90-те години на XX век на национално равнище (Колева, Алиндер-Исмаилова 2022: 99-100).

Цитирана литература:

Ангушев, Г., Янакиев, М., Колева, И. и др. (2000). *Образователно предписание „NEOGEA=НЕОГЕА“ /Нова Земя/. Първа част – Теоретика.* С., Фондация „Проф. д-р Георги Ангушев“. [Angushev, G., Yanakiev, M., Koleva, I. i dr. (2000). *Obrazovatelno predpisanie „NEOGEA=NEOGEA“ /Nova Zemya/. Parva chast – Teoretika.* S., Fondatsia „Prof. d-r Georgi Angushev“.]

Ангушев, Г., Янакиев, М., Колева, И. и др. (2000). *Образователно предписание „NEOGEA=НЕОГЕА“ /Нова Земя/. Образователно предписание за екологосъобразна социализация на три-седемгодишното дете в условията на детската градина и семейството. Втора част – Емпирика.* С., Фондация „Проф. д-р Георги Ангушев“. [Angushev, G., Yanakiev, M., Koleva, I. i dr. (2000). *Obrazovatelno predpisanie „NEOGEA=NEOGEA“ /Nova Zemya/. Obrazovatelno predpisanie za ekologosobrazna sotsializatsia na tri-sedemgodishното дете v usloviyata na detskata gradina i semeystvoto. Vtora chast – Empirika.* S., Fondatsia „Prof. d-r Georgi Angushev“.]

Витанова, Н. и колектив (1993). *Активността на детето в детската градина.* С., изд. „Просвета“. [Vitanova, N. i kolektiv (1993). *Aktivnostta na deteto v detskata gradina.* S., izd. „Prosveta“.]

Въчева, С. (2014). *Предучилищно образование – актуални проблеми. III.,* УИ „Епископ Константин Преславски“. [Vacheva, S. (2014). *Preduchilishtno obrazovanie – aktualni problemi.* Sh., UI „Episkop Konstantin Preslavski“.]

Колева, И. и др. (1994). *Концепция за социализация на деца от ромски произход в неравностойно социално положение /в условията на детската градина/.* С., УНИЦЕФ. [Koleva, I. i dr. (1994). *Kontseptsia za sotsializatsia na detsa ot romski proizvod v neravnostoyno sotsialno polozhenie /v usloviyata na detskata gradina/.* S., UNITsEF.]

- Колева, И.** (1996). *Социализация, рефлексия, ситуации*. С., ОКО. [Koleva, I. (1996). *Sotsializatsia, refleksia, situatsii*. S., OKO.]
- Колева, И.** (1997). *Аз променям света /програма за авторски тип детски градини/. III*, 1997. [Koleva, I. (1997). *Az promenyam sveta /programa za avtorski tip detski gradini/. Sh.*, 1997.]
- Колева, И.** (1998). *Програма за околна среда*. С., МОН. [Koleva, I. (1998). *Programa za okolna sreda*. S., MON.]
- Колева, И. и др.** (2000). *Организация. Рефлексия. Ситуации*. С., Фондация „Проф. д-р Георги Ангушев“. [Koleva, I. i dr. (2000). *Organizatsia. Refleksia. Situatsii*. S., Fondatsia „Prof. d-r Georgi Angushev“.]
- Колева, И.** (2001). *Педагогическа технология в междуетническа среда (рефлексивни аспекти)*. С., Европейска комисия по образование и култура, фондация „Томило“, движение „Предтечи“. [Koleva, I. (2001). *Pedagogicheska tehnologia v mezhduetnicheska sreda (refleksivni aspekti)*. S., Evropeyska komisia po obrazovanie i kultura, fondatsia „Tomilo“, dvizhenie „Predtechii“.]
- Колева, И.** (2001). *Правата на детето в мултиетническа среда /Образователно предписание „NEOGEO=НЕОГЕЯ“*. С., „Сиела“. [Koleva, I. (2001). *Pravata na deteto v multietnicheska sreda /Obrazovatelno predpisanie „NEOGEO=NEOGEYa“*. S., „Siela“.]
- Колева, И., З. Афузова-Йонова** (2001). *Програма за интегрирано образование за деца със специфични образователни нужди от предучилищна възраст /в условията на Дом – Детска градина/. Образователно предписание „NEOGEO=НЕОГЕЯ“ /Нова Земя/. Първа част – Теоретика*. С., Движение „Надежда“. [Koleva, I., Z. Afuzova-Yonova (2001). *Programa za integrirano obrazovanie za detsa sas spetsifichni obrazovatelni nuzhdi ot preduchilishtna vazrast /v usloviyata na Dom – Detska gradina/. Obrazovatelno predpisanie „NEOGEO=NEOGEYa“ /Nova Zemya/. Parva chast – Teoretika*. S., Dvizhenie „Nadezhda“.]
- Колева, И.** (2003). *Предучилищно образование и мултиетническа среда (рефлексивен анализ на българското предучилищно образование)*. София. [Koleva, I. (2003). *Preduchilishtno obrazovanie i multietnicheska sreda (refleksiven analiz na balgarskoto preduchilishtno obrazovanie)*. Sofia.]
- Колева, И.** (2012). *Етнопсихопедagogика на детето. Второ издание*. София. [Koleva, I. (2012). *Etnopsihopedagogika na deteto. Vtoro izdanie*. Sofia.]
- Колева, И., Е. Алиндер-Исмаилова** (2022). *Рефлексия и интеркултурно образование. III*, УИ „Епископ Константин Преславски“. [Koleva, I., E. Alinder-Ismailova (2022). *Refleksia i interkulturno obrazovanie*. Sh., UI „Episkop Konstantin Preslavski“.]
- Петрова, Е. и колектив** (1984). *Програма за възпитателната работа в детските градини*. С., изд. „Народна просвета“. [Petrova, E. i kolektiv (1984). *Programa za vazpitatelnata rabota v detskite gradini*. S., izd. „Nardna prosveta“.]
- Русинова, Е. и колектив** (1992). *Програма за възпитание на детето от две до седем годишна възраст*. С., изд. „Даниела Убенова“. [Rusinova, E. i kolektiv (1992). *Programa za vazpitanie na deteto ot dve do sedem godishna vazrast*. S., izd. „Daniela Ubenova“.]

ДОКУМЕНТИ:

Закон за народната просвета, обн. ДВ. бр.86 от 18 Октомври 1991г., изм. ДВ. бр.90 от 24 Октомври 1996г. (...), доп. ДВ. бр.80 от 16 Октомври 2015г. [Zakon za narodnata prosveta, obn. DV. br.86 ot 18 Oktomvri 1991g., izm. DV. br.90 ot 24 Oktomvri 1996g. (...), dop. DV. br.80 ot 16 Oktomvri 2015g.]

Закон за предучилищното и училищното образование, в сила от 01.08.2016 г., обн. ДВ. бр.79 от 13 Октомври 2015г., изм. и доп. ДВ. бр.98 от 9 Декември 2016г. (...), изм. и доп. ДВ. бр.11 от 2 Февруари 2023г. [Zakon za preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie, v sila ot 01.08.2016 g., obn. DV. br.79 ot 13 Oktomvri 2015g., izm. i dop. DV. br.98 ot 9 Dekemvri 2016g. (...), izm. i dop. DV. br.11 ot 2 Fevruari 2023g.]

Наредба № 4 от 18 септември 2000 г. за предучилищно възпитание и подготовка, издадена от Министерството на образованието и науката, обн. ДВ. бр.80 от 3 Октомври 2000г., изм. ДВ. бр.70 от 26 Август 2005г., отм. ДВ. бр.46 от 17 Юни 2016 г. [Naredba № 4 ot 18 septemvri 2000 g. za preduchilishtno vazpitanie i podgotovka, izdadena ot Ministerstvoto na obrazovaniето i naukata, obn. DV. br.80 ot 3 Oktomvri 2000g., izm. DV. br.70 ot 26 Avgust 2005g., otm. DV. br.46 ot 17 Yuni 2016 g.]

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ:

<https://lex.bg/laws/ldoc/-549412350>

<https://lex.bg/laws/ldoc/2132585473>

РАННИТЕ „БРАКОВЕ“ И РАЖДАНИЯ – ВЪЗМОЖНА ЛИ Е ПРЕВЕНЦИЯТА?

(ЕТНОЛОЖКИ ПОГЛЕД)

д-р Иванка Абаджиева-Иванова

Резюме: През 2019 г. в гр. Стралджа започва своето изпълнение международен приложен проект с изследователски компонент, чиято цел е да отвори разговора за репродуктивните права и овластяването на момичетата на възраст 13-14 г. в четири ромски общности в три държави в Европейския съюз (Испания, Румъния и България). Основен въпрос, който си поставя екипа на проекта е кои са основните механизми, които оказват въздействие върху решенията на ромските момичета относно майчинството, съответно да се тества програма, която да подпомогне момичетата да отложат във времето, след завършване на училище или навършване на 18 години, „брака“ и раждането. Докладът представя резултатите във формалния край на проекта в средата на 2021 г., но включва наблюдения върху момичетата и тяхната среда в следващите две години до 2023 г.

Ключови думи: Роми, ранни бракове, ранни раждания, образование, ромски момичета в риск

Ivanka Abadjieva-Ivanova, PhD

Prevention for Early “Marriages” and Births - Is it Possible?

Abstract: In 2019 in the small Municipality Straldzha, Sliven District was piloted an international project with a research component. The main aim was to address lack of reproductive rights and to encourage empowerment of 13-14 years girls in four Roma communities in three EU countries – Spain, Romania, Bulgaria. The key question of the study was about mechanisms that influenced Roma girls about their decision to become mothers. The task of local teams was to test a program that will support girls to postpone „marriage“ and birth after their graduation on school or reaching 18 years of age. The report represents results at the formal end of the project in the middle of 2021, but also includes observation in the next two years till August 2023.

Keywords: Roma, early marriages, prevention, education, at-risk Roma girls

„...Жената е консервативният елемент в социалната група, доколкото благодарение на нея се възпроизвежда традицията, но точно поради тази причина, ромската жена може да бъде и е елемент на промяната...“ (Лиежсоа 1999)

Настоящият текст е представен по време на Семинар за докторанти и млади учени „Академични траектории“, проведен от Катедра „Етнология“ (Исторически факултет на Софийски университет „св. Кл. Охридски“) в периода 1-4 септември 2023 г. Той представя изводите от наблюдения, направени в периода 2018-2023 г. върху група момичета, живеещи в ромската общност в гр. Стралджа. В периода 2019-2021 г. там беше изпълняван международен проект „Ромоматер“, насочен към превенцията на ранните бракове и раждания, и стимулирането на момичета на възраст 12-14 г. да продължат своето образование. В следващите години с екипа¹, изпълняващ проекта, подкрепихме продължаването на част от дейностите, което ни позволи продългосрочно да наблюдаваме момичетата и общността. Беше събран сериозен по обем емпиричен архивен материал, който ще бъде обогатяван и анализиран в следващите години.

¹ С момичетата работихме в разширен екип, заедно с Диляна Дилкова, Цвета Петкова, Искра Стойкова, Дена Попова, Петя Зейнелова. Текстът отразява личните ми впечатления от данните, събирани по проектната методология, срещи и теренните посещения. Не отразяват консенсусни становища на целия проектен екип или проектни резултати. Здравните медиатори Милю Добрев и Благовеста Георгиева бяха местните хора, които направиха възможно да изпълним задачите си и да получим доверието на момичетата и техните семейства. Те бяха наши корективи и вдъхновители.

(Детска) бедност, ранни бракове/раждания и образование

Според доклада от 2022 г. „НЕ/равно детство. Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България“ 36,2% са децата на възраст 0-17 г., които живеят в риск от бедност и социално изключване. 25 % (или около 180 000) са децата на възраст 0-17 г., които са в риск от ранно напускане на образователната система (Не/равно детство 2022:17). Детската бедност има многоизмерен характер и факторите, които оказват влияние върху нея са твърде комплексни, но анализът показва, че ромските деца са в специфична ситуация, в сравнение с децата в останалите етнически групи. Според данните нивата на бедност и социално изключване сред ромските деца са много по-високи от средните за страната стойности в съответната възрастова група и са непропорционално високи за техния дял от населението. В рамките на ромската група рискът от бедност сред децата е 87,6 % (Не/равно детство 2022:50). В различните ромски групи и семейства рискът от бедност сред децата е в пряка зависимост от нивото на образование на родителите; икономическата активност в семейството; жилищните условия. Допълнително картината се утежнява, ако семейството е многодетно; ако в него има дете (или родител) с увреждане (дори и да става дума за особеност във външния вид); насилие; родител(и) работещи в чужбина; ако има майка в подрастваща възраст или самите деца са станали майки.

На терен в Стралджа, сред семействата на момичетата, с които се запознахме, успяхме да срещнем всички тези елементи, които до голяма степен определят за момичетата (и момчетата) един живот предимно в бедност и лишения. В него излизането от порочния кръг ниско или никакво образование – липса на работа – социално изключване – бедност, би могло да стане и се случва много бавно, за отделни семейства и като резултат от дългосрочни усилия и външна подкрепа. Това е много по-трудно за момичетата, поради немалкия процент ранни бракове и раждания там – една от основните причини за отпадане на момичетата от образователната система, съответно за загубата на възможност за постепенна промяна в житейския наратив в семействата.

Влиянието на ранните бракове и раждания върху образованието на момичетата е вече проучвано. Обобщение на процесите намираме в анализ от 2015 г. за УНИЦЕФ, в който София Захова прави преглед на социалните норми, които възпрепятстват достъпа до образование на ромските момичета. Възползвам се от определенията, дадени в него за понятията брак и ранен/детски брак:

„Под брак се има предвид създаване на семейство при ромите, което обикновено настъпва чрез огласяването на женитбата пред местната общност. Според нормите на общността това е достатъчно, а най-често и единствено, доказателство за брак (особено когато момичето и момчето са непълнолетни). Под детски брак се има предвид сключването на брак преди навършване на пълнолетие (18 години). В социалните науки този брак се определя като ранен.“ (Захова 2015:8)

Представените статистически данни в анализа от 2015 г. показват няколко значими тенденции, които имат нужда от проследяване през годините:

- Постепенното повишаване на женитбената възраст сред почти всички ромски групи, дори и на места, в които продължава да се практикува сключването на ранни бракове. Въпреки повишената женитбена възраст, продължава да се наблюдава отпадане от образователната система, поради очакването за сключване на брак и страх момичето да не бъде откраднато, особено в случаите, в които училището е в друго населено място (Захова 2015:20).
- Намаляването на абсолютния брой на майките под 16 и под 18 г. Намалява и броят на непълнолетните момичета, родили второ и трето дете под 18 г., но въпреки това остава висок (Захова 2015:24).
- Откази от образуване на наказателни постановления от страна на районни прокурори и неподаване на сигнали за бракове и ранни бременности по места² (Захова 2015:37).
- Ранните женитби не са експлицитно адресирани като проблем в стратегическите документи на национално ниво.

В теренната ми работа в различни населени места, информатори споделят, че след период на спад, в последните 2-3 години са се увеличили ранните бракове. Няма изследване, което да потвърди или отрече това споделяне.

Трябва да имаме предвид някои условности по отношение на статистиките за детските браковете и отпадането от училище. От една страна, момичетата, които отпадат от образователната система са повече от реално сключените бракове. От друга страна, не всеки брак, особено ако не е последван от бременност и раждане, се докладва към Държавна агенция „Закрила на детето“, отделите „Закрила на детето“ или органите на МВР. Данните от вече цитираното изследване, както и от Националния статистически институт показват, че има големи регионални различия и повече от половината от момичетата в ранен брак живеят в шест области: Варна, Бургас, Пловдив, Сливен, Стара Загора, Пазарджик, Хасково.

Намаляването на ранните раждания като стойности може да бъде разгледано и през общата демографска картина, в която се наблюдава спад на числеността на населението в България. Така сред основните проблеми се очертава и липсата на задълбочени анализи на местния контекст. В тях следва да бъдат изведени отделните фактори в средата, в общността

² Детските бракове не са юридически бракове по смисъла на Семейния кодекс, тъй като „младоженците“ са малолетни или непълнолетни, но сватбите са публични събития, за които родителите на момичето и момчето носят отговорност. Съответно сигнал, че това се случва може да бъде изпратен от всеки един. Случаите на кражба на момичето също се известяват.

и семейството, които оказват влияние върху решението за брак. Също така да бъдат разгледани във взаимовръзка с индивидуалното развитие и потребности на момичетата и момчетата³.

Изследователска етика

В рамките на проекта, върху който стъпва настоящото изложение, е събран огромен масив от данни под формата на записки, интервюта, анкети, карти за оценка, планове, анализи, снимки. Тези данни не могат да бъдат използвани пълноценно за онагледяване на част от представените тези, тъй като главните действащи лица не могат да бъдат анонимизирани по никакъв начин. В допълнение към това, момичетата, с които се срещаме и работихме все още са непълнолетни – през 2019 г. те бяха на 12-13 години. Сред материалите, включително и в личния ми теренен дневник, освен твърде много детайли за личния живот на семействата на момичетата (насилие, negliжиране на децата), има данни за сериозни нарушения на нормативната уредба в България от всички институции и неизпълнение на редица професионални задължения. Смятам, че оповестяването на девиациите в системите на образование, социална закрила, полиция, здравеопазване и др. е изключително важно, за да могат всички те да се контролират и регулират от страна на гражданското общество. В случая трябва да взема предвид възрастовата група, с която работихме, големината на населеното място, както и позицията, от която влезнахме в общността, и е необходимо да запазя за себе си и може би за дискусии лице в лице, голяма част от ситуациите, с които се сблъскахме по време на проекта. Гр. Стралджа е сравнително малко населено място и има риск да бъде засегнато достойнството на участниците в проекта, да бъдат създадени поредици от конфликти на местно ниво, които не биха подпомогнали разрешаването на проблемите, но биха навредили пряко на семействата. Вярвам, че макар и с ограничено представяне на ситуацията, е много важно да бъдат изследвани и дискутирани различни местни контексти, от които да бъдат извеждани ефективни модели за изследователска и практическа работа със засилено участие на общността.

За всяка стъпка от изследването и отделните дейности, в които участваха непълнолетни момичета, предварително беше взимано изрично писмено съгласие от родителите. Подписаните форми са приложени към отчетната документация. Имаше притеснени родители и няколко отказа, но огромно значение за привличането на семействата и момичетата към нашите дейности, беше доверието, което те вече имаха към здравните медиатори. То е градено в продължение на над десетилетие и нашите действия бяха изцяло съобразени с това да не нарушим взаимоотношенията вътре в общността.

³ За да онагледим с цифри местните различия, можем да коментираме данните на НСИ за процента на раждания при жени под 20 г. Данни за тях могат да бъдат намерени в ИНФОСТАТ. В цялата страна през 2000 г. около 17,3% от бебетата са родени от майки на възраст под 20 г., за 2022 г. делът на майките под 20 г. пада до 10,2%. На областно ниво, за Ямбол цифрите са съответно 23,3% за 2000 г. и 25,6% за 2022 г. (увеличава се). В град Стралджа през 2000 г. 37,7% от майките са под 20 г. възраст, а през 2022 г., това са 37% от всички раждания. За същия период се наблюдава постепенен спад в общия брой раждания. Не успях да намеря данни за ражданията под 18 г. и под 16 г. за града или общината, а е важно да се проследи дали и как се променя броят на майките под 16 и под 18 г., защото дори минимално покачване през годините на възрастта за раждане е добър знак и трябва да се разбере защо се случва.

Една възможност за превенция...

Наблюденията в град Стралджа⁴, които бяха направени в периода 2019-2023 г. са част от няколко проекта, изпълнявани от Национална мрежа на здравните медиатори. Основната част от емпиричния материал беше събрана по проект RoMOMатер (RoMOMatter)⁵. Водещи партньори са Център за изследване в общността и действието (CESPYD) в Университетът в Севиля, Испания – колегите зададоха теоретичната основа, върху която да стъпят теренната работа и изследователския компонент⁶. Национална мрежа на здравните медиатори участваше в ролята на теренна организация, но екипът ни беше въввлечен пряко на всеки етап от изготвянето на проектния дизайн още от процеса на кандидатстване до предаването на последния отчет. Интензивната ни работа на терен показва, че е необходимо да подкрепим работата с момичетата и след формалното приключване на проектните дейности (юни 2021 г.). Включването на здравните медиатори в град Стралджа в няколко по-малки инициативи удължи присъствието на нашия екип на терен там до края на 2023 г.

Въпросът, който Ромоматер поставя е възможно ли е решението за „брак“ и раждане да бъде отложено във времето след навършване на 18-годишна възраст и/или завършване на училищата? Какви са действията, които могат да подкрепят този процес? В основата на всички дейности и разработването на методология стои споделеното разбиране, че браковете и майчинството в ранна възраст са нарушения на детските права и възпрепятстват пълноценното развитие на момичетата като индивидуални личности. От тук следват няколко основни цели:

- Тестване на подход, базиран в общността и активно участие на респондентите (participants action research).

⁴ Град Стралджа е административен център на Община Стралджа и е част от Област Ямбол. Градът е в близост до автомагистрала Тракия и до градовете Сливен и Ямбол. По данни на НСИ от 2019 г. броят на населението в гр. Стралджа е намаляло от 5503 д. през 2019 г. до 4955 д. през 2022 година. Според данните на НСИ от преброяването през 2021 г. около 16 % от хората в Община Стралджа са се самоопределили като роми, които са съсредоточени в града и селата Лозенец и Зимница. Ромската част на града е ясно различима, но вътре в „махалата“ (както я наричат) има три отделни части – Тракия, Дъбрава и Морава, чиито жители значително се различават по социално-икономическия си статус. Тракия е най-близо до центъра на града, повечето жители са със средно образование и работа. Нашата цел беше да стигнем до най-отдалечените части на махалата, в които живеят най-бедните и изолирани семейства – колибарите. В града има две училища – едно средно и едно основно. Основното училище се намира в началото на „ромската част“ и съответно се посещава само от роми. Средното училище е по-престижното и е „българско“ (какво означава това е предмет на друга дискусия). Средно образование предимно момчета завършват в професионална гимназия в град Ямбол. Основно препитание в града е селското стопанство, но има и две по-големи фабрики. Голям е процентът роми, които пътуват като сезонни работници в чужбина.

⁵ Проект „RoMOMatter: Empowering at-risk Roma Girls' Mattering through Reproductive Justice“, финансиран по програма „Права, равенство и гражданство на Европейския съюз“ (2014-2020). Изпълнява се до средата на 2021 г., с партньори университети и неправителствени организации от Испания, Унгария, Румъния и България. За повече информация: <https://cespyd.es/en/research/romomatter-empowering-at-risk-roma-girls-mattering-through-reproductive-justice-2/>

⁶ Центърът се развива в областта на общностната психология, като прави приложни проучвания в мигрантски и ромски общности. Достъпни за четене на английски статия: Garcia-Ramirez, M., Soto-Ponce, B., Albar-Marín, M.J., Parra-Casado, D.L., Popova, D., & Tomsa, R. (2020). RoMoMatteR: Empowering Roma Girls Mattering through Reproductive Justice. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(22), 84-98.

- Разкриване на контекстуалните и психологически фактори, свързани с ранното майчинство в конкретната ромска общност. Очакваните резултати в тази посока са аналитични и са свързани на първо място със задълбочаване на знанията по отношение на ресурсите вътре в общността (семейство, род), извън общността (напр. училище, неформални групи по интереси), а на индивидуално ниво – лични умения и силни страни, които всяко момиче може да използва и да развива. Така биха могли да бъдат идентифицирани психологическите модели, които карат момичетата от ромски произход да предпочетат майчинството в по-ранна възраст, сравнявайки начина им на живот в различните държави и вземайки предвид вътрешни и външни фактори. Беше важно да се проследят дискриминационните механизми и механизмите за натиск на средата върху момичетата, съответно как те въздействат върху решенията им, когато става дума за майчинство. След това да се анализира дали и как тези механизми биха могли да бъдат неутрализирани.
- Разширяване на познанията и социалните умения на млади ромски момичета, чрез дейности, които подкрепят осмислянето на майчинството като право и лично решение за всяко едно от тях (овластяване). Изследването се фокусира върху момичета на възраст 12-14 години (преди да е *„слязла кръвта“*), които обаче все още не са отпаднали от образователната система, не са в някаква форма на съжителство (или са вече *„обещани“*) и посещават училище редовно. Методологията включва осъществяването на поредица от разнообразни преживявания, различни от ежедневието на момичетата, които индиректно или директно в разговорите с тях, могат да подпомогнат по-доброто осъзнаване и разбиране на собствените им способности, ресурси и слабости по отношение на правото им на избор и активно участие във взимането на решения, свързани с техния живот и тяхното тяло, като това кога да станат майки. Това включва и насърчаване на момичетата да изградят собствена визия за това какво биха искали да бъде тяхното бъдеще. Участниците на място имаха за задача да създадат доверено пространство, в което не присъстват родителските авторитети, институциите (образователни, здравни, социални) и момчетата. В други условия би било много трудно да чуем и видим гледната точка на момичетата.

Изследването беше разделено условно на няколко основни етапа: Избор и обучение на участници на срещите с момичета т. нар. фасилитатори; избор на момичетата и предварително замерване; сформиране на група от 15-20 момичета и ежеседмични срещи, в които организираните занимания са съобразени с интересите на момичетата; финално публично

събитие с изложба, изработена по метода фотоглас (photovoice)⁷; изходно замерване чрез интервюта с участниците в изследването. Паралелно беше планирано създаването на местна коалиция в населеното място, която да включва представители на здравни, социални и образователни институции, специалисти, които работят пряко с местната ромска общност – всички ключови фигури. Тази местна коалиция по условие трябваше да бъде активна, да подкрепя групата момичета и да се ангажира с тях на ниво институции. За целите на проекта е изработен наръчник, който описва методологията, всяка една от стъпките в изследването и практически насочените дейности, ролите на отделните участници, съдържа всички формуляри за оценка и мониторинг⁸. За финал на практическите дейности, беше предвидена международна среща (в Румъния или Испания), на която да се срещнат момичета от всички локации – Букурещ, Севиля, Аликанте и Стралджа⁹.

В подготвителната част, преди формиране на групата момичета, с които да се работи фокусът на екипите беше върху критериите за избор и намирането на подходящи фасилитатори. Това са хората, които ръководят групите – те трябваше да са за предпочитане жени, образовани (средно или висше образование), да имат професия и да работят, да имат желание да помагат на общностите си за преодоляване на ранните бракове, да са осмислили в някаква степен правото на жената да взема решения за собствения си живот и да бъдат ролеви модел за момичетата. Не по-малко важно беше родителите на тези момичета (ограничавани в социалните си взаимодействия, за да бъдат „запазени“ за брака) да имат доверие на фасилитаторите, за да ги оставят всяка седмица насаме с дъщерите им. Допълнително условие (за фасилитаторите) е те да бъдат майки, но техните дъщери да не се включват в групата, за да не се застраши по някакъв начин доверителната връзка фасилитатор – момичета. Така в Стралджа избрахме за фасилитатори един мъж и една жена – двамата здравни медиатори, които привлякоха към екипа още две жени от общността. Имаше известни притеснения относно включването на мъжа, заради естеството на темите, които се поставят за разискване пред момичетата. Недвусмислено обаче, семействата показаха, че с доверие се ползват и двамата здравни медиатори и то като екип, който се допълва. Здравният медиатор Милю Добрев има три големи, омъжени вече дъщери, по-възрастен е и има огромен авторитет, включително като пастор в една от протестантските църкви в квартала. Благовеста Георгиева е по-млада жена, с

⁷ Този метод на работа е широко разпространен, като в него сосвен изследователския компонент, има заложиени практически цели. Десетки наръчници могат да бъдат намерени за използването му. Няколко примера: Amanda O.Latz & Thalia M. Mulvihill: Photovoice Research in Education and Beyond: A Practical Guide from Theory to Exhibition; Meagan Call-Cummings, Melissa Hauber-Özer, Christie Byers & Greer Peden Mancuso (2018): The power of/in Photovoice, International Journal of Research & Method in Education; Laura Migliorini & Nadia Rana (2016): A qualitative method to make visible” the world of intercultural relationships: the photovoice in social psychology, Qualitative Research in Psychology. Пример за изследователска работа с роми по метода фотоглас е достъпно на английски за Севиля: Miranda, D. E., Zhelyazkova, L. & Sladkova, J. (2021). A Photovoice Project for Ethnic Health Justice: Reflections from Roma Communities in Seville, Spain. Global Journal of Community Psychology Practice, 12(2), 1-17.

⁸ Наръчникът не е издаден, вътрешен документ за целите на проекта е.

⁹ Срещата не се състоя поради пандемичните мерки. За всички участнички беше направена една онлайн конференция, за която нашите момичета изключително много се вълнуваха.

малък син, образована, работеща с изключително желание и много близка до момичетата. И двамата имат близо 15 години опит като здравни медиатори.

По време на срещите имаше много интересни моменти, в които родителите (особено мъжете) „случайно“ наминаваха през местата, на които се организираха груповите срещи, за да проверят какво правят техните дъщери. Приехме за добър знак и много високо доверие в избраните фасилитатори факта, че бащите си отиваха спокойни за дъщерите си.

Преди да премина към това, което научихме, трябва да направя още едно важно отклонение. Голяма част от дейностите съвпаднаха с периода на пандемията и бяха сериозно повлияни от ограничителните мерки. Предварителното замерване и първоначалните срещи за сформирание на групата се случиха в периода ноември 2019 – март 2020 г. След това, за много дълъг период момичетата не можеха да се събират. Това до голяма степен създаде напрежение в екипите, промени в стъпките и начините на провеждане на срещите. Впечатяващо обаче беше желанието на всички, най-вече на момичетата, да продължат да се срещат, да научават по нещо ново и дори само да прекарват време заедно.

Постижения и неуспехи...

След първоначалните интервюта беше създадена група с името БОН-БОН, в която в различните моменти участваха между 15-25 момичета, избрани от всички части на ромската махала, с превес на тези в многодетни семейства, които живеят в абсолютна детска бедност. В повечето от семействата на момичетата не са задоволени най-базовите физиологични потребности от пирамидата на Маслоу – храна, вода, сън и здраве (Maslow, 1943)¹⁰. Тук следва логичният въпрос за какви женски права бихме могли да говорим с деца, които няма с какво да се нахранят? Четири години по-късно този въпрос е все така актуален.

Момичетата участваха с удоволствие в срещите, въпреки че за част от тях това беше по-трудно. Основни трудности бяха свързани със семействата: задълженията на момичетата да се грижат за своите по-малки братя и сестри докато родителите им са на работа; други трябваше да пътуват с родителите си и да работят на полето наравно с тях; имаше и съпротиви на някои родители за това, че момичето излиза от дома в почивните дни. Някои момичета от най-бедните части идваха гладни на срещите и се оказва, че училищната храна е основното (единственото), с което се хранят, а в събота и неделя такава няма. За достатъчно голяма част от тези момичета (а и за другите деца в техните семейства), се оказа без изненада, че основна причина да посещават училище е предоставяната там храна. Също така, за семействата на тези момичета попадането в ранен брак е от решаващо значение, за да осигурят тяхната прехрана и да се освободят от едно допълнително гърло за хранене. Данните от предварителното замерване показаха, че на „големите“ момичета в семейството е отредена голяма част от домакинската работа и отглеждането на децата, наравно с майките си. Дейности като пране,

¹⁰ Maslow, A.H., A Theory of Human Motivation, Psychological Review 50(4) (1943): 370-96.

готвене и чистене в къщи без течаща вода, канализация и слабо (непостоянно) електричество, от гледна точка на съвременния живот са голямо предизвикателство и отнемат много повече време в големите многодетни домакинства.

Първоначалният план включваше осъществяването на около 20 срещи на различна тематика и с различни гости, които да водят дискусиите и преминаване през етапите на изготвяне на изложба по метода фотоглас. С известни промени, основно поради затруднената епидемиологична обстановка, срещите се осъществиха и момичетата, заедно с фасилитаторите, успяха да организират своята изложба. Темите на срещите бяха наистина разнообразни, но може би най-впечатляващи за момичетата бяха тези от тях, които включваха представяне на ролеви модели.

Няма да навлизам в подробности за метода фотоглас, но е важно да кажа, че за да има резултат работата по него изисква период от 2-3 месеца. В него първо фасилитаторите, а след това момичетата научават някои основни принципи на снимане, правят пробни снимки, определят тема на изложбата, след това отново правят снимки, участват в няколко дискусии какво искат да покажат, избират кадрите, мястото, канят гости, организират почерпка и др. подробности, за да стигнат до представителното събитие. Всичко това се случва заедно с фасилитаторите, които водят процеса, но най-важното е всички участнички в групата да бъдат ангажирани и активни. За тема на изложбата, момичетата определиха представяне на техните мечти. Организирах я навън, в двора на училището като празник. Поканиха своите семейства, своите учители, хора от местните институции. За награда за всички беше организирана екскурзия с влака до морето, до град Бургас, която всички помнят и до днес.

Неуспешен се оказа опитът ни да създадем работеща местна коалиция от подкрепящи възрастни. Беше проведена само една обща среща в началото за представяне на инициативата. На нея много ясно бяха очертани негативните нагласи спрямо ромите, очаквания за финансови ползи от участието в подобна инициатива, незаинтересованост, нежелание, безнадеждност. Може би най-важното, което видяхме, е липсата на очаквания към момичетата и доверие, че те всъщност са способни да постигнат резултати, че могат да бъдат привлечени и ангажирани към някаква дейност и кауза, че някакви малки стъпки могат да подпомогнат оставането им в училище. Всичко това би могло да се обобщи с репликата „*Те са си така*“. Позитивно беше, че се отграничиха хората, които все пак биха подкрепили и работят с децата и младите хора от ромската махала. Мерките срещу пандемията от Ковид-19 осуетиха опитите ни да проведем следващи срещи, на които по план трябваше да бъдат обсъждани местни политики, да бъде представян напредъкът на момичетата и т.н.

Като успех в тази посока трябва да се отбележи положителния отзвук от изложбата – тя предизвика интереса на хората извън общността, включително и на заместник-кмета на общината тогава. Той лично покани групата момичета на среща при него, за да му разкажат лично, заедно с фасилитаторите, от какво имат нужда хората на тяхната възраст да се направи (подобри) в града.

Какво научихме?

В резултат от работата по проекта Ромоматер беше събран огромен масив от данни, които могат и тепърва ще бъдат анализирани, а разработената методология ще бъде надграждана. Изключително важни са научените уроци за живота на момичетата в едно сравнително малко населено място, в което сравнително лесно могат да бъдат проследени внимателно процесите вътре в ромската общност, но и взаимодействието навън, с външните за общността хора.

Майчинството (от гледна точка на грижата за децата) е добре познато на момичетата. Те се грижат за по-малките деца в семейството още от 6-7 годишна възраст. Още в интервютата, направени за предварителното замерване, си пролича, че момичетата, ако бъдат поставени пред избор, биха отложили майчинството. Родителите им – също. Част от въпросите бяха свързани с представата им за самите тях след време и какво искат да постигнат. Силно впечатление на всички в екипа ни направи това, че те трудно могат да говорят и да мислят за абстрактни неща, особено що се отнася до бъдещи събития. Почти нямаше момиче, което да се представя в ролята си на майка, но всички споделяха, че искат да учат. Много е вероятно част от тези отговори да са социално-пожелателни, защото някой от София е дошъл да си поговори с тях. Не трябва обаче да изключваме факта, че образованието все пак е интернализирана ценност и за него постоянно се говори като за нещо значимо, което може да направи живота по-добър. Родителите и момичетата много добре знаят и виждат по един или друг начин, че без образование, те не могат да имат работа, да изкарват повече (или изобщо някакви) пари, да живеят по-добре.

В ежедневието си момичетата в ромската махала в Стралджа имат много задължения, свързани с домакинството. Затова те оцениха възможността да се отделят дори и за малко от тези задължения. Те имат нужда от време и пространство, в което да се разнообразят, да научат нови неща и да споделят важни за тях (все още детски на пръв поглед) проблеми. На 12-14 години те все още имат интереси и много въпроси.

Много трудно момичетата успяваха да формулират в разговор за какво мечтаят и да мислят за абстрактни категории. За да стигнем до техните мечти в едно от първите занимания им дадохме за задача да нарисуват себе си след 10 години. Получихме рисунки, в които те представяха себе си като фризьорки, маникюристички, гримьорки, но имаше и учителки, лекарка и журналистка. В следващо занимание, посветено на професиите, установихме, че всъщност в групата за жена са разпознати като престижни много малко професии – предимно свързани с грижа за грим, коса, нокти или училището (учителки). Това показва нуждата от представяне на повече и по-разнообразни ролеви модели. Едва няколко такива срещи успяхме да направим, част от тях онлайн, поради епидемиологичната обстановка. Срещите, които успяхме да направим с ролеви модели (в техния случай успели ром-жени) бяха необходими, за да повярват, че е възможно те да бъдат нещо повече от майки. Имаше момичета, които не вярваха, че това изобщо е възможно.

Участничките с интерес слушаха всеки разказ и участваха в заниманията – те имаха нужда и по-важното, имаха желание да се запознаят с живота извън границите на квартала/населеното място.

Момичетата не могат да си представят не само своето бъдеще, но и че има начин те да се противопоставят на установените социални норми. Натискът на средата е огромен, но не е видим и не е директен. От една страна, всяко момиче е натоварено с редица отговорности и задачи в семейството си (отглеждане на по-малките и грижа за дома), а от друга страна, те са едно гърло повече за хранене. За момичето вече няма място в семейството в момента, в който по-малките деца отраснат достатъчно, за да се погрижат за тези, родени след тях. Още повече, че в семействата, в които има по-голям брат, се очаква идването на снаха. Дори родителите да искат за отложат „брака“, да подкрепят момичето в училище, да попречат на неговото отпадане от системата, те от своя страна нямат необходимите ресурси. За жените от изолираните части на квартала ученето е непозната ситуация, несъвместима с майчинството. Няма да забравя една от майките, която много е предпочитала да продължи да учи, но техните не са я подкрепили. Разказахме ѝ, че тя може да продължи своето образование дори и след толкова години, ако иска. Тя възкликна от изумление, че след като е родила децата си, може отново да се запише в училище. И това беше автентична реакция, защото не се случва в тяхната общност, не е прието за жена с деца.

Допълнителна трудност е и това, че средното училище в гр. Стралджа може да приеме определен брой деца след 7 и 8 клас. Там остават децата (момчета и момичета), които имат „по-напреднали“¹¹ родители и академични успехи в основното училище. Останалите трябва да отидат да учат в град Ямбол и момчетата отиват, за да се научат на занаят. Това за момичетата обаче е немислимо, заради тревогата да не бъдат откраднати докато пътуват. Дори и да бъдат записани в град Ямбол, повечето момичета отпадат още първата година.

В края на изследването, на изложбата изработена по метода фотоглас, момичетата представиха своите мечти, които могат да бъдат обобщени по следния начин:

- Да овладеят различни професии – журналистка, маникюристка, фризьорка, лекарка, учителка, продавачка, певица.
- „Да живея в блоковете“ – В град Стралджа има няколко жилищни блока и за момичето, което сподели тази мечта, това би означавало излизане от абсолютната бедност и от махалата.
- „Да имам собствени пари“ – лични средства, които сама да е изкарала и сама да реши за какво да се ползват;
- Кварталът, в който живеят „да бъде чист“ и „да има цветя“.

¹¹ Тази реплика означава по-добро социално-икономическо положение, живеещи в по-благоустроената част, говорещи по-добре български и с малко по-добро образование, което им позволява да работят повече в чужбина, на по-добри позиции, на които се изкарват повече пари.

- Да бъдат собственички на магазин, салон за красота.
- Майчинството също присъстваше на снимките при няколко момичета, но при нито едно момиче не беше основен фокус.

Работата с момичетата и преминаването през всички стъпки беше изключително вълнуващо за целия ни екип. Получихме изключително ценни уроци, въпреки многото трудности, затова подкрепихме продължаването на срещите на групата. Към края на 2023 г., за съжаление, въпреки усилията на здравните медиатори, повечето от момичетата участвали във фотоглас през юни 2021 г. вече са в ситуация на ранен брак или им предстои всеки момент. Здравните медиатори споделиха, че тържествата, отбелязващи брак са зачестили, особено след затихване на пандемията. Буди тревога наблюдението, че сватбите в един толкова малък град, всъщност са единствено „развлечение“ за много от хората, живеещи в ромската махала в Стралджа. Това е тяхното разнообразие от ежедневието, почти единствената форма на „културен живот“, която те познават, заедно с ритуалите около раждането на бебе¹². Други събития се организират в центъра на града, но те изглеждат много далечни за хората от по-бедните части на квартала.

Междувременно момичетата пораснаха и *„започнаха да се момеят“* и *„да се интересуват от момчетата“*. Преминавайки границата от 14 години, за работещите в Стралджа стана все по-трудно да привличат вниманието им и да ги събират за групови занимания. Това е съвсем естествен процес на израстване и негатив за нашата работа е това, че се оказахме недостатъчно гъвкави, за да отговорим на техните интереси. Това доказва колко е важно да се работи превантивно, преди да се е появил интересът към срещуположния пол и желанието в юношеската възраст да се отделиш от семейството си. И е важно да се работи дългосрочно, без паузи, гъвкаво.

Тук следва да отбележа, че наблюдавахме преминаването на момичетата от основно към средно образование. Може да се направи извод, че учителите до голяма степен са приели ранните бракове и отпадането на момичетата като „норма“. Притъпили са чувствителността си към този проблем и са се убедили, че те нищо не могат да направят, за да променят нещо. Същото в голяма степен може да се каже и за част от служителите в местните институции, които имат отношение към детското благосъстояние. Така училището се превръща не в решение и място, което показва алтернатива, а в част от проблема, защото системата се оказва напълно неспособна да

¹² Интересно за нас беше какво тези момичета и техните семейства гледат по телевизията. Показателно е, че те не бяха запознати с популярни филми, предавания, реалити формати. Гледането на телевизия за тях се изчерпва с гледането на основно индийски сериали. Сега, вече като по-големи, основното им забавление е гледане на клипчета в ТикТок. Това може да се проучи допълнително, защото се оказва много важна част от цялото им ежедневие.

привлече и задържи децата¹³. В ситуация, в която целият квартал и всички институции знаеха, че едно от момичетата е обещано и заминава за близък град, не се намери институция, която да подкрепи здравните медиатори в опита им да осуетят кражбата. Отидох на среща с представител на институция, с която да обсъдим какво може да се направи. Предложението ни беше, ако има проблем със семейството, ние като неправителствена организация или частни лица, външни за града, да пуснем сигнал до Държавна агенция „Закрила на детето“, а не до общинските отдели. На тази среща се прояви недвусмислено нежеланието да се вземе отношение по казуса – „*няма смисъл*“, защото „*те ще намерят начин да я дадат дори и да не е този път*“, „*мога да подам сигнал за деянието само, ако е станало на територията на училището*“ и т.н.

Така се стига до въпроса с мотивацията или по-скоро демотивацията на значимите авторитетни хора в общността – пастори, здравни медиатори, служители в Центъра за обществена подкрепа, учителите и др. Техните реакции, които показваха безсилие, въпреки много сериозното желание да направят каквото е по силите им ранните бракове и раждания да намалее и момичетата да продължат образованието си. Без изключения, в разговорите си с нас, здравните медиатори, учители и други хора споделяха, че по различни причини не се изпълняват предписанията в Закона за закрила на детето и Наказателния кодекс, които следва да ограничат ранните бракове. Разказаха за глобени родители, които са допуснали сключването на детски брак, но споделиха, че не виждат никаква система кой защо и как се наказва. На кратко могат да бъдат обобщени така: „*Има хора, глобени с 500-1000 лв., а има и други – с по 50 лв. Но на бедните хора какво като ги глобиш, те не могат да си платят глобата и няма какво да им вземат. Другите си я плащат и толкова*“. Споделено е мнението, че наказания в този вид, и то налагани само в случай, че няма отказ от повдигане на обвинение от страна на прокурорите, в контекста на град Стралджа, не могат да доведат до ограничаване на практиката на ранните бракове и отлагане на майчинството.

Към казаното дотук, може да се добави още едно наблюдение. В град Стралджа по-голямата част от мобилните семейства, в които е разпространена практиката за сключване на ранни бракове, не успяват да почерпят ресурси и опит от чужбина, които да окажат трайно позитивно въздействие върху благосъстоянието и да стимулират промени в социалните норми по отношение на задържането в училище и отлагането на майчинството. Трудовата миграция там е сезонна, като хората са наемани за изключително ниско-квалифициран и не добре платен труд – основно селскостопански. Хората от най-бедните семейства заминават с бусове и се

¹³ Ролята на образователната система изисква разработването на отделна тема, започвайки от най-ранните моменти в детската градина, подготовката за училище и методите за образование на деца-билингви, преминавайки през анализ къде в системата е мисълта за бедността (референция към книгата „Да преподаваме с мисъл за бедността“ на Ерик Дженсън, цитирана на английски в библиографията долу), практическата полза от образованието, мотивацията на учителите и техните нагласи към ромите, уменията им да работят с деца от социално-уязвими групи и т.н.

върщат след няколко месеца с пари за изплащане на вересиите, натрупани в зимния период. През цялото време на практика не виждат нищо от живота в чужбина. Включително имаше случаи, в които майката и бащата заминават за няколко месеца и оставят децата (които са непълнолетни) да се грижат за себе си сами. Най-често прибегваха до помощта на някоя по-възрастна баба/леля/близка, която не може да пътува и работи, но и не може да се погрижи пълноценно за тях, тъй като се грижи за повече деца. Тези, които не заминават в чужбина, а остават да работят сезонно в стопанствата на територията на общината, в повечето случаи взимат и децата си с тях, за да им помагат през деня.

Превенцията на ранните бракове и раждания Е възможна!

Жизнените разкази, публикувани в Ромския архив¹⁴ показват, че промени в културните и социалните норми и практики, свързани с брака и майчинството се случват много бавно през поколенията. В Стралджа, а вероятно и на много други места в България, в които живеят капсулирани ромски общности, могат да бъдат постигнати промени. За да се случи това, усилията би трябвало да бъдат насочени към постепенното отлагане на брака, а дори и да има брак – да се отложи майчинството. Нашата интервенция показва, че възрастта до около 14 години е подходяща, за да се прилагат дейности, свързани с превенция на ранните бракове и раждания. След това ефективността на въздействието върху децата, които се превръщат в млади хора, значително спада. Всички дейности следва да бъдат съобразени с местния контекст и да адресират причините, поради които детските бракове са приемливи и желани (от общността и родителите най-вече, но и от юношите).

Темата е трудна и изисква дългосрочна работа и по-често след всяка стъпка напред, следват няколко стъпки назад. Необходимо е да бъдат разработени механизми, чрез които пилотните инициативи да се превръщат в местни политики и да залягат в общинските нормативни документи. В случая, за който разказах, практическите елементи от изследването могат на първо място да бъдат продължени в Стралджа, а могат да бъдат прилагани и в други населени места. Създаването и поддържането на пространство, в което момичетата да се научат да мечтаят и да бъде стимулиран интересът им към продължаване на образованието, е сравнително евтина и ефективна мярка за превенция. Тя предполага гъвкавост и лесно може да бъде съобразена с местния контекст.

Превенцията на ранните бракове е ангажимент общността в целия град, независимо от етническото самоопределение и професионалната и социална позиция. Налага се използването на холистичен подход, в който всички са чувствителни към проблема.

¹⁴ Ромският архив събира онлайн десетки жизнени разкази на роми от различни поколения и библиотека с архивни документи и анализи, изготвени от екип на Югозападен университет. Достъпен е на адрес: <http://roma-swu.weebly.com/> (20.12.2023)

Остава отворен въпросът какво се случва, когато момичето попадне в ранен брак и стане майка. Като най-важен остава изводът, че каквото и да правим за превенция, момичетата, които попадат в ранен брак и стават майки преди да завършат училище или да навършат пълнолетие, трябва да бъдат подкрепени от обществото, образователните и социалните институции, за да продължат образованието си. Семействата и момичетата могат през общуването с различни ролеви модели и въвличане в различни преживявания да разберат, че е възможно съвместяването на социалните роли на жена, майка и ученичка. Ако се върнем към цитата на Ж. П. Лиежоа, с който започнах изложението си – ромската жена може да стане агент на промяната, но трябва да бъде насърчавана и подкрепяна още от възрастта на своето детство да научи повече за света извън затворената общност, да открие и развие своя потенциал отвъд майчинството.

Цитирана литература и ресурси:

Захова, С. 2015. *Изследване на социални норми, които възпрепятстват достъпа на ромските момичета до образование*. София: УНИЦЕФ.

Лиежоа, Ж.П. 1999. *Роми, цигани, чергари*. София: Литавра.

НЕ/равно детство. *Цялостен анализ на детската бедност и социално изключване в България*. 2022. София: УНИЦЕФ: <https://www.unicef.org/eca/media/22141/file/Deep%20Dive%20Bulgaria%20-%20Main%20Report%20BG.pdf.pdf> (20.12.2023)

Ромски архив, достъпен на адрес: <http://roma-swu.weebly.com/> (20.12.2023)

Call-Cummings, M., Hauber-Özer, M., Byers, C., Mancuso, Gr. P. 2018. *The power of/in Photovoice*, International Journal of Research & Method in Education.

Garcia-Ramirez, M., Soto-Ponce, B., Albar-Marín, M.J., Parra-Casado, D.L., Popova, D., & Tomsa, R. 2020. *RoMoMatteR: Empowering Roma Girls' Mattering through Reproductive Justice*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(22), 84-98;

Jensen, E. 2009. *Teaching With Poverty in Mind: What Being Poor Does to Kids' Brains and What Schools Can Do About It*.

O.Latz, A., M. Mulvihill, Th. 2017. *Photovoice Research in Education and Beyond: A Practical Guide from Theory to Exhibition*, New York: Routledge.

Maslow, A.H. 1943. *A Theory of Human Motivation*, Psychological Review 50(4): 370-96.

Migliorini, L., Rana, N. 2016. *A qualitative method to "make visible" the world of intercultural relationships: the photovoice in social psychology*, Qualitative Research in Psychology.

Miranda, D. E., Zhelyazkova, L., Sladkova, J. 2021. *A Photovoice Project for Ethnic Health Justice: Reflections from Roma Communities in Seville, Spain*. Global Journal of Community Psychology Practice, 12(2), 1-17.

АДЖАРСКИЯТ СВЕЩЕНОМЪЧЕНИК ОТЕЦ КЪНЧО ГЕНКОВ (1840 - 1877) – НОВИ АРХИВНИ ДАННИ ЗА ПОДВИГА И КОНЧИНАТА МУ

Ивайло Василев

докторант в катедра Практическо богословие
Богословски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Къню Генков (р. 1840 г.) е първородният син на зографа Генко (Георги) Кръстев, син на Кръстьо Захариев (стари) от известния тревненски зографски род Захаријеви. Усвоява занаята на бащите си, което правят всички момчета в семейството. От 1864 г. идва в с. Аджар да стенописва новопостроената църква „Св. апли Петър и Павел“. В Аджар (днес с. Свежен) се жени за съпругата си Стоя, призван е към свещенство по примера на чичо му Петър и е ръкоположен и назначен на енорийска служба в същото село на 9 юни 1869 г. (ст. ст.), както става ясно от открития в хода на изследването ни указ №1 от 10 януари 1909 г. на Св. Синод, публикуван в бр. 5 на ЦВ. Последният постановява изплащането на инвалидна вдовишка пенсия на Стоя Кънева, защото мъжът ѝ „е бил убит от турците през 1877“. Тези сведения хвърлят нова светлина върху живота и подвига на аджарския духовник и тревненски зограф, като ни откриват, че той завършва жизнения си път като мъченик за вярата. Изследователите на живота на о. Къню считат, че той завършва пътя си през 1924 г. в Трявна, поради което и настоящото изследване взема за своя задача да провери, установи и коригира, ако е необходимо, грешката на предшествениците ни, като проследи известното за нашия духовник и непознат свещеномъченик и го съпостави със съществуващите извори и налични данни, откривайки звездата му на небосклона на българската святост в ново време на нашата съвременна общественост.

Ivaylo Vasilev –

PhD student in Pastoral Theology at Sofia University's Faculty of Theology.

New Archival Data on the Passing and Struggle of the Hieromartyr Kancho from Adzhar in Bulgaria (1840 – 1877)

Abstract: Kancho (Krastyo) Genkov (b. 1840) is the first-born son in the family of the icon-painter Genko (Georgi) Krastev, son of Krastyo Zahariiev (the old) from the reputed family of the Zaharievs in Tryavna. He masters the art of his fathers, as the boys in his family do. From 1864 he is found in the village of Adzhar, tasked to paint the frescoes of the newly-constructed church of the holy apostles Peter and Paul. In Adzhar (today the village of Svezhen, near Karlovo, Plovdiv) he is married to his wife Stoya, called to priesthood similarly as was his uncle Peter, and is elevated to the dignity of priest, appointed in the same parish on June 9, 1869 (old style), as becomes clear from a decree from the Holy Synod of the Bulgarian church, recovered in the course of this study. The same decree states that presbyter Stoya is to receive a widow's allowance for her late very same husband, priest in the village of Adzhar, was murdered by the Turks in 1877. This document makes it clear that Fr. Kancho is a witness for the faith and spends the last days of his life as a new martyr, which was unknown to us. Those who have studied the life of Fr. Kancho consider that he passes away on 1924 in Tryavna. For this reason the present study ascertains and corrects the mistake of previous authors by following up on what is known of our spiritual father and here-to-forth unknown hieromartyr by analyzing it in the light of the existing sources, and thus revealing his sainthood to our contemporary audience.

Българската история се разкрива и създава от големи и малки личности, идващи от известни и по-малко известни места. Едно малко, но заслужаващо известност на национално ниво възрожденско българско село, Аджар (дн. Свежен), крие неговата недоразказана история, свързана с драгоценното за българина – вярата. Недоразказана е историята му, но още и забравена и недопроучена (Бонева 2020:237).

Тази статия има за обект на изследване новата църковна история на село Свежен и предмет – живота и подвига на един български възрожденски зограф и свещеник, служил в селото, известен като отец Кънчо Генков в българската изкуствоведска литература, или като отец Кънчо Зографа в Аджар, където служи до края на живота си. Забележителното в него е не само това, че е иконописец от един от двата най-известни тревненски зографски рода (Захариевци) или че е приел свещенически сан, а това, което открихме, и което ни подбуди да напишем настоящия текст като писмено свидетелство за намереното. Откритието ни и повод за настоящата статия е Указ на Св. Синод на БПЦ (1909: т. 15), който постановява пенсия на вдовицата на аджарския свещеник Кънчо, поради това, че последният е „убит от турците“ по време на „Страшното“, 1877 г.

Имайки един мъченик за вярата според този новооткрит (забравен) изворов документ, изследването на живота му непременно трябваше да се състои. Водени от убеждението на св. Григорий Богослов (2017: 191), че „човек по-добре да допринесе с каквото може, отколкото да не положи никакво усилие“, предлагаме следващите страници на вниманието на нашите читатели.

Настоящата статия си поставя задачата да провери, установи и коригира, ако е необходимо, данните за живота и кончината на о. Кънчо Генков (тъй като изкуствоведската литература счита за дата на кончината му 1924 г.), като проследи известното за нашия духовник и непознат свещеномъченик и го съпостави със съществуващите извори и налични данни, откривайки звездата му на небосклона на българската святост в ново време на нашата съвременна общественост. Тя започва с кратък преглед на историята на просиялото село Аджар (Свежен) в ново време и значението му за България и вярата, продължава с известното за живота на о. Кънчо и завършва с представяне на откритите документи и извори за мъченическата му кончина и подвиг по време на „Страшното“ в Аджар, 1877 г.

СТАРИНИ

Предполага се, че село Аджар, в което служи о. Кънчо, е основано след падането на Търновското царство (1393 г.), тъй като няма открити основания за по-ранно съществуване на селището. Местната традиция, както и в други села, говори за старата аристокрация, която след

разгрома на военното опълчение намира пристан в сегашното разположение на селото и се заселва там (О. Ф. Балтов 1978). Алтернативна теория на местния приснопамятен културолог Евгений Василев, споделена ми на терен през 2010 г., е базирана на близостта в наименованието на селото с едноименната грузинска автономна република и това, че и в Аджар хората се знаят само по две имена, лично и бащино; в нея се счита, че заселването на селото е свързано с основаването на Бачковския манастир от Бакуриани през XI век. И двете теории остават недоказани.

В непосредствена близост до селото е известно наличие на поне 6 раннохристиянски църкви – параклиси от V век (О. П. Божков 1932: 5). Един от тях е нововъзстановеният и обновен „манастир“, както го наричат местните, макар да нямаме сведения за монашеско присъствие там. Той се намира югоизточно от селцето и е издигнат от дългогодишния аджарски енорийски свещеник о. П. Божков Куков през 30-те години на миналия век. И до днес носи името храм „Рождество Богородично“ (Йорданов 2012). Миналата година служител на горското стопанство попада на останките на втора раннохристиянска църква, чието местоположение е посочено от о. Петър Божков през 1932 г. (Матева 2022).

АДЖАРСКА КНИЖОВНА ШКОЛА

След възрожденската си архитектура, предвид че Свежен е обявен с разпореждане на МС №55 от 26 ноември 1987 г. за архитектурен и исторически резерват със 110 обекта – къщи (Бонева 2020: 232), Аджар е най-вече известен с неговата книжовна школа, изявила се най-силно през XVII век. Неин център е местният храм „Св. Георги“ (опожарен от турците през 1877 г.), който поддържа едно от първите килийни училища в България, което някои изследователи считат, че изпълнявало функции и на училище за свещеници, предвид големия брой преписи на книги с богослужебна литература.

Книжовно-просветителската школа през XVII век, чиито видни представители са поп Живко, йерей Недялко, даскал Филип Недялков и следовници, изписва над 11 ръкописа – книги (Дончева-Панайотова 2015; Радославова 2020:115). Някои от тях са Часослов и Цветен триод от 1636 г. (ПНБ 73), Аджарски сборник (НБКМ 326), Аджарско евангелие от 1652 г. (НБКМ 1364), Аджарски дамаскин от 1686 г. (БРАН 24.4.32), Празничен миней от края на XVIII в. (ВТМ 6252), Псалтири (ХМ 154; ЦСВП Slav. 1; НБКМ 462), Требници (НБКМ 972; ПНБ 86; ЦИАИ 940), Четириевангелие (ПНБ 142). Даскал Стайко Граматик, който работи през XVIII в., оставя добавки към Октоих през 1760 г. (ПНБ 37).

За школата неотдавна бе публикувана фундаментална монография от проф. Невяна Дончева-Панайотова, която издигна значението ѝ в общественото знание у нас. По нейните

думи, Аджар (Свежен) е „едно от най-оживените и най-продуктивните средища на българската просвета, книжовност и духовност през епохата“ (Дончева-Панайотова 2015: 15). По случай 145-годишнината си Националната библиотека през 2023 г. издаде лимитирана серия фототипно издание на Аджарското четвроевангелие от 1652 г. с встъпителна статия за историята на селото и книжовната школа от д-р Диляна Радославова (2020).

Значението на възрожденското просветителско дело в Аджар е извън обхвата на тази статия, но ще се задоволим да посочим, че селото има богата книжовна история и е един от центровете на просвета, вяра и дух по българските земи през XVII и XVIII век. В благоприятните му години, то има поне трима активни свещеници, които обгрижват енорията. Любопитно е да се постави въпросът дали двамата известни даскали (Филип и Стайко) не са имали не само илюстраторски умения, но дали не са се занимавали и с иконопис, предвид това, че в Трявна например прозвището даскал се свързва със зографското изкуство (Сапунджиева 2016: 88). Не е изключено о. Кънчо Генков, който във втората половина на XIX идва в Аджар, да не е първият зограф в селото.

ОТЕЦ КЪНЧО АДЖАРСКИ

Според наличните данни о. Кънчо Аджарски, или поп Къню Генков както е известен, е роден 1840 г. (Василев 1965:73). Първороден син на Генко Кр. Захариев¹ (1814 – 1886), Кънчо е внук на Кръстю Захариев (1781 – 1850), който е „автор на най-значимите стенописи, изписани от ръката на тревненски зограф“ според Л. Цанева (2013: 26). Израства с тримата си братя, изучавайки зографския занаят и изкуство в семейството.

През 1864 г. идва в с. Аджар да работи по новоизградената църква според местната кондика (О. Ф. Балтов 1979:8), поръчана в Свежен, както и във всички църкви в Пловдивска епархия по искане на Пловдивския митрополит Варлаам (1905 – 1986) през 1979 г.² Тук се жени за съпругата си Стоя³ и има син на име Христо (Пак там). Ръкоположен е през юни 1869 г.⁴ за енорийски свещеник в Свежен.

Според цитираната кондика с автор о. Филип Балтов, о. Кънчо „с голямо майсторство“ изографисва местния храм, от която работа към 1979 г. „всичко е повредено, с изключение на

¹ Генко – производно на Георги. И в Свежен се използва; моят прадядо е кръстен Генко. По същия начин и Кънчо или Къню идва от Кръстю.

² Авторът, председател на храмовото настоятелство и архиерейски наместник на Карловска духовна околия, о. Филип Балтов, използва множество писмени и устни източници. Кондиката възлиза на 12 печатни страници и е главен източник.

³ Нейното име знаем от новооткрития документ, който е предмет на изследването ни и за който става дума по-долу.

⁴ Датировката е въз основа на новооткрития документ, от който разбираме датата на кончината и трудовия стаж на о. Кънчо, и на който обръщаме внимание в последващите страници.

три икони на средния свод“. В Кочмаларе, Карловско (дн. Отец Паисиево), о. Кънчо също работи, но и там има пожар, а по останалите по-стари икони и стенописи липсва негов автограф, както установихме при наше проучване на терен през 2023 г. Тревненският майстор изписва църквата „Св. Георги“ в с. Асеново, Търновско през 1873 г., което разбираме от публикувано анкетно проучване на Ив. Бонева (1985: 225).

Изследователите, които пишат за него, датират кончината му към 1924 г. (Василев 1965: 73; (Цанева 2013: 30). Пръв тази дата посочва Асен Василев, който работи предимно с интервюта на терен, а по-късните автори следват датировката му. О. Ф. Балтов (1979: 8) например също пише в Кондиката на храм „Св. св. Петър и Павел“ в Свежен, че о. Кънчо „в старините си се завърнал в Трявна, а попадията и сина му Христо останали в с. Аджар, където по-късно и те починаха“. От това изречение може би следва да разбираме, че о. Кънчо няма живи наследници. Както предстои да покажем обаче, в изкуствоведската литература е допусната грешка, тъй като о. Кънчо Генков загива мъченически през 1877 г. в Аджар по време на „Страшното“.

„СТРАШНОТО“ И „КАСАПНЯТА“

„Тоя храмъ на Св. апостоли Петра и Павла ся въздигна от основите на 1866 година, а въ въстанието 1877 год., като изгориха въ селото ни 700 до 800 къщи и избиха 850 до 900 души чловеци, опустошиха и храма и обновява ся пакъ въ 1880 год. и ся извършва Богослужение. Въ това время е священникъ сакеларий попъ Петър попъ Стояновъ. Градецъ Аджаръ 1880 г юний 24-тий день.“

Това е текстът на наскоро открит от местния археолог Иво Тавитян надпис с мастило върху дървена рамка в местната църква (Георгиева 2020), който посочва точния брой загинали през кървавата епопея от лятото на 1877 г., която се разразява в Аджар. Знае се, че половината жители на процъфтяващото до тогава село са избити, а почти всяко семейство днес пази родови спомени от „военновременната трагедия“ (ср. Бонева 2020: 235), настъпила след загубата на Предния отряд на Руската армия, предвождан от Йосиф Гурко в Стара Загора през юли 1877 – от първия период на военни действия на Руско-турската освободителна война. За сравнение, авторът на аджарската кондика о. Филип Балтов (1979: 5) цитира числото 734 убити в селото, а паметната плоча поставена в местността „Касапнята“ – 650.

След оттеглянето на русите към Шипка, в Аджар през август 1877 г. настъпват турските орди с „башибозук и всякаква сган. Турците, колят, грабят, бият, изнасилват нещастните аджарци до декември на същата година. Накрая и запалват селото“, разказва с няколко думи ужаса, преживяли аджарци, Иво Тавитян (2020). Оцелелите бягат извън селото в посока с. Александрово, Габарево и Габрово.

С входа им, „черкезите и башибозукът почнали да обикалят къщите за плячка и където намирали мъже, ги избивали“ (Мачева 2021), а по друг записан спомен, „откъдето минат грабят, колят и палят“ (Николова 2019). Убити са и първенците на селото на мястото, наречено и на паметната плоча „Касапнята“, включително главният учител на местното училище Даскал Гено Серафимов, син на мон. Серафим Хилендарски и трети братовчед на йеродякон Игнатий (Васил Левски). Племенникът на един от оцелелите свидетели описва спомените на вуйчо си:

От събраните в училището мъже и младежи от сечта се спасил само един – връсник на вуйчо. Изблъсквали ги отвътре навън, а други, застанали пред вратата, със силен замах на ятагана им отсичали главите. Ударът върху тоя щастливец попаднал в страни на черепа. Останал между камарата трупове, през нощта той, цял окървавен, успял да се измъкне и после бил излекуван от своите (Капелков 1970: 22 – 23)

Цивилните жертви, дадени от Аджар за Освобождението на България, жертви-мъченици са равни по брой на тези в Карлово и не по-малки от останалите подбалкански градове и села. Това, което не бе известно, е че и аджарци, подобно на батачани с техните о. Петър и о. Нейчо, имат свой свещеник-мъченик, отдал живота си в служба на неговите пасоми. Това е о. Кънчо Генков (Зографа).

„УБИТ ОТ ТУРЦИТЕ“

В хода на проучването ни за магистърска теза в Богословски факултет през 2019 г.⁵ се натъкнахме на документ, издаден от Св. Синод на Българската екзархия (тогава), който пробуди нашия интерес към живота и делото на о. Кънчо Генков. Въпросният Указ на Св. Синод на Българската екзархия №1 от 10 януари 1909 г., бр. 5 на ЦВ, 1910 г., гласи:

на свещеническата вдовица Стоя Кънева, живуща в с. Аджар, Карловска околия, съпруга на покойния свещеник Кънчо Генков⁶, който след изслужване 8 години, 2 месеца и 5 дни на енорийска служба, е убит от турците през 1877 година, се определя годишна инвалидна пенсия, като на сама вдовица...

Тъй като текстът е еднозначен, няма да коментираме широко. В изкуствоведската ни литература изглежда е допусната грешка в датировката на кончината на о. Кънчо, тъй като според новооткрития документ той не доживява 1924 г. Новата информация коригира и грешката в местната кондика, където пише, че той на старини се преселва в Трявна без жена си

⁵ В нея за пръв път се споменава и за мъченическата кончина на о. Кънчо в ново време. Вж. Василев, Ивайло 2020 Културно-просветна и социално-милосърдна дейност в Пловдивска епархия: традиции и съвременни аспекти, Магистърска теза, Богословски факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“, с. 5.

⁶ При набора на текста от ЦВ са допуснали техническа грешка и написали Пенков, вместо Генков, но без съмнение, друг свещеник Кънчо в Аджар няма, затова даваме тук правилната фамилия.

и сина си, като ги оставя сами, която така или иначе будеше съмнение поради нелогичната си вътрешна логика. След консултация с регистрите на починалите в Трявна, през 1924 г. се потвърди, че няма починал с името на нашия свещеник-зограф⁷. Не разполагаме и с данни за негови дела, като иконопис или автограф, изобщо сведение за негови след 1877 г., макар да положихме усилия да открием нещо, което би опровергало откритото от нас.

Търсейки друго потвърждение на написаното в синодалния указ, потърсихме в местните аджарски книги. В църковния архив на с. Свежен, съхраняващ се в кметството, открихме следното удостоверение за трудов стаж, издадено на Стоя Кънева № 63 / 30.8.1909 г. Възможно е този документ да е послужил пред Св. Синод за уточняване размера на пенсията. Публикуваме неговия текст:

Удостоверява се подписа на пенсионираната вдовица Стоя Кънева върху заявление за пенсионната ѝ книжка за месец май 1909 година.

От удостоверението разбираме, че към 1909 година Стоя, съпругата на о. Кънчо, е вдовица. Възможно е тя да е работила при аджарския храм, може би като клисарка, тъй като ѝ е издадено именно от него удостоверение за трудов стаж. Открихме и последни данни (вероятно) за нея, а именно позиция 61 в регистър на умиранията от 1911 г., указващ кончината в Аджар на Стоя П. Кръстева на 70 г. на 27 ноември, регистрирана от ст. ик. Христо Лилов в Книга за умиранията (1888 – 1918: 53 – 54). Може би това е именно съпругата на о. Кънчо, предвид, че Кънчо идва от Кръстьо, а жените се записват и изобщо знаят в селото и до миналия век по имената на мъжете им.

Знаменателно е откритието на неизвестен за нас новомъченик, при това йерей на Българската църква, пострадал при покушението на агаряни срещу църквата и населението на с. Аджар. В последните години местните жители издигат паметта на жертвите и откриват нови и нови непубликувани до днес спомени и артефакти, свидетелстващи за голямата трагедия от 1877 г. Нека да си пожелаем това да бъде само началото и светилникът на вярата и паметта никога да не угасва, за да имат и бъдеще нашите род и свят.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата статия изложи накратко контекста на историята на средногорското село Свежен, стоящо навръх планина между Карлово и Брезово, за неговите старини и мъченичество през 1877 г. Тази нова страница от историята му е и неговият апогей, защото той дава „до 900“ жертви-мъченици за вяра и род. Изследването осветява и поставя нависоко, като на светилник,

⁷ По данни от г-жа Теодора Станчева.

ново светило от тази страница, което „да свети на всички“ (Мат. 15: 14 – 15) – живота, подвига и мъченическата кончина на местния енорийски свещеник-зограф, наследник на Захариевската тревненска фамилия, о. Кънчо Генков.

Указът на Св. Синод №1 от 10 януари 1909 г., бр. 5 на ЦВ, 1910 г. в това отношение служи за неоспоримо свидетелство за насилствената кончина на о. Кънчо Генков, като на „убит от турците през 1877 г.“. Църковният архив в Свежен също разкрива добре запазено удостоверение от 1909 г., в което е записано, че Стоя Кънева (презвитерата на о. Кънчо) е вдовица през същата година. От откритото достигае до заключението, че изкуствоведите са допуснали грешка, като неправилно са посочили дата на кончината на о. Кънчо Генков към 1924 г. Това се следва и от местния изследовател и свещеник, автор на кондиката на селото, който пише, че отецът се преселил в Трявна без жената и детето си „на старини“. Няма открити данни за действия или трудове на о. Кънчо след посочената датировка на мъченическата му кончина през август 1877, по време на „Страшното“, в неговата енория.

Значението на мъченичеството е велико за рода и вярата. Българската земя е напоена с кръвта на светци, отдали живота си за Бога и ближния, по което те са светли и свети пред Него, по чест и ходатаи за техните родственици, които оставят на земята, т.е. нас – техните чеда. Несъмнено за село Свежен, за потомците на оцелелите страшната трагедия от 1877 г., но и за всеки българин, който пази вярата и историята на предците си, по повелята на Апостола на народите (Евр. 13:7), мъченическата кончина на местния отец Кънчо, открита в ново време, е от високо и непреходно значение. Молитвите му да имаме!

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бонева, Вера 2020 *Възрожденският исторически резерват в село Свежен, област Пловдив*. В: Научни трудове на Университета по библиотекознание и информационни технологии, 18, 232 – 238

Бонева, Иванка 1985 *Териториално агресия на тревненските майстори. Справочници за резбари, зографи и строители*. В: Тревненска художествена школа: Доклади и съобщения от научната конференция, посветена на Тревненската художествена школа и нейното изучаване, Габрово – Трявна, 30 – 31 октомври 1980 г., ОФ, София.

Василев, Асен 1965 *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари, строители*. София, Наука и изкуство

Василев, Ивайло 2020 *Културно-просветна и социално-милосърдна дейност в Пловдивска епархия: традиции и съвременни аспекти*, Непубликувана магистърска теза, Богословски факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“

Георгиева, Аделина 2020 *Надпис в църква разкрива клане като в Батак*, България днес, 28.6.2020, <https://www.bgdnes.bg/bulgaria/article/8748824> (Достъпен 30/11/2023)

Дончева - Панайотова, Н. *Аджарски книжовници - илюстратори от XVII век*. Веста, Велико Търново, 2015.

Матева, Таня 2022 *Откриха раннохристиянска църква в гората край село Свежен*, БНТ, България в 60 минути, 4.7.2022 г. <https://bnt.bg/news/otkriha-rannohristiyanska-carkva-v-gorata-krai-selo-svezhen-v324164-307939news.html?page=13> (Достъпен 30/11/2023)

О. Петър Божков 1932 *Старини около с. Аджар*, Печатница на Иван Г. Йонов, Пловдив.

О. Филип Балтов 1979 *Кондика на Храм „Св. св. апли Петър и Павел“*, с. Свежен – Пловдивски окръг, Карловска духовна околия, Библиотека на Пловдивска митрополия, Пловдив (ДА – Пловдив, ф. 1792, оп. 1, а.е. 89а)

Капелков, Спас 1970 *Ловец на див мед*, Самиздат, 22 -- 23.

Сапунджиева, Ваня 2016 *Зографи отвъд границите: възникването на Тревненската художествена школа в контекста на Балканското изкуство XVII – XVIII в.*, Фондация „Покров Богородичен“, София

Йорданов, Руслан 2012 *Освещаване на храм „Рождество Богородично над с. Свежен“*, Официален уебсайт на Пловдивска света митрополия, 8.9.2022 г., www.plovdivskamitropolia.bg/6122-2022-09-08-13-39-42.html (Достъпен 29/11/2023)

Радославова, Диляна 2020 *Българската книжнина от XVII век: Центрове, книжовници, репертоар*. Изд. Център Боян Пенев, София.

Цанева, Люба 2013 *Зографи от Трявна, Славена, София*, 2013.

Николова, Антоанета 2019 *Имало едно време в Аджар*, Фейсбук група Аджар – История, 3.1.2019, <https://www.facebook.com/groups/604441199726945/posts/1122504101253983> (Достъпен 30/11/2023)

Мачева, Ели 2021 *История, записана от единственото дете на Лалю – сина му Константин Серафимов*, Фейсбук група Аджар – История, 16.04.2021, <https://www.facebook.com/groups/604441199726945/permalink/1820356431468743/> (Достъпен 30/11/2023)

Тавитян, Иво 2020 *Клането*, Фейсбук група Аджар -- История, 4.3.2020 г., <https://www.facebook.com/groups/604441199726945/posts/1463543400483383/> (Достъпен 30/11/2023)

Удостоверение № 63 / 30.8.1909 от Архива на храм Св. Св. Апли Петър и Павел, Свежен.

Указ на Св. Синод на Българската екзархия №1 от 10 януари 1909 г., бр. 5 на ЦВ, 1910 г.

Книга за умиранията (1888 – 1918), Храм „Св. св. апли Петър и Павел“ – с. Свежен, Пловдивска епархия, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=782483307012238&set=pcb.2521436891360690> (Достъпен на 30.11.2023)

Св. Григорий Богослов 2017 (St Gregory of Nazianzus). *Select Orations*, The Catholic University of America Press, Washington, D.C.

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Приложение 1. Указ на Св. Синод на Българската екзархия №1 от 10 януари 1909 г., бр. 5 на ЦВ, 1910 г., т. 15.

Университетска библиотека
"Св. Климент Охридски"

Университетска библиотека
"Св. Климент Охридски"

месеца и 5 дни въ учителство и свещенодъйствие, по 596 л. годишно, начиная отъ 2 априль 1909 г.;

14) на свещеника Михайлъ Милошевъ, живущъ въ гр. София, за изслуженитѣ отъ него 14 години 6 мѣсеца и 15 дни въ учителство и свещенодъйствие, по 210 л. годишно, начиная отъ 6 февруарий 1909 г.

15) на свещеническата вдовица Стоя Кънева, живуща въ с. Аджаръ, Карловска околия, съпруга на покойния свещеникъ Кънчо Пенковъ, който слѣдъ изслужване 8 години, 2 мѣсеца и 5 дни на енорийска служба е билъ убитъ отъ турцитѣ прѣзъ 1877 година, се опрѣдѣля годишна инвалидна пенсия, като на сама вдовица, въ размѣръ 120 л. г., начиная отъ 12 май 1909 г.;

16) на свещеника Диматръ Икономовъ, живущъ въ гр. Кюстендилъ, който слѣдъ като е изслужилъ 3 години и 4 мѣсеца на енорийска служба, е заболѣлъ отъ болѣсть, добита при изпълнение служебнитѣ си обязанности, се опрѣдѣля годишна инвалидна пенсия въ размѣръ 200 л. годишно, начиная отъ 10 априль 1909 г.

месеца и 11 по 297 л. г. 11 августъ

27) на рнсва изъ г. Зяхария До ни, 6 мѣсеца годишно, ка чиная отъ 5

II. Видъ

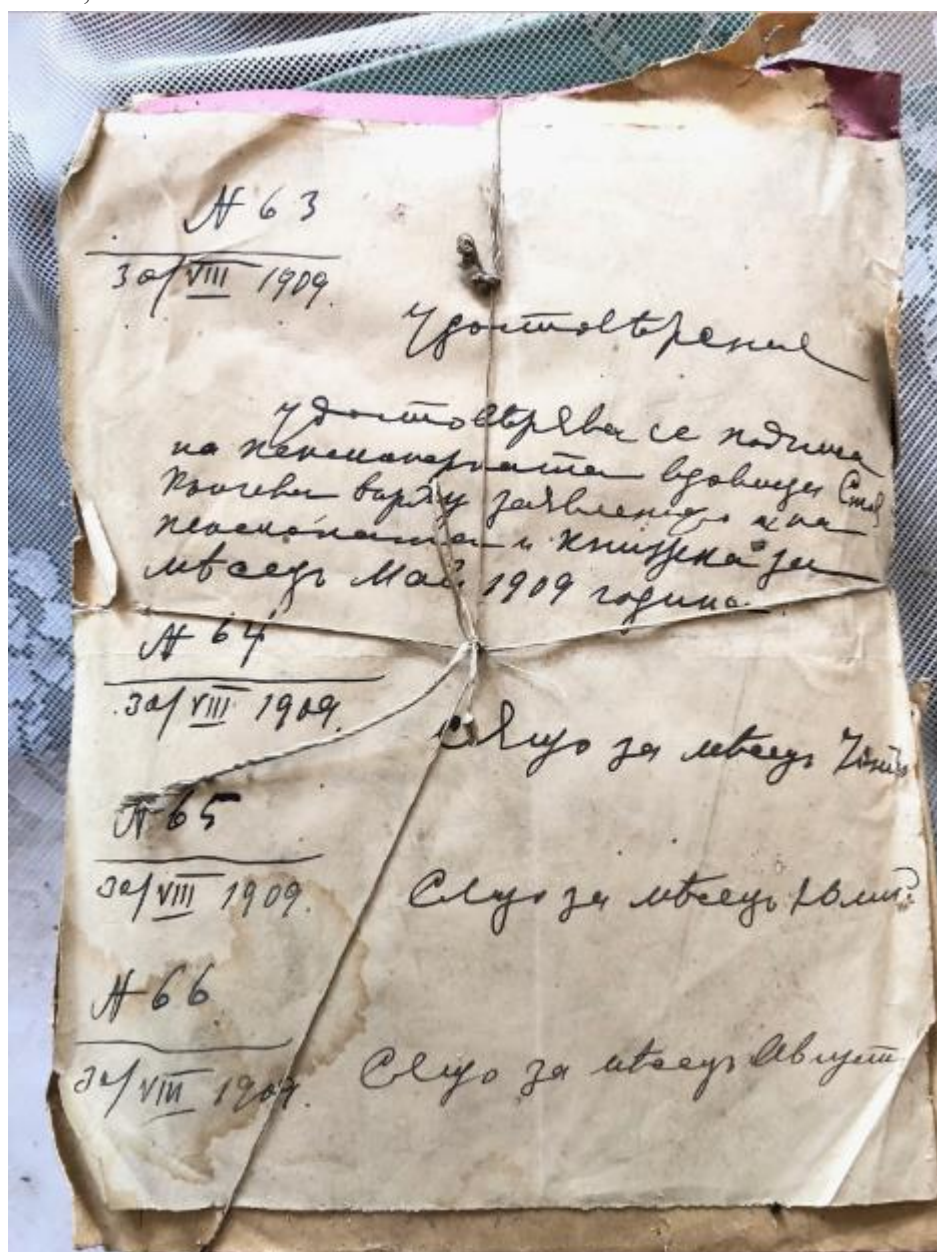
1) опр врий 1907 и щеническата Бѣлослатино мали на 14- като на вдо доръ е стан

2) опр

Citation link:
<http://unilib-dspace.nasledstvo.bg/xmlui/handle/nls/29911>

Църковен вестник : Официално издание на Българската православна църква - Българска патриаршия : Год. 11

- Год. 11, 8 януари 1910, Бр. 1
- Год. 11, 15 януари 1910, Бр. 2
- Год. 11, 22 януари 1910, Бр. 3
- Год. 11, 30 януари 1910, Бр. 4
- Год. 11, 6 февруари 1910, Бр. 5
- Год. 11, 13 февруари 1910, Бр. 6
- Год. 11, 19 февруари 1910, Бр. 7
- Год. 11, 27 февруари 1910, Бр. 8
- Год. 11, 5 март 1910, Бр. 9
- Год. 11, 13 март 1910, Бр. 10
- Год. 11, 20 март 1910, Бр. 11
- Год. 11, 27 март 1910, Бр. 12
- Год. 11, 3 април 1910, Бр. 13
- Год. 11, 10 април 1910, Бр. 14 и 15
- Год. 11, 17 април 1910, Бр. 16
- Год. 11, 30 април 1910, Бр. 17
- Год. 11, 7 май 1910, Бр. 18
- Год. 11, 15 май 1910, Бр. 19
- Год. 11, 22 май 1910, Бр. 20
- Год. 11, 29 май 1910, Бр. 21
- Год. 11, 5 юни 1910, Бр. 22
- Год. 11, 10 юни 1910, Бр. 23
- Год. 11, 19 юни 1910, Бр. 24
- Год. 11, 26 юни 1910, Бр. 25

[illegible]

КЛЮЧОВОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ВЪГЛЕВОДОРОДИТЕ В АРКТИКА ЗА РУСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

Гален Монеv

докторант

Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Въглеводородите в Арктика и тяхното усвояване са от ключово за Руската федерация в най-ново време. Ресурсите са важни не само икономически, но и геополитически, затова политиката на Русия в региона, освен разработване на нови находища на нефт и газ, включва развитие на инфраструктурата, инвестиции в нови добивни технологии и сключване на важни партньорства с чуждестранни компании.

Ключови думи: Русия, Руска федерация, въглеводороди, нефт, газ, Северен морски път

Galen Monev–

PhD student at the Faculty of History, Sofia University „St. Kliment Ohridski“

The Key Importance Of Arctic Hydrocarbons To The Russian Federation In Recent Times.

Abstract: The hydrocarbons in the Arctic and their exploitation are of key importance for the Russian Federation in modern times. Resources are important not only economically, but also geopolitically. Russia's policy in the region is to the development of new oil and gas fields, infrastructure development, investments in new mining technologies and the conclusion of important partnerships with foreign companies.

Keywords: Russia, Russian Federation, Hydrocarbons, Oil, Gas, Northern Sea Route

„Арктика е бъдещето на нашето производство на нефт и газ“ (Новак, „Арктика...). Тези думи принадлежат на Александр Новак, министър на енергетиката на Руската федерация в периода 2012 – 2020 г.

В днешния свят въглеводородите са едни от ресурсите от най-важно икономическо значение. Известно е, че в руската арктическа зона се крият огромни находища на нефт и газ. Години наред те биват проучвани и експлоатирани, но едва в последните години това става още по-възможно и достъпно, благодарение на глобалното затопляне, което подпомага топенето на ледовете, а и заради развитието на добивните технологии. Редица

държавни, частни и международни компании инвестират в тази зона. Стимул за това са не само икономическите подбуди, а и политическите такива. За Руската федерация добивът на нефт и газ е от огромно значение за геополитическите процеси. Природните изкопаеми се изчерпват и това налага експлоатацията на нови находища, а Арктика представлява един не съвсем усвоен „резервоар“ с ресурси.

В момента от този регион се добива 1/10 от световния нефт и ¼ от природния газ. Само проучените досега находища възлизат на няколко десетки милиарди тонове нефт и трилиони кубически метри газ. До сега там са открити над 400 находища на нефт и газ, като към 2020 г. от около 60 от тях се добива активно. Освен нефт и газ, в Арктика има също така богати находища на олово, сребро, цинк, мрамор, никел, мед, въглища, злато, уран, волфрам, криолит и диаманти. Въпреки това, в много от проучените находища добив не се извършва, поради тяхната недостъпност и заради високата цена на разработването им.

Значението на въглеводородите в Руската арктическа зона е огромно, затова и политиката на руската държава в най-ново време еволюира към трайно настаняване в региона, включително и военно. Последните 10 години се основават редица партньорства между руски и чуждестранни компании за разработване на нови газови и нефтени находища, газопроводи и нефтопроводи и транспортна инфраструктура – железопътна, морска и речна.

Възможностите за усвояване на арктическите нефтени и газови находища на Русия са изключително големи. На базата на направени проучвания и анализи са признати за потенциални находища 43% от континенталната ѝ суша и 70% от континенталния ѝ шелф (Робинсон, Татаренко, Валерий *ПРОБЛЕМЫ...*). Основните са в европейската част на Руската арктическа зона и в северните райони на Сибир. Арктика с годините става все по-привлекателна за дългосрочни инвестиции, в сравнение с всяка друга област. Най-значимите от тях са свързани с експлоатацията на: газовите находища на полуостров Ямал, находища на диаманти, ниобий, редки минерали, фосфор в Якутия, цветни метали в Норилска област, Якутия и Чукотка, както и огромните запаси от газ и нефт в шелфа на Баренцово и Карско море (Робинсон, Татаренко, Валерий *ПРОБЛЕМЫ...*). Около 70% от въглеводородите, принадлежащи на Русия, се намират в шелфа на Баренцово и Карско море. Обещаващи производствени зони са и шелфовете на Източносибирско, Чукотско и Лаптевско море (Конышев, Сергуни 2011.:23).

В бъдеще прилежащият към нейната територия арктически шelf се очаква да се превърне в основен източник на нефт и газ не само за Русия, но и за световния пазар. Това стимулира руската държавна политика да се стреми да развива добива на въглеводороди. За да се случи това обаче, са необходими и широкомащабни проучвания, развиване на съществуващата и създаване на нова транспортна и промишлена инфраструктура, също и усвояване на екологични технологии за сондиране, добиване, обработка, съхранение и доставка на полезни изкопаеми.

Екологичното добиване на въглеводороди, с оглед спазването на екологичните норми, е не само от важност за екологите, но и поради икономически подбуди. Арктика е богата на биоресурси. Северните морета са дом на много уникални видове риби и животни, включително полярна мечка, арктическа лисица, нарвал, косатка, морж, белуга. Повече от 150 вида риби обитават арктическите и субарктическите води, включително треска, херинга, щука и писия, които са сред най-важните за руския риболов. Риболовът в арктическата зона осигурява до 15% от улова и производството на морски дарове в Русия (Кочемасов, Моргунов, Соломатин *Еколого...*). Приоритизирането на икономическата изгода в подбора на методите и мащабите на добив не бива да бъде за сметка на нарушаване баланса на биоразнообразието и застрашаването на природата. Друго изпитание пред Руската федерация е опазването на бита и традициите на малочислените местни общности, които живеят в тези региони. Тези обстоятелства донякъде са с предизвестен край, тъй като в момента печалбите и геополитиката са приоритетни пред природата и обичаите. От посоката на политиката им в бъдеще ще стане ясно дали може да се осъществява балансиран добив с отчитане нуждите на местните общности, природата и изпълнение на финансовите планове на компаниите.

Основните документи, които определят еволюцията и значението на усвояването на въглеводородите е „Стратегия за развитието на арктическата зона на Руската федерация и национална сигурност за периода до 2020 г.“ (*Стратегия... до 2020 г.*), а същата стратегия за периода до 2035 г. (*Стратегии... до 2035 г.*) показва как ще продължи тази еволюция. Ето три от най-важните приоритети, които са заложили в стратегията за периода до 2020 г:

- *„разработване и внедряване на нови видове оборудване и технологии в областта, рационално използване на природните ресурси, разработване на офшорни находища полезни изкопаеми и водни биологични ресурси, както и*

предотвратяване и реагиране на нефтени разливи в ледени условия“ (Стратегия ... до 2020 г. - чл. 13, точка В).

- *„разработване и прилагане на икономически механизми, които стимулират възпроизводство и рационално използване на минералните ресурси и биологични ресурси, енерго- и ресурсоспестяване, рециклиране на петролен газ в зоните за производство на нефт“ (Стратегия ... до 2020 г. - чл. 16, точка Е).*
- *„Изпълнение на големи инфраструктурни проекти, които осигуряват интегрирането на арктическата зона на Руската федерация с развитите региони на Русия, развитието на Тимано-Печорската нефтена и газова провинция и въглеводородни находища на континенталния шелф на Баренцово, Печорско и Карско морета, полуостровите Ямал и Гидан(Стратегия ... до 2020 г. - чл. 11, точка Е).*

Политиката, която се залага в тези стратегии, е именно разработване на нови технологии при тежките, ледени условия, като целта е да се спазват, доколкото е възможно, екологичните норми. Същевременно в последната точка, която представям, се показва съвсем ясно кои са важните икономически зони за добив на въглеводороди, които са работещи и предстоят да бъдат разработвани.

С други думи, *трите кита*¹ на еволюцията на усвояването на въглеводородите в Руската арктическа зона в най-ново време са – технологии, икономика, инфраструктура.

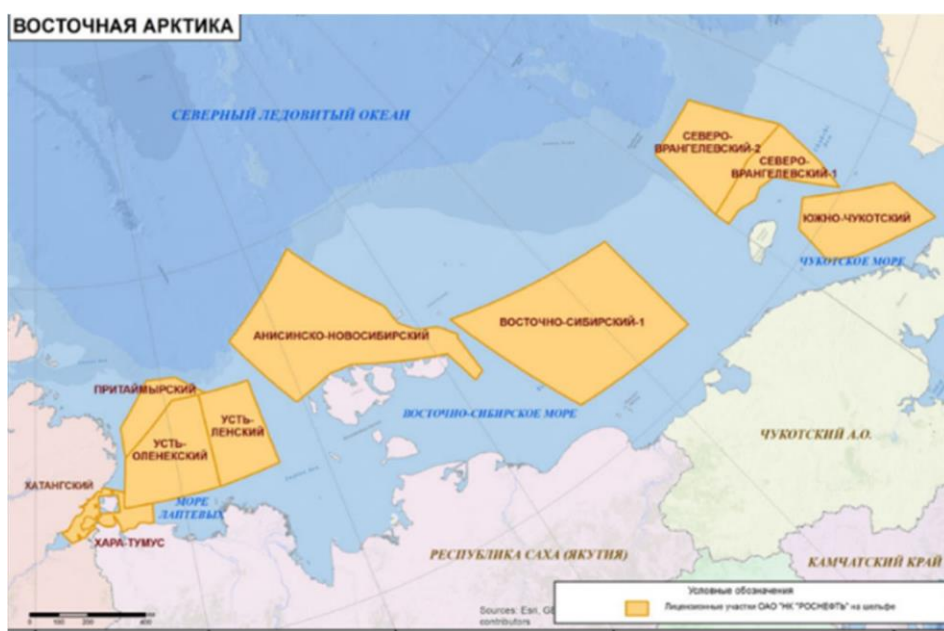
Поради тази причина, а също и за да проследи еволюцията в процеса на усвояването, е важно да се види кои компании и къде разработват находища на въглеводороди в Руската арктическа зона.

Най-голямата действаща компания в Арктика, е Газпром. Тя притежава 30 лиценза за газови находища, разположени на руския арктически шелф. Дейността в този район се извършва в съответствие с Програмата разработване на въглеводородни ресурси в шелфа на Руската федерация до 2030 г. (Марков 2020: 9). Като допълнение, Газпром имат и дъщерно дружество, което развива нефтени находища – „Газпром нефт“ (ПАО «Газпром нефть»). Това е първата компания, която стартира добива на руски петрол в арктическия

¹ Трите кита – създаване на подходяща инфраструктура за добив и транспорт, развитие на добивните и транспортни технологии, икономическо значение от усвояването на въглеводородите.

шелф. За Газпром Арктика е регион, който предстои да се развива, въпреки тежките условия и отдалечеността от съществуващата инфраструктура.

Друга важна компания, която също оперира в региона, е Роснефт (НК Роснефть), която е най-големият притежател на лицензи за зони на континенталния шелф и активно продължава извършване на комплекс от геоложки проучвателни работи. Тази компания притежава 28 лицензионни зони в арктическия шелф с общи ресурси от 34,6 милиарда тона петролен еквивалент: Западна Арктика (Баренцово, Печорско и Карско море) – 19 проекта, в Източна Арктика (море Лаптеви, Източносибирско и Чукотско море) – 9 проекта (Марков 2020: 20).

Источник: rosneft.ru.

За мащабите на дейността ѝ и за значението, което се придава на региона, говори фактът, че през последните 5 години Роснефт инвестира в разработката на Арктическия шелф 100 милиарда рубли, провежда геоложки проучвания на площ от 800 кв. км. (Марков 2020: 24) и планира нови крупни инвестиции.

Нужно е да се отбележи, че в Руската арктическа зона оперират и редица чуждестранни компании. Пример е френската Тотал (TotalEnergies), която е една от най-големите международни добивни компании. Най-големият проект, който развива е „Ямал“, където тя работи в партньорство с руската компания „Новатек“. За мащабността на проекта са показателни цифрите – 200 кладенеца, летище, 15 танкера ледоразбивачи и инвестиция от над 27 милиарда долара (Yamal LNG: A Gas Project...).

Самата „Новатек“ е още една от важните компании, които оперират в региона. Тя се съсредоточава и върху развитието на терминали за втечен газ, като се възползва от възможностите, които ѝ предоставя Северният морски път.

Задължително трябва да се отбележи и присъствието в Арктика на една от най-големите световни нефтени компании – „Лукойл“. Освен в Руската арктическа зона, Лукойл развива – съвместно с други компании – проекти и в други арктически страни, например в арктическият шелф на Норвегия. Освен тях, още един важен играч в региона е „Китайската национална нефтена компания“, която след 2000-ната година разработва проекти в Арктика, някои от тях съвместно с Роснефт и с Новатек. Китайската държава развива проекти и през „Китайската национална офшорна нефтена компания“.

Всички тези големи компании са в основата на процеса по ускорено усвояване на въглеводородите в Руската арктическа зона. Тяхната дейност и целенасочената политика довеждат до това, че един регион, който до 90-те години на XX-ти в. трайно остава в периферията на руската политика, сега все повече започва да придобива изключително важно икономическо, политическо и стратегическо значение.

В тази връзка трябва да се отбележат и някои особености на региона, които имат своето значение за успеха на следваната от държавата политика. Слабата населеност на района е сериозен проблем, въпреки че в Руската арктическа зона има 46 града с население над 5000 души, като четири от тях са с население над 100 хил. човека. Действително,

компаниите докарват работна ръка основно от вътрешността на Русия, но наличните развити градски условия също спомагат, а освен това, по този начин се осигурява заетост и за местното население. Другата особеност, превърнала се в приоритет за руската държава в последните десетилетия и благоприятстваща усвояването на въглеводородите, е изграждането на промишлена инфраструктура, посредством нефтени и газови комплекси, магистрални тръбопроводи, атомни електроцентрали, летища, морски и речни пристанища.

Трето, но може би най-важно, е развитието на Северния морски път, който се поддържа от мощна флотилия ледоразбивачи. Тази основна транспортна артерия свързва не само множеството руски арктически региони, но и предоставя най-бързата възможност за връзка между Далечния Изток и Европа. Именно развитието на тези компоненти е бъдещето в еволюцията на усвояването на въглеводородите в Арктика.

Русия възнамерява да укрепи позициите си в Арктика и по военно политическия, и по финансово-икономическия фронт. Тази доктрина се налага от руския президент Владимир Путин от 2014 г. за региона, като през лятото на 2022 г. (*Русия ще укрепи...*) беше препотвърдена за пореден път във връзка с поредните икономически санкции спрямо Руската федерация. Икономическият потенциал на региона е от огромно значение, а усвояването на въглеводородите в Арктика и нейното развитие стават все по-важни за Русия, като се превръщат в ключов ход за геополитическите стратегии.

Цитирана литература:

Коньшев, В. Н. , Сергунин, А. А., 2011 г. *Арктика в международной политике: сотрудничество или соперничество?*, Российский институт стратегических исследований, Москва

Кочемасов Ю. В., Моргунов Б. А., Соломатин В. И. *Эколого-экономическая оценка перспективы развития Арктики.* <https://ecoteco.ru/id398/> (посетен на 11.11.2022 г.)

Крюков В.А., Крюков Я.В. 2019 *Экономика Арктики в современной системе координат // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право.*

Куклина Е.А. 2020 г. *Инновационная деятельность предприятий нефтегазового сектора России как ключевой фактор реализации программы освоения Арктики* // Горный журнал. — № 5 (2274). — 2020. с. 20-24.

Марков, Борис редактор, юли 2020 г., Том 2. *Деятельность крупных нефтегазовых компаний в Арктической зоне России*, Москва, с. 9.

Новак, Александр: „Арктика — стратегический потенциал России“ — <https://forumarctica.ru/news/minister-novak-the-arctic-is-russias-strategic-potential/> (посетено на 09.11.2022 г.)

Робинсон, Борис В., **Татаренко**, Валерий И. *ПРОБЛЕМЫ ОСВОЕНИЯ УГЛЕВОДОРОДНЫХ РЕСУРСОВ РОССИЙСКОЙ АРКТИКИ*, <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-osvoeniya-uglevodorodnyh-resursov-rossiyskoy-arktiki/viewer> (посетен на 09.11.2022 г.)

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ АРКТИЧЕСКОЙ ЗОНЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ПЕРИОД ДО 2020 ГОДА, <http://static.government.ru/media/files/2RpSA3sctElhAGn4RN9dHrtzk0A3wZm8.pdf> (посетен на 11.11.2022 г.)

Стратегии развития Арктической зоны Российской Федерации и обеспечения национальной безопасности на период до 2035 года, <https://base.garant.ru/74810556/> (посетен на 11.11.2022 г.)

«Роснефть» нашла в Арктике уже 1,7 трлн кубометров газа
Подробнее: <https://eadaaily.com/ru/news/2020/12/15/rosneft-nashla-v-arktike-uzhe-17-trln-kubometrov-gaza> (посетен на 17.02.2024 г.)

Рецензия на ОБРАЗОВАТЕЛНО ПРЕДПИСАНИЕ „Етнология и културна антропология“ Иновативно изследване с цел повишаване социокултурната компетентност на всички адресати в образователния процес (ученици-родители-учители)

Съставител: Виолета Коцева

Рецензент: Даниела Рачева, Факултет по педагогика, Катедра Теория на възпитанието,
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“

Ключовите компетентности са онази съвкупност от знания, умения и отношения, които се определят като особено значими и необходими за пълноценната социална и личностна реализация на съвременния човек. Именно тяхната значимост ги поставя във фокуса на съвременните обществените очаквания, насочени към резултатите от образованието, а основните отговорности за придобиването им се възлагат на образователните институции. Това налага преосмисляне и актуализиране на педагогическите подходи и практики, прилагани до момента в училищните и извънучилищните дейности, и усъвършенстване на педагогическата реалност в синхрон със социалната динамика. От особено значение за ползотворно осъществяване на този, продължителен и нелек за реализиране, процес на синхронизиране обаче, е зачитането на достиженията на досегашната педагогическата практика – на национално и на местно равнище, и обогатяването ѝ с иновативни образователни методи и подходи, съобразени със социалните особености и потребности на самите културни среди, в които ще се прилагат.

Образователното предписание „Етнология и културна антропология“ (ЕКА) е педагогическо методическо ръководство, насочено именно към подпомагане на процеса на придобиване на ключови компетентности в специфични образователни среди. То е базирано на резултати от многогодишно интердисциплинарно изследване на социокултурните и етноконфесионалните особености и процеси на един, по своему специфичен, регион от България.

Целта на подобни методически предписания е да подпомогнат процеса формиране на така необходими на днешните ученици, компетентности за оптимално личностно, социално и професионално реализиране в съвременните социални условия. От тази гледна точка тематиката и проблематиката на Образователното предписание е изключително актуална и полезна – както за педагогически специалисти и за студенти, които се обучават в педагогически специалности, така и за ученици и техните родители. От гледна точка на иновативността, образователното предписание „Етнология и културна антропология“ илюстрира значението и възможностите на етнопедагогическото знание за подбора и имплементирането на адекватни на нуждите на самата среда методи и подходи за формиране на социокултурна компетентност в условията на мултикултурност.

В структурно отношение Образователното предписание „Етнология и културна антропология“ напълно отговаря на очакванията за такъв тип научноизследователски продукт – последователен, логически структуриран текст; отговарящ на изискванията за висок научен стил, език; убедително аргументирани тези и концептуални коментари. Структурирано е в пет самостоятелни части.

В първа част са разписани замисълът, движещите мотиви на екипа и основните цели на проекта, чийто резултат е настоящата технология. Обосновава се изборът на района, в който са осъществени проектните дейности. Прави се обзор на ситуацията на средата и откритите проблеми в нейното функциониране. Очертават се причините, насочили вниманието и интереса на изследователите към осъществяване на интервенции именно в нея. Ясно и точно са разписани дейностите, които екипът е заложил като основни, за постигане на целите на проекта. Заявен е основния подход, предвиден за реализиране на педагогическите и андрагогическите взаимодействия. Описани са използваните методи и техните роли и място в етнографското проучване и в интерактивната педагогическа работа. Подробно са представени целевите групи и основанията за подбор на участници в тях.

Методологията, представена в края на тази част, очертава етапната структура на проекта и същността на дейностите, предвидени за реализиране във всеки един от етапите. В дефинираните като очаквани резултати личи желанието и намерението на изследователите да създадат научно-обоснована, достъпна и широко приложима технология, която, освен да служи за ефективно повишаване на социокултурната компетентност на учители, ученици, родители и студенти, да спомогне и за повишаване на чувствителността на обществото към значими проблеми „в конкретиката на местната специфична ситуация“ (стр.11).

Във втората част на предписанието се обосновават методологичните аспекти на самата етнопедагогическата технология за формиране на социокултурна компетентност. Очертани са онези аспекти от създаването и осъществяването ѝ, които дават основания за определянето ѝ като иновативна, а именно:

- „Внедряване“ на рефлексивния подход във формите за взаимодействие с учители, ученици, родители и студенти
- Иновативно конструиране на познат на педагогическата практика образователен конструкт и апробиране в системата на училищното образование.
- Кодирание на етнографска диагностична процедура в педагогическата практика.
- Поставяне на етнопедагогическото знание в качеството му на базисно за системата на училищното образование

В съдържателен и процесуален контекст е изяснена „ключовата за методологията“ на предписанието, понятийна триада „човек – култура – опит“ и нейното място в съвременното образование и в самата технология. Представена е същността на рефлексията като явление, на рефлексивния подход като „доминиращ в европейското образователно пространство“ (стр. 19), както и основанията за възприемането му като водещ подход в проектната дейност на екипа. Пояснени са мястото и ролята на осъзнаването – и като психологически феномен, и като елемент, на който се базира рефлексията.

Като особено полезни, по посока теоретична обезпеченост на практическото приложение на настоящата технология, могат да се определят:

- компактно изяснената интердисциплинарна същност на образователната интеграция и на значението на интеркултурното образование в процеса на нейното осъществяване;
- същността и значението на интеркултурната социализация – и като съществен аспект на образователната интеграция, и като равнища на осъществяването ѝ в образователния процес изобщо и в настоящата технология –

в частност, и като очакван резултат от приложението на самата образователна технология;

- ясното очертаване на мястото и значението на ориентирането като психологическа и педагогическа същност, необходима и за процеса на формиране на социокултурна компетентност, и за социалната адаптация на децата и учениците изобщо;
- „типовете социална адаптация на учениците“ (пак там) и индикаторите за разпознаването и разграничаването им.

В третата част на образователното предписание „Етнология и културна антропология“, наречена „Констатиращ етап (диагностично изследователски)“, се представят резултати от изследвания, очертаващи маркери на социалната и етноконфесионалната среда, които имат отношение към педагогическото взаимодействие в училищна среда. Детайлно са представени етноконфесионалните особености на местните общности. Специално внимание е отделено на измеренията и специфичните, за локалната култура, проявления на стереотипи и предразсъдъци, битувачи в общественото съзнание на отделните общности, населяващи региона. Описани са примери, онагледяващи негативните последици от „сляпото възпроизвеждане“ (стр. 31) на предразсъдъци и стереотипи. Отделено е специално внимание на рефлексата им върху създаването и установяването на дискриминативни и автодискриминативни отношения и практики, и – респективно – върху образователната и социалната интеграция на населението в обхванатите от изследванията населени места. Особено интригуващи в тази част са описаните регионални педагогически политики и практики, насочени към оптимално образователно приобщаване и социализация на подрастващите, прилагани назад във времето и отражението им върху съвременното състояние на педагогическите взаимодействия на местно равнище.

В четвърта част (Формиращ етап (Развиващ)) на образователното предписание детайлно са очертани констатиращи в предварителното етнографско проучване специфични проблематични аспекти/„точки“, рефлексирани върху придобиването на социокултурни компетентности от всяка една група адресати и тяхната проекция в приложените образователни интервенции. Тук са представени основните характеристики на образователните институции и на обхванатите участници; отразени и адресисирани са външни и вътрешни социокултурни маркери, с които е съобразен методическият инструментариум; убедително и задълбочено е обоснован подборът на всеки един от използваните методи. Именно тази част от предписанието дава възможност да се оцени подобаващо значението на етнологичното и антропологическото познание за създаването и ефективното прилагане на точно адресирани педагогически и андрагогически инструменти, предназначени за формиране и обогатяване на социокултурните компетентности на широк кръг участници.

Особено ценни в практически план са приложенията в последната част на образователното предписание. Там могат да бъдат открити, необходими за бъдещото приложение на предписанието, въпросници за работа с педагогически специалисти, с родители и ученици; теми за ученически ателиета; подробно описани игри за повишаване на социокултурните компетентности за ученици и др. Критичните анализи на резултатите, в т.ч. на нереализираните възможности, при практическото експериментално приложение на методическите единици, в тази част са представени в качеството на перспективи, чрез които самата методика може да бъде обогатена.

В цялото предписание особено добро впечатление прави принципността и нормативността, ръководещи дейността на екипа, а именно – съобразяване с етични принципи на теренната етнологичка работа, с етични принципи за осъществяване на институционалната и извънинституционалната педагогическа и андрагогическа дейност; съгласуване на цели, задачи, методи, подходи и очаквани резултати с очаквания за развитие на образованието, заложи в актуални национални и европейски документи (Европейска рамка за ключовите компетентности 2020-2030; Наредба №13 за Гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, Закон за защита от дискриминация, Закон за училищното и предучилищното образование и др.).

В своята цялост, Образователното предписание „Етнология и културна антропология“, представлява научнообоснована и практически апробирана иновативна концепция за ефективно реализиране на компетентностен подход в мултикултурна среда. Предложените технологии и базирането им на задълбочени мултидисциплинарни изследвания на особеностите на социалните взаимодействия в етнически-разнородните общности, дават ценни насоки за конструиране на бъдещи, съобразени с локално-общностните специфики, педагогически методики за повишаване на социалната сетивност и социокултурна компетентност на широк кръг адресати – ученици, учители, родители и студенти.

Посоченото до тук дава основания за убеденото заключение, че Образователното предписание „Етнология и културна антропология“ е постигнало целта си – да обогати педагогическия методически инструментариум с така необходимите за съвременната педагогическа работа в мултикултурна среда научно-обосновани етнопедагогически предписания за придобиване на социокултурна компетентност, съобразени с етноконфесионалните особености и социокултурните потребности на общностите, за които е предназначена.

ДИНАМИКА НА ЛОКАЛНАТА КУЛТУРА НА ТАТАРИТЕ В ГРАДСКА СРЕДА

ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА СВАТБЕНАТА ОБРЕДНОСТ (по примера на Сливо поле)

Нирен Хасанова

докторант към катедра „Етнология“, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме: Текстът разглежда ритуала „сватба“ и неговата трансформация в края на 20 и началото на 21 век, спрямо локалната култура на татарите в градска среда. Наблюдението е проведено в гр. Сливо Поле. Дифузията на културните явления е разглеждана в три плана: пространство, време и цялостност. Извършен е анализ на ролята и мястото на сватбената обредност в локалната култура на татарите в градска среда. Изследвано е съдържанието на традиционни и иновативни елементи в съвременната татарска сватба от град Сливо поле.

Ключови думи: сватба, татари, локална култура

ВЪВЕДЕНИЕ

Характеристиките на татарската сватба се коренят в далечното минало. Най-ранните сведения за тези сватби се предават чрез фолклора на татарите и много често са в пряка връзка с други обичаи. Сватбеният ритуал при всички народи е свързан с изградените ценности на етнокултурата и религиозната принадлежност. Характеристиките на сватбения ритуал има дълбока свързаност с мюсюлманско вероизповедание. Съществено е да се отбележи и дълбокото емоционално въздействие на вътрешно регламентирани връзки на съответните фамилии и родове в татарската общност, които са изградени върху ценности, произтичащи между членовете на семейството, рода и изградените местни общности на принципа на местоживееене. Татарската сватба е фокусирана върху съзидателното начало. По-възрастните членове на родовете/фамилиите/ задават условия, при които се акцентира на ценността на изграждането на нова семейна единица, която е необходимо да има фундаментална основа: емоционално и материално осигурена. В тези обредни условия, насърчени от сватбения ритуал, се обогатяват емоционалните връзки между родовете в татарската общност, както и връзки с други етноси. Сватбеният ритуал има своето значение за межкултурното общуване на татарската общност с други етноси – на всяка сватба се канят техни представители: българи, турци, роми. Тази символна характеристика има особено значение за отварянето на консервативни модели за културно общуване.

Според Мира Маркова „Динамиката на съвременния свят сблъсква човека с различни култури, общества, реалности, а човешкият живот е дълъг път на познаване на другостта и формиране на умения за (успешно) общуване в разнородни среди. В този контекст локалните култури изграждат връзки и отношения, които се отличават с устойчивост, истинност и системност“ (Маркова 2022:7).

Локалните култури и традиции са мост между поколенията. Те осигуряват средата и механизмите за пренос на поведенчески модели и историческа памет.

Обредните системи се обновяват и са подвластни на хронологията на времето в четири аспекта: историческо време, психологическо време, астрономично време и физиологично време.

Дифузията на културните явления може да бъде разглеждана в три плана:

- ✓ **ПРОСТРАНСТВО:** Ако някъде в света възникне определено събитие, то не може да не окаже влияние и върху другите държави и хората;
- ✓ **ВРЕМЕ:** Всичко, което се случва е вследствие на определена причина, която вече е факт и влияе върху това, което ще последва;
- ✓ **ЦЯЛОСТНОСТ:** Човек, събитие или определена ситуация не могат да бъдат раздробени на отделни части. По тази логика всеки човек се развива многопланово: социално, емоционално, когнитивно и в други аспекти. Всеки въпрос е съставен от множество елементи (с една целополагаща единица), еднакво важни за него.

Стоян Генчев отбелязва, че „Народната сватба е празничен обичай. Тя има всички функции на народен празник, който бележи едно начало. Тази същностна черта, подсилена от общностните традиции, пази обредната проекция на сватбата върху целия родствен и териториален колектив на народното изкуство.“ (Генчев 1987:5).

Според Айше Реджеб „Сватбените обреди приобщават отделния човек към етничната, социалната и родова група. В същото време са част от системата на семейния обреден цикъл. “ (Реджеб 2019:9).

МЕТОДОЛОГИЯ

Цел на моето етнологично изследване бе да се представят специфичните етнокултурни характеристики на ритуала „сватба“ и на тази база да се очертаят параметрите на локалната култура на татарите в условия на градска среда, както и да се проследи трансформацията на етнокултурните характеристики под въздействието на условията на градската среда.

Изследването е опит за проследяване развитието на сватбата на татарската сунитска общност от град Сливо поле с цел изясняване на обредния контекст, в който е съществувал и съществува днес.

Изследователският проблем е породен от факта, че татарската традиционна сватба е уникална обичайно-обредна система, която включва традиционни игри и танци. Налице е синкретизъм между звук, движение, слово и ритуал. Татарската сватба е местен културен феномен, чиито корени се откриват в традиционната фолклорна култура. В своето историческо развитие татарската сунитска сватба от град Сливо поле се влияе от взаимодействието между факторите на традицията и иновацията.

По отношение на методологията, избрах позицията на взаимната обвързаност между терена и изследователя /по М. Маркова/. Използвах метода „включено наблюдение“ в периода юни - август 2023 г. – град Сливо поле. Битувах в татарска общност, което не бе затруднение за мен, предвид моята етническа идентичност и чувствителност. Теренното проучване включва: събиране, систематизиране и класифициране на фолклорни материали, свързани с татарската сватба в град Сливо поле.

Ситуация

- В началото на 20 век – историческо време

По сведения на Хъвзие Мустафова - татарка, жена със средно образование от гр. Сливо поле, на 62 години:

„Сватбеният ритуал е бил с продължителност четири дни, като започва в петък вечер и приключва в понеделник сутринта.

В петък вечерта първо пристига музиката и започва да свири, по този начин всички близки се уведомяват /разбират/, че се дава началото на самото сватбено тържество. До 1949-1950 г. в хубаво време, обикновено пролет, лято и есен, всички сватби са се провеждали на открито, обикновено пред къщата на

младоженеца, а през зимния период /което е по-рядко/ – в по-закрити места, като обори или други големи постройки за отглеждане на добитък. След 1950 г., в градска среда, тържеството започва да се провежда в салони. В този период, там където не е имало електричество самите салони са се осветявали с газени лампи или със свещи. Самите свещи са се поставяли в тикви, които се изчистват предварително до кора. По средата се пробива дупка, в която се поставя дълга свещ. Тиквата се е украсявала с варак /вид фолио/. При започване на сватбата се е подготвяло специално място, нар. „стая за кафе“, в която са се събирали мъжете гости на сватбата. Петима мъже се определяли за „кафеджии“ /приготвящи и поднасящи кафе/ на мъжете гости и на музикантите.

През втората вечер от сватбата /събота вечерта/ се е провеждал ритуалът „кѝев търашъ“ или „обръсването на младоженеца“. Привечер ергените отивали в дома на младоженеца, обличали го празнично /от бельото до празничните дрехи/. Така облечен, придружен с музика и с приятелите си, той тръгвал към бръснаря, като минавайки по улиците, получавал поздравления от хората. При бръснаря се събирали близки, роднини и приятели. Самото бръснене протичало с много забавления. Когато младоженецът седнел на стола за бръснене около него заставали 2-3 момчета /обикновено близки роднини/ с бродирани кърпи за ръце и свещи. Пред бръснарския салон свирела музика. От време на време от бръснарския салон излизал някой гост с думите „хава да йок, търаш да йок“ /няма музика, няма бръснене/, давал пари на музикантите, за да спрат музиката или да засвирят друга, неподходяща за случая, или да напуснат самото събитие. Така се спирал ритуала. След това излизал друг гост, с думите „хава да бар, търаш да бар“ /има музика, има бръснене/, който давал повече пари на музикантите, за да се върнат или да започнат да свирят подходящата за ритуала музика. Така, отново започвало бръсненето на младоженеца. В същото време в къщата на булката течало забавление с близки, роднини и приятелки /само жени/, което продължавало до посред нощ.

На третия ден се провеждал ритуалът „келин алѣджълък“ /вземане на булката/. До 60-те години на 20 в. този ритуал се е извършвал с конски каруци, украсени с бродирани хавлии за ръце. В Добрич наричали тези каруци „могедек“. Вземането на булката се е извършвало тържествено с музика и много гости. До 70-те години на 20 в. гостите от страната на младоженеца, пристигнали за този

повод били гощавани в къщата на булката. Когато булката бъдела отведена в новия си дом, се посрещала тържествено от свекър и свекърва и била дарявана от тях с различни дарове. При пристигането си, булката носела и своята зестра /шииз/, която се нареждала на видно за всички място. През това време се провеждали и борбите за мъжете /куреш/. Те също били съпроводени с музика, за да могат мъжете, които не разчитат на себе си, да се включат в борбите, да се забавляват с игри. Мъжът, който ставал победител в борбите, за награда бивал съпровождан до дома си с музика. Вечерта като се стъмни, забавленията продължавали в новия дом на булката, където се събирали основно жените.

На четвъртия ден рано призори, в дома на младоженеца отивали възрастните мъже, събуждали го, водели го на чешма, за да му измият лицето и го връщали отново в дома му. С това приключвала сватбата. След сватбата, свекърът и свекървата канели близки роднини на гости, за да се запознаят с булката. След това родителите на булката канели на гости родителите и близките роднини на младоженеца, за да ги нагостят. Преди да се проведе този обичай булката и съпруга ѝ нямали право да посетят тъщата и тъста. След това родителите на младоженеца канели сватове си и техните близки на гощавка.“

По данни на Гюлтен Билял, жена, икономист от град Русе, на 65 год., туркиня, омъжена за татарин. През 80-90 те години на 20 в. татарската сватба започва да се провежда по следния начин:

„Във вторник роднини, предимно жени, на младоженеца отиват в дома на булката, за да вземат зестрата ѝ. Там биват богато гощавани – задължително първо със супа, след това с 3 вида манджи – бос с овнешка или агнешка яхния и постно зеле, В сряда идват роднините на момичето в къщата на младоженеца и застилат на видно място зестрата на момата, състояща се от бродирани брилянтени нощници, мъжки пижами, кърпи и карета, бродирани на ръка с мъниста от бъдещата булка, комплекти за застилане на легло, покривки за маси, покривала за огледала и газени лампи, плетени на ръка стъпки за пред вратата, наречени „паспас“.

В четвъртък се провежда обичаят „къна“. Събират се жени, роднини на булката и младоженеца и къносват ръцете на бъдещата булка. Пеят песни и се веселят.

В петък вечерта започва сватбата с музика в дома на булката. В събота вечерта се провежда в дома на младоженеца. В неделя се извършва ритуала „вземане на булката“ от дома и. Роднини на младоженеца отиват в дома на булката и я вземат и заедно с нейните роднини продължават веселбата заедно. Характерен обичай за гр. Сливо поле, обл. Русе беше т.нар „бардак“, на който се събираха жени в дома на младото семейство, гощаваха се по описания по-горе начин и всички гости даряваха булката с дарове, необходими за новия ѝ дом, основно домакински принадлежности – тенджери, тави, тигани, лъжици, вилици и пр.“.

Според Неджметин Муртаза, мъж на 53 год., татарин, по професия инженер от град Добрич: „В началото на 21 в. сватбите се провеждат основно в рамките на един ден. Съхранен е само ритуала вземана на булката от дома и веселбата с всички роднини.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременната татарска сватба от град Сливо поле съдържа елементи, свързани с местната народна традиция и заедно с това притежава множество иновативни компоненти. Те са привнесени от съвременни норми или ценности. Под иновация /по Н. Колев/ разбирам самия механизъм на обновяване и привнасяне на нови елементи в народната култура (Колев, Н., 2002).

В план – психологическо време татарската сватба в град Сливо поле следва следните етапи: предсватбени обичаи, същински сватбени обичаи и следсватбени обичаи.

Съществено за традиционната татарска сватба е, че процесите по разрушаване, подмяна и развитие на триединния комплекс протичат много по-бавно от тези при българската традиционна сватба. Т.е. психологическото време, играе ролята на доминанта в цялостният сватбен цикъл. Устойчивостта на обичайно-обредния цикъл се съхранява до към 60-те години на XX век, когато общите социално-икономически промени започват да оказват активно въздействие, както върху цялостната структура, така и върху отделните детайли.

ЛИТЕРАТУРА

Колев, Н. Българска етнография (етнология). VI издание. В. Търново, 2002. [Kolev, N. Balgarska etnografia (etnologia). VI izdanie. V. Tarnovo, 2002.]

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. БАН, София, 1994. [D. Marinov Narodna vyara i religiozni narodni obichai. BAN, Sofia, 1994.]

Маркова, М. Локални култури и традиции, София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2022 [Markova, M. Lokalni kulturi i traditsii, Sofia, UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2022.]

Генчев, С. Сватбата. Български празници и обичаи, 1987. [Genchev, S. Svatbata. Balgarski praznitsi i obichai, 1987]

Реджеб, А. Танцовият фолклор в турската сватба от южното Лудогорие – история и съвременност, Автореферат, 2019. [Redzheb, A. Tantsoviyat folklor v turskata svatba ot yuzhnoto Ludogorie – istoria i savremennost, Avtoreferat, 2019.]